शिरोमणिटीकायां गादाधर्यां बौद्धाधिकार

विवृतिः आत्मतत्त्वविवेकदीपिकाविवृतिर्वा

१५५८

पत्र १९

१

ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीकृष्णचरणद्वंद्वमाराध्य श्रीगदाधरः बौद्धाधिकारविवृतिं व्याकरोति शिरोमणेः १ आत्म
तत्वविवेकग्रंथारंभसमये ग्रंथकृतामाचार्याणां परमेश्वरनमस्कारस्य ग्रंथादौ स्वाम्यमित्यादिपद्येन तदुपनिबं
धनस्य च सफलत्वं दर्शयति शिष्टेति शिष्टाचारपरंपराप्राप्तानां पूर्वपूर्वपंडितानां प्रयोज्यप्रयोजकभावाप
न्नानां शमंगलाचरणसमुदायः तत्परिपालनदर्शनानुमिताभिमतकर्मारंभसमयकर्तव्यताचिकी।
र्षितकर्मारंभकालीनसफलत्वातिविषयतायस्य तथाभूतमितिकर्तव्यताकमित्यन्वयार्थः अनुमानं च परमेश्व
रनमस्कारादिकं अभिमतकर्मारंभसमयमत्कर्तव्यताकं तादृशसमये शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादित्येवंरूपं इष्ट
देवतानमस्कारं आराधितदेवतायाः परमेश्वरस्य नमस्कारं शिष्यान् शिक्षयितुं सफलत्वेन ज्ञापयितुं एतदा।

राम॰
१

चारदर्शनात् शिष्याणां तत्सफलत्वज्ञानं तस्यचतेषामपितदाचरणंफलं आदौग्रंथादौनिबध्नातिपयेनदर्शय
तिईशत्वमज्ञजनजगज्जनकत्वंजगन्मजनितत्वकथनेनपौनरुक्त्यापत्तेः अतोन्यादृशमीशपदार्थमाहसार्वज्ञ्य
तिस्रादियदातत्स्यादिपरिग्रहः सार्वज्ञ्यविषयविषमकतिम्पत्तानंईशस्यतद्वत्तेमानंस्फतिदर्शयति सूयते।
हीति सर्वज्ञसर्वविच्छब्दयोरर्थैक्यात्प्रसक्तंपौनरुक्त्यंपरिहर्तुंतावद्विदर्शयेयोः सामान्यविशेषधर्मप्रकारका।
त्वेमंतर्भावयतिसर्वज्ञत्वनात्यादिनाइतिद्द्रव्यत्रसामान्यतःत्वंनेननतंइतिप्रवेशपमितिष्टरणीयंविशेषतत्वत्वत्रापितद
नुषंगः उभयत्रप्रकारार्थकत्वेनीमानानसिः सामान्यधर्मः प्रमेयत्वादिः विशेषधर्मोघटत्वपटत्वादिः यस्यज्ञा
नमयंतपद्इतिप्रतीकस्यपद्विषयकंश्रवणायात्मकज्ञानस्वरूपंसकलपापत्त्वयरूपफुरुषार्थसाधनमित्यर्थः

2 २ ब्रह्मपदस्येश्वरपरत्वे ईश्वरादीश्वरजन्मासंभवात् असंगतिरिति ब्रह्मेति व्याचष्टे हिरण्यगर्भाख्यमिति ब्रह्माविधिः प्रजा-
पतिरिति कोषात् हिरण्यगर्भवाचकब्रह्मपदस्य पुंलिंगतया नपुंसकनिर्देशासंगतिरिति हिरण्यगर्भ इत्यनुक्त्वा हि-
रण्यगर्भाख्यमित्युक्तं तथा च हिरण्यगर्भाख्यत्वेन हिरण्यगर्भे ब्रह्मपदस्य लक्षणोपगमात्तत्परत्वेपि नपुंसका-
नोपपत्तिः यद्यपि लक्षणायामपि शब्दानां न स्वलिंगपरित्यागः तथापि यादृशमाख्यार्थसंबंधेन यत्पदस्य लक्ष-
णा तादृशार्थपरत्वं तद्यत्र लिंगं लाक्षणिकमपि तल्लिंगमेवेति नियमः अत्र चाख्य हिरण्यगर्भरूपार्थस्य तादा-
त्म्यसंबंधेन न लक्षणाभिमता अपि तु ईश्वररूपब्रह्मशब्दार्थस्य संबंधान्तरेणैवातः ईश्वरे ब्रह्मशब्दस्य नपुंसकतया
हिरण्यगर्भनामकत्वेन हिरण्यगर्भे लाक्षणिकस्य तच्छब्दस्य नपुंसकतेति भावः अन्ये तु व्रीहियवादिकमिति भा

राम॰
२

ष्यकृता व्याख्याने सार्वज्ञ्यादीन्यादिपदग्राह्यान्त्यादिधर्मसाधिकांस्त्वनिमपि दर्शयति सत्यपि नेहीति तत्र तृप्तिः स्वगी
नास्तीयमुत्वगोचरेच्छाभावः तदन्यत्वमिति यावत् ईश्वरस्याप्यस्मदादिसुखगोचरेच्छावत्वात्स्वकीयत्वमन्यत्व
प्रतियोगीकोटिप्रविष्टस्तद्विशेषणं अनादिबोधः अजन्यज्ञानं सर्वविषयकज्ञानानादिज्ञानयोरैक्येऽपि ता
दुपाधिभेदेनांगानां षट्त्वं स्वतन्त्रता परानधीनता परस्प्रशृक्तः एवंवदन्यत्वं अलुप्तशक्तिः अविनाशिनी कार्यो
त्पत्त्यनुकूलाकृतिरूपाकर्तृशक्तिः अनन्तशक्तिः अनन्तकार्यकारणतावच्छेदकरूपं अंगानि कार्यजननोपयोगी क
निरीश्वरव्यवहारविषयत्वोपयोगीनि इति वा एवं सति सार्वज्ञ्यादेरीश्वरपदार्थतावच्छेदकत्वसाधकतयैव स्त
तिवाक्योपन्यासः व्याख्याने सार्वज्ञ्यादिरूपईशत्वे जगतामिति षष्ठ्यर्थं जगन्निरूपितत्वान्वयस्यायोग्यतया

मसंवेधिकपितृत्वेनदन्वयंदर्शयतिजगतामिति निखिलांतर्गतानामप्राणिनांपितृत्वानिरूपकतयानिखिला
३ र्थजगत्पदार्थसंकोचेनव्याचष्टेनिखिलसंसारिणामिति संसारित्वंशरीरित्वंशरीरत्वंचभोगावच्छेदकत्वंतच्चेष्टा
वत्वेऽत्रनईश्वरपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरस्यदासः मिथ्याज्ञानजन्यवासनायाअदृष्टस्यवानसंसारपदेनवि
वक्षासंभवः अतएवाचक्षस्यविशेषणस्यशरीरस्यनघात्वादिन्यादेर्विरोधात् ईश्वरस्यबीजसेकादिद्वाराऽजन
कत्वेपिब्रह्मादीनांमरीच्यादिपितृत्ववत् तथापिजगत्पितृत्वसंभवात् इत्थायंपित्रेत्यत्रोपमानोपमेयभावा
संभवान्नरूपकमभेदोपऽउपमानोपमेययोरितितत्लक्षणकरूपकालंकारासंभवेनतदविवक्षामाविष्करोतिपयी
यशब्देनपितृशब्दंव्याचष्टेजनकायेति ईश्वरस्यपितृत्वेऽस्यागमोपिमानमित्याह स्वर्यंतेहीति एवंचानिषेकरणी

एम. ३

ष्वरस्य प्रभुत्वेन पालनादिरूपोपकारकत्वेन च सर्वजनपरमाराध्यतेति नमस्कारः परमप्रयोजनसाधनमिति
प्रदर्शयितुं पद्ये जगत्स्वाम्याद्यभिधानं तत्स्वरूपकोपयुक्तमपि तत्साधर्म्यलाभायेत्यवधेयं ईश्वरस्य कपिलकम^
लासनादिभ्य उत्तमत्वेन दाराध्यत्वरूपं जनकत्वेनैवेत्याह तेषामपीति इत्यपेक्षायां इत्याकांक्षायां पसस्वा
म्यमित्यस्य यद्येव स्वाम्यमित्यवधारणपरतया इदानीं जातेष्वन्येषामपि स्वाम्यसत्वादवधारणं संगमयितुं^
श्रादाविति व्याचष्टे सर्गादाविति स्वाम्यनिरूपकेषु प्रथमस्यं जनितत्वरूपविशेषणेन तत्स्वाम्यहेतुतालाभायेति
जगदंप्रत्यपतिश्चैत्र इत्यादौ निजशब्दस्य चैत्रादिसंबंधित्वार्थकत्ववदत्र तत्पदस्येश्वरसंबंधित्वपरत्वानसंभव
तियस्मेत्यत एव तल्लाभाद तत्स्वस्वक्रमादिरूपोपायनिरपेक्षतत्वरूपत्वाभाविकत्वार्थकतामाह कृपायाश्चेतथी

नमितिजननेनैवपित: स्वाम्यसंभवेनतत्स्वाम्येकमात्यनधीनत्वनिर्वाहात् एतत्कथनंचकमाद्युपापंविनाकथंस्वा
४ म्यमित्याकांक्षायानिहत्वयेतन्निर्वाहकाकांक्षायांतन्निवर्तकंजनितत्वद्रूपजगद्विशेषणाभिधानंसर्गादौजातानाम्
मात्यशरीरव्यक्तीनांस्वस्वयवोपचयादिनापरमेश्वरस्यप्रयोज्यप्रयोजकशरीरपरिग्रहेणक्षुत्पादनादिसमयेष्वसते
स्वच्छेदकतासंबंधेनापितत्रशरीरेक्षुत्पत्त्यसंभवात्जगत्पदस्यनिखिलशरीरपरज्ञानसंभवनीतिशरीरपरतया
नव्याख्यातंतथाचशरीरिणामात्मनामुत्पादितत्वविशेषणान्वयेऽयोग्यत्वमाशंक्याहव्यात्मनइतिनयात्वात् उ
त्पत्तिमत्त्वात्विशिष्टस्यशरीरविशिष्टात्मद्रूपजगत्पदार्थस्यतथाव्यपदेशइतिजनितत्वव्यवहारउत्पत्त्यर्थः विशेष
णोत्पत्तिलक्षणस्यविशेष्यध्यधिकरणसमपर्थ्यंसाधिकरणत्वेपिविशिष्टाधिकरणसमपर्थ्यंसानधिकरणत्वात्

राम. ४

पाद्यत्वात्तते: तत्संबंधरूपैजनेर्विशिष्टेनिर्वाहइतिभाव: जगत्तत्स्वाम्यमित्यत्रापिविशेषणशरीरनिरूपितत्व
स्यैवसम्बन्धस्याविवक्षणादात्मनिसाम्याम्सत्वेपिनानिर्वाहइत्यप्युक्त: प्रायंकेचित्तजनितेष्ठित्यत्रजन्यर्थोनोत्पत्ति:
अपितुअपूर्वत्वमात्रत्वंपुत्रवशरीरादिपरिग्रहदशायामिदानीजातइत्यादिव्यवहारात्तत्पूर्वत्वंशरीरविशेषणं
तदर्थश्चस्वपूर्वकालीनशरीराहत्तिजातिमत्त्वतत्परिग्रहश्चतत्शरीरसंबंधाधिकरणसमयावृत्तित्वलक्षणावृ
त्तित्वविशिष्टस्यतच्छरीरसंबंधइतिसमादधतितन्मतंदूषयति अपूर्वत्वेनित्यत्वोपजन्यर्थइतिकिंतुपटादावपि
जातव्यवहारात्लाघवाच्चआद्यक्षणसंबंधएवतथ्येतिशेष: तथाचदर्शितरीत्यैवजनेर्मुख्यपरत्वसंभवेकिं^
तत्परित्यागेनेतिभाव: ननुकार्येपिजनेर्भूरिप्रयोगात्ततत्रसार्वसिकीलक्षणाअपितुनिरूढलक्षणैवताह

५

5

श्रीवल्लक्षणाशक्तिनस्येतितद्वलंवनेयद्यकर्तृत्वोशक्तिप्रकाशउक्तमेतोदोषांतरमाह नवेतिआत्मनिष्ठत्वादशजननं
नस्वाम्यनिर्वाहकंयतःपुत्रशरीरेएवपितुः स्वाम्यंनतत्तदात्मनीत्युत्पादनारूपंजननमेवतथानथाचोक्तरूपमुख्येन
ननस्यविवक्षणेजनितत्वविशेषणस्यस्वाम्यहेतुत्वेनोपादानेविरुध्येतशरीरस्यस्वाम्यादेवचमदुक्तदिशाशरीरे
णःस्वाम्यव्यपदेशःसमर्थनीयइतिउत्पादनारूपमुख्यजननविवक्षैवसाधीयसीतिभावः रक्षणमितिअनिष्ट
निवर्त्तनमित्यर्थः आकांक्षाविशेषरूपव्युत्पत्तिः प्रकृतनसंगच्छतइतिव्युत्पत्तिपदंवा चेष्टशब्दशक्तिग्रहउ
तिईश्वरस्यसर्गादौप्रयोज्यप्रयोजकशरीरपरिग्रहेणगमानयेत्यादिवाक्यादीधीनगवानयनादिव्यवहारस्था
पनद्वाराशक्तिग्राहकतावाध्याज्ञापनमितिस्फुतिरूपविधिनिषेधवाक्यप्रयुञ्ज्यत्यादिः यथार्थेतिअत्रवा।

श्रीराम•
५

थिनार्थेत्यर्थः भूतपदस्य ज्ञानार्थकतायाः कोषेद्दर्शनात् तदनुसारेण पंव्याख्या याथार्थ्यप्रयोजकतयाऽभिहि
तस्य सहजत्वविशेषणस्य सहोत्पन्नत्वरूपत्वासंभवात् सहजेति व्याचष्टे स्वाभाविकीति रागद्वेषादिमूलकं प्रता
रणादिदोषाजन्येत्यर्थः रागद्वेषेति ईश्वरस्येत्यादिः तदुक्तं ईश्वरोक्तत्वादेः याथार्थ्यत्वादिति स्वाभावि
कत्वस्य याथार्थ्यप्रयोजकत्वमिति शेषः ईश्वरस्य रागद्वेषादिरहितत्वे किं मानमित्याकांक्षायामाह ताद्रूप्येण
ति निर्दोषत्वेनेत्यर्थः तस्य ईश्वरस्य सिद्धेरिति वेदस्याप्तोक्तत्वग्राहकानुमानेनेत्यादिः निरुपधिपरदुःखप्र नि
हत्रिः स्वत्वं चाभिहितं कृपाशीलस्य परदुःखदुःखपरत्वाभावेपि तः स्वप्रयोजकत्वेन द्वेषाभावो परदुःखप्र
हाणं परस्य स्वं चेष्टमिति इष्टार्थकहितपदस्य तदुभयवाचकत्वात् उपधिपदस्य व्याजार्थकतानप्रकृते घट

6 ६ नन्वितिस्वहितानुसंधानरूपंप्रयोजकाधिकनामाह स्वहितेतितन्नन्वन्यानाहत्याकारणरहितास्वतोऽपुरुषार्थेपरदुःख
निहन्त्यादौप्यपिस्वहितानुसंधानंविनानेच्छासंभवदितितन्नकृपायांतदजन्यत्वेवार्थितनयापिपरदुःखार्थीनदुः
खनिवृत्तिःरूपहितमिवहितस्यस्वहितेनानेनविवक्षणान्नदोषः ईश्वरकृपायानिरुक्तापाद्यजन्यत्वेहेतुमाह
नित्यत्वादितिसीमेतिपरहितरूपस्वविषयसंबंधविच्छेदस्यानभिन्यर्थः नकृत्यत्वंचपरहितत्वव्यापकविषयता
रूपसंबंधकत्वपर्यवसितंतदेवोपपादयतिनित्यत्वेनेतिनित्यत्वंविषयतानियामककारणराहित्यमत्युक्त
सर्वविषयकत्वसंपादकमितिहेत्वर्थकतृतीयासंगतेः मूलेइहेतिकर्तव्याग्रंयइत्यर्थः आत्मतत्त्वविविचनानु
त्पत्तेनासमुच्चयः समप्रधानघटकत्वंतत्त्वआत्मतत्त्वप्रतिपादकवाक्यरूपेषुआत्मतत्त्वविवेचनवाक्योपुनर्वाधः

राम:
६

एवंचात्मतत्त्वस्यविवेकोयद्वेतिआत्मतत्त्वविवेकेतिग्रंथनामप्युक्तंनिरपिस्फुटीभवति इहेत्यादिनाविविच्यतइ
त्यनेनग्रंथस्येत्यादि तत्त्वेति तत्रप्रयोजनादिषुनिर्धारणसप्तमीप्रयोजनमात्मतत्त्वज्ञानद्वाराकार्यमभिधेयंप्र
तिपाद्यंआत्मतत्त्वंआत्मनोदेहादिभिन्नत्वंग्रंथात्मतत्त्वेतियंयात्मतत्त्वज्ञानेहेतुर्हेतुमानपवर्गः ग्रंथस्यात्मत
त्त्वज्ञानंचेतिएकोहेतुः नादृशाहेतुगर्भोऽपवर्गपदेनहेतुः इतियथासंख्यंप्रथमसमासस्तत्रभयहेतुहेतुभा
वान्वयः द्वितीयापवर्गपदलभ्येचहेतुमद्भावान्वयः ग्रंथात्मतत्त्वज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावस्तुनात्रविव।
क्षितः उक्तसमासतः कथंचिदपितदलाभात् द्वितीयतत्त्वीपपदमोऽप्रथमेतोहेतुस्याभ्युपगमेयथा
संख्यंहेतुहेतुमद्भावान्वयात्तत्त्वज्ञानेऽपवर्गहेतुत्वालाभात् ग्रंथस्यापवर्गहेतुत्वंअपवर्गप्रयोजकज्ञान।

7 ८

विषयत्वद्रूपनसाक्षात्तज्जनकज्ञानविषयत्वं ग्रंथज्ञानसत्वेपि तत्रनिपाघात्मतत्त्वज्ञानं विनाऽपवर्गाभावादित्या
त्मतत्त्वज्ञानद्वारा तज्ज्ञानस्यापवर्गहेतुत्वं ग्राह्यं अपवर्गजननीयं आत्मतत्त्वज्ञानस्य द्वारत्वं चात्महेतत्त्वज्ञानस्याप।
वर्गजनकत्वं गृहीत्वैव ग्राह्यमिति तत्त्वज्ञानेऽपवर्गस्य जनकत्वसंबंधग्रहः प्रवृत्तावपेक्षितः तत्त्वज्ञानस्य दुःखहा
नोपायत्वं तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमित्यादिना दर्शितं मूलकृता न च तत्त्वज्ञानस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन तत्रापवर्गहेतु
ताग्रहमंतरेणादेन दर्शितयापि ग्रंथज्ञाने प्रवृत्त्यनिर्वाहात् ग्रंथज्ञानेन तत्त्वज्ञानहेतुताग्रहे तत्त्वज्ञानेऽपवर्गोपायता
ग्रहेपि तत्त्वज्ञानद्वारा ग्रंथेऽपवर्गहेतुतालाभ इति शंकानिराकर्तुं ग्रंथात्मतत्त्वयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसं
बंधलाभादरष्टनिस्पष्टमपि ग्रंथात्मतत्त्वयोस्तादृशसंबंधो मूले दर्शित इत्याह ग्रंथात्मतत्त्वयोरिति तत्त्वप्रदर्शकं चो।

राम
८

हानमनन्तं विविच्यत इति वाक्यमेव प्रजावैनैव चापवर्गजनकत्वतस्तत्रजनकत्वं हृपस्य परं पर्यायतो हेतुत्वस्य ग्रंथतस्ता
नेलाभः एवं च साक्षात्परंपरासाधारणोपहेतुनाग्रहस्य प्रवृत्तिकत्वमोक्षोद्देश्य एकग्रंथतत्त्वानगोचरम् प्रहेतुनिरूपयते
साक्षादिष्टहेतुत्वस्यैवमवर्जकत्वेन तत्त्वानेऽख्यातहुद्देश्य एकैव प्रहेतुनिरित्यवधेयं निसर्गप्रतिकूलस्वभावमितिम्
लेनिसर्गतत्स्वभावत एव प्रतिकूलः स्वभावो यस्य तादृशमित्यर्थकं सर्वजनसंवेदनसिद्धमिति प्रामाणिकमित्य
र्थः एतद्विशेषणद्वयं दुःखेऽव्याविषयाभावप्रतियोगित्वरूपजिहासितत्वहेतुत्वपादर्शितं तदुपदर्शितस्य विप
रीतशंकानिरासरूपप्रयोजनमाह विहितैनो दुःखमिवेति श्यात्मगुणत्वेनाहेयदुःखसाधर्म्येऽपि हेयत्वशंकाप्रयोजक
तयादर्शितं तद्धेयं न जिहासितं तथा च कथं तज्जिहासया तद्धानोपायानुसरणमिति भावः दुःखविरोधितामात्रे

८

णसुखाभावप्रयोजकसज्ज्ञानविषयतयैवमात्रपदेन तद्धानेनेच्छेत्युक्तं स्वतोऽजिहासितमपि स्वविरोधिना
प्रतिसंधानेन तथा भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह कामिनीमिति तथा च कथं सर्वेषां संसारिणां न जिहासा पानद्वारा पाप
जुसरणं स्वविरोधितामप्रतिसंदधानानामेव तद्योगादिति भावः अथवा जिहासवश्यत्वत्र स्वतो जिहासि
तत्वमेव विवक्षितं तत्रैवेयं कथं ताभून्सुखसाधर्म्यन दुःखसाहेपता अप्रामाणिकत्वेन तन्निरसितत्वतयैव त
न्निहत्वेऽपुरुषार्थत्वेनेति शंकां निरदर्शयति असदेवेति अत्यंतासदेवेत्यर्थः कमलिनीत्सूत्सूत्रितिगंधसाव
सैवालीकत्वेपि दुःखाप्रयसान्मनोप्यसत्त्वं सूचयितुं व्योमकमलिनीत्युक्तं शंकात्रयेति सामान्यतोऽहेय
त्वस्य स्वतोऽहेयत्वस्य च शंकायाः स्वतो द्वेष्यत्वकथनेन निरासः असत्यत्वशंकायाः सर्वजनानुभवसिद्ध

राम
८

त्वकथनेन निरासः अनुसरंतदन्यस्यानुगच्छंतइति यथा अनार्थकत्वासंभवात् अनुसरतेर्जिज्ञासार्थकता
माह अनुसरंतइति अस्यार्थः स्वहानरूपमोक्षस्य एकं वाक्यं येषां ते एकवाक्यास्तत्त्वमेकवाक्यत्वं तेति व्या
ख्यायुरुषभेदेन वाक्यभेदात्तं संगच्छते अतस्तदर्थं व्याचष्टे ऐकमत्यमिति वाक्यपदस्य कथं मतिपरत्वेत्या
कांक्षायां मतिकार्यार्थकवाक्यपदस्य कारणीभूतायां मतौ लक्षणेत्याह कारणे इति कार्योपचारादिति आयुर्घृ
तमित्यादिवित्कार्यवाचकपदस्य स्वशक्यजनकत्वसंबंधेन लक्षणोपगमादित्यर्थः एकपदस्याप्येकविष
यके लक्षणीयेयामतेर्ज्ञानस्यापि पुरुषभेदेन भेदादैक्यानुपपत्तेरेकपदस्य लक्षणायाश्चावश्यकत्वेऽकार्य
कार्यलक्षणयैव वाक्यपदस्य स्वार्थकत्वासंभवतीत्याशयेनाह एकमिति सर्वैकस्ये एकस्मिन्मतिर्येषां ।

9

मितिसमासोपगमेएकपदेलक्षणांविनैवनिर्वहिः सप्तमीविशेषणेबहुव्रीहेरपिसाधुत्वादितिप्रदितदाव्यापारा
५ न्वयिविषयतार्थकसम्बन्धेनेनएकपदेनसहबहुव्रीहिणाएकार्थकवाक्यलाभाद्वाक्यपदसमभिलक्षणा।
नौचित्यमितिभावः ननुज्ञानस्यमोक्षहेतुताबोधकश्रुत्यादेर्यथाश्रुतार्थेप्रामाण्यशंकयाननस्तदवधारण
रूपंतदाकर्णनेनसंभवतीतिएकवाक्यतायास्तत्प्रामाण्यनिश्चायकतयातदाकर्णनप्रयोजकत्वेनएकवा
क्यतापदोत्तरहेतुत्वार्थकतृतीयासंगतिर्द्रष्टव्याप्रकृतेश्राकर्णनस्यश्रावणमन्यत्तद्रूपतानसंभवतीत्यर्थःस्व
तद्विषयत्वात् अतःशाब्दज्ञानार्थकतयाश्राकर्णपंनीतिव्याचष्टेशब्दादितिश्रवधारणंचप्रामाण्यशंका
स्कन्दनिश्चयः मोक्षेश्रात्मतत्वज्ञानभिन्नकालादेरपिउपापनतयाअन्ययोगव्यवच्छेदरूपैवकारार्थःसंगतिरित्तु

राम.
५

पापविशेषणं असाधारणमितीति असाधारणत्वं चेह शक्तितावच्छिन्नकार्यताकत्वं शरीरादेर्जन्यतावच्छिन्न
हेतोरनयात्वात्तत्त्वज्ञानभिन्नेनादृशकारणतावच्छेदेऽस्वाधितएवेतिभावः तत्त्वज्ञानपदं तत्त्वज्ञानघटितसाम
ग्रीमरं तद्पापत्वं मोक्षप्रधानप्रयोजकत्वं तदवच्छेदकत्वं तादृशसामग्रीत्वानवच्छिन्नेऽस्वाधितएवेति केचिदा
हुः तन्मतमुपन्यस्यतितत्त्वज्ञानमितिप्रत्येककारणेषु पापक्षयद्वारा तत्तदस्यफलोपधानप्रयोजकसमुदाय
परत्वेसत्युपार्थत्यागइतितत्त्वज्ञानपदस्यमुख्यार्थपरत्वात्पउपापपदस्यासाधारणोपापविशेषरूपेणलक्षणैवेति
तेसुक्तयाव्याख्यायामहचिवीजाएवकारादेवान्यस्यमोक्षहेतुत्वव्यवच्छेदलाभात्ततोन्यमित्यस्यपुनरुक्तता
दुर्न्यैनसत्त्वस्यैवकारस्यर्थस्पष्टीकरणरूपतामाह कारणीतिस्थानंत्वेणसाक्षात्मोक्षहेतुत्वंमोक्षहेतुत्वशंकांनिरा

10

कर्तृत्वसहितत्वपरत्वेनेवं तत्त्वज्ञानस्यात्मादिविशेषितत्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं इति तत्त्वज्ञानेसिवेत्यादिनोक्तो [illegible]नीति शेषः
१० आत्मन इतीति आत्मनस्तत्त्वविविच्यत इति प्रतिज्ञायां तत्त्व आत्मसंबंध इत्यर्थः कुत इति कथमित्यर्थः उपादेय इति
शेषः इत्यत इति शंकातः आहेति आत्मन एव मोक्षोपायतत्त्वज्ञानविषयत्वमभिधाय पूर्वोक्ततत्त्वज्ञानपदस्य।
आत्मतत्त्वज्ञानस्वरूपविशेषपरत्वं स्फुटयामासेत्यर्थः प्रतियोग्यनुयोगिनः पैवेत्यत्र षष्ठीसमासभ्रमनिरासाया
ह प्रतियोगिनैयेति इत्यर्थः द्वंद्वसमासोद्वारभावप्रत्ययस्य उभयान्वितार्थकत्वादिति भावः आत्मनस्तत्त्वे
वास्तवं शरीरादिभिन्नत्वेनतस्माकारकज्ञाने आत्मभाने भेदानुयोगितयैव नतु प्रतियोगितया शरीरादेरेवता
दृशाभावप्रतियोगित्वादिति प्रतियोगितयेत्यस्यासंगतिमाशंक्याह मननभेदे नेति नैरात्म्यज्ञानहेतुतावादि।

राम
१०

बौद्धमतविशेषानुसारेणेत्यर्थः इदमभावप्रतियोगितयात्मत्वात्सोपयोगित्वं तदुक्तं नैरात्म्यख्यातिसमोत्
हेतुत्वमपि केषांचिन्मतमिति ग्रन्थकारैरुक्तं स्वात्मनः स्वसमानाधिकरणव्याप्यहन्त्वाभावप्रतियोगित्वरूपमि
थ्यात्वमेव तन्मते तत्त्वमिति बोध्यम् यद्यपि स्थिरस्यात्मनो नास्तीति नैरात्म्यख्यातिसमोत्थाहन्तात्वप्रयुक्तं शरीरादि
भिन्नत्वपानित्यतया चात्मविवेचनेनोपयोगीति स्वकीयात्मतत्त्वविवेचनोपष्टंभकतया प्रतियोगितया
त्मनोहेयत्वाभिधानेन संगच्छते तथापि यथा बौद्धमते नैरात्म्यस्य सर्वकालहन्त्वाभावस्य प्रतियोगितयाऽ
बाधितयमात्मिकतत्त्वरूपतया स्वात्मनो मोक्षार्थिज्ञेयत्वं तथास्माकमपि देहादिभेदानुयोगितया निरु
क्ततत्त्वरूपात्मनो मोक्षार्थिज्ञेयत्वमिति दृष्टान्तविधया प्रतियोगितयेत्युक्तिसंगतिः तत्त्वतश्चेतिव्याख्यानीयोनात

॥ सि: अतस्त्वमतियोगीतानुयोगितयो: तृतीयांतपदोपस्थाप्ययोस्तत्तात्मकतालाभ: पद्यप्यनुयोगितायास्तद्रूपता
कथनेमोक्षहेतुज्ञानस्यप्रमात्वलाभसंपादकतयोपयुज्यतेनतुप्रतियोगितायाः तन्मतेअभावप्रतियोगितायाआत्म
११ ज्ञानस्यासद्विषयकतयाप्रमात्वानिर्वाहात्तेषामसद्विषयकत्वस्यभ्रमत्वरूपत्वात् तथापितच्चापितादृशतत्वतास्ती
तितत्कीर्तनंयथाअनुयोगितयाआत्मज्ञानस्यप्रमात्वेपितन्मोक्षोपयोगितयोपयुज्यतेअपितुवासनात्मकप्रवृ
त्तिवीजापापहाराप्रवृत्त्यपापसंपादकतयैवतथाबौद्धमतेपिनैरात्म्यज्ञानस्यासदात्मविषयकस्याप्रमात्वेपिप्रवृ
त्त्यपापसंपादकतयैवतत्रोपयुक्ततेत्यवधेयं दृष्टांतेतत्वतत्त्वस्याप्रवेशएवेतिनसम्यक् द्वंद्वोपस्थितयोरेकत्र
पदत्वय: अतस्त्वापितेदन्वयस्यानियतत्वात् अन्यथागंधवतीत्वितिपाथहीपश्पतीतिप्रयोगापत्तेः नैरात्म्यज्ञा

राम:
११

नस्समोत्तहेतुनाप्युपपादयतिसर्वएवहीतिस्थिरस्तस्मिन्नितिविहितानिनिषिद्धकर्माणितुष्टानोपभोगपर्यन्तस्थापिनमा।
न्मानंमन्वानाः नाहंशत्वेनस्वात्मविषयकाभिमानंवेतः सुखादिकंकामयन्तेसुखाद्युपायचिकीर्षयिथापकनत्का
मनादंतीभवंतिनाहंशसुखादिकामनायांआत्मत्तानस्यउपयोगीतायांआचार्यासंवादमाहपदाद्वैरितिश्रुतिहृष्य।
नः इतिकामनावतः अहमितिधीः नाहंशकामनोयोगपात्मशानेसहजेशास्त्राद्यनपेक्षं सत्त्वदर्शनमित्यत्रसत्वपदे
व्याचष्टेसत्त्वआत्मेतिकामयमानाश्चसुखादिकंसुखादिकामनयानदुपायंचिकीर्षमाणाइत्यर्थः आदिपदात
दुःखाभावपरिग्रहः अस्यसुखादेः कर्माशपान्तथर्माधर्मान्आविन्वानाः आत्मनिजनयेतः जन्मादिकंशरी
रपरिग्रहोधीनदुःखेच्छमीहेसापीत्मानःकिमपिनाहमितिआत्मार्थ्यैवेत्यर्थः इत्यवधारयेरन्वितिलिखितमिमेण।

न्वयः तार्किकस्तावद्योरेवात्मेतिवादिनां मतानुसारेणावधारणाकारमाहनाहमास्पदमस्तिकिंचिदपिवस्तुस्थि
१२ रमितिश्रुतिवाक्यवधारणपरत्वेनियोजनां अहमास्पदंअहमितिव्यवहारगोचरः सौगतमतानुसारेणाहविम्बमेवक्षण
12 भंगुरमितिपूर्ववद्योजनाः शून्यतावादिमतानुसारेणाह अलीकमिति वाकारश्चार्थेनन्तरं योज्यः नकिंचिदपि
कामपेरन्नहंत्वादिसाधनंकर्मनचिकीर्षेरन् एतेनयथाश्रुतेऽहंत्वादिकामनायाअहंत्वादेरेवज्ञानंहेतुः ननुस्थि
रवस्तुत्वेनात्मनोज्ञानेऽज्ञानस्यापिसत्त्वेऽहंत्वस्य इच्छासामान्यसामग्रीवलात् अहंत्वादीच्छायांभानमितिविधि
वादेपक्षत्रयरमिश्रैरुक्तत्वादितिकथमुक्तावधारणस्यअहंत्वादिकामनाविरोधित्वेनप्रसंगतिः नचात्मनोऽस्थैर्य
र्यज्ञानेभाविअहंत्वेऽसत्त्वहानिनवाधेनअहंत्वेच्छायांनज्ञानासंभवानदनुपरागेणचअहंत्वादेरिच्छायामभानात् अहंत्वा

एम॰
१२

दिकामनानभवेदितिसंगतिरितिवाच्यं इच्छायाविरोधित्वानाशप्रतिबंधकतायाअपितात्पर्यग्रंथेनैरुक्तत्वादि
तिपरात्वं आत्मनोऽस्थैर्यादिज्ञानेविहितकर्मादिजन्यकालांतरभाविस्वर्गादिरूपफलस्यस्वस्मिन्ननुपपत्यानति
स्थ्येनतत्रचिकीर्षायाअसंभवात् अनुयोगितयाआत्मनोहेयत्वमतंदर्शयतिअपरेत्विति अनादीति उत्प
त्तिविनाशरहितमित्यर्थः वस्तुभूतमितिशेषः न्यायादिनायुक्तिवेदाभ्यांनिर्णीयंतः व्यवस्थापयंतः न्याया
गमाभ्यांन्यायागमरूपप्रमाणवशेनः मिथ्याज्ञानजन्यवासनाधर्माधर्महेतुः मिथ्याज्ञानंचआत्मनिदेहाद्यभे
दज्ञानंतद्विपरीतज्ञानमेवतत्त्वविवेकेनद्वाराणयमोक्षमेत्यिति विरोधिधर्माद्युत्पन्नौचजन्मापायानदुःखापाय
इत्यात्मनिदेहादिभेदज्ञानस्यअपवर्गहेतुत्वेयुक्तिन्यायः आत्माद्रष्टव्यइत्यादिवेदश्चागमः ननुनैरात्म्यज्ञानस

मोक्षोपयोगीनामतेश्चात्मनोज्ञेयत्वंनायासपिनतदभावस्यैवनत्वप्रतियोग्युपरागेणैवाभावमानात्तदभावस्यज्ञेय
१३ त्वेनस्यापिनथात्मायातीतिवाच्यं शून्यतामतेश्चाभावस्यैवसत्त्वनयासदसतोरेकज्ञानाविषयत्वेनाभावज्ञानेश्चात्म
13 नोभानासंभवादित्यतोनैरात्म्यज्ञानेश्चात्मनोभानासंभवेपितज्जनकप्रतियोगीज्ञानेभानेनात्मनोज्ञेयत्वोपपत्तिरित्या
ह श्चभावज्ञानश्चेतिएवंचप्रतियोगीनयेत्यत्रमोक्षप्रयोजकज्ञानस्याभावप्रतियोगीनाविषयकत्वंनविवक्षितंकिं
न्त्वात्मनोज्ञेयत्वेमोक्षहेतुज्ञानविषयाभावप्रतियोगिनाप्रयुक्तत्वमेवश्चात्मानात्मदृशाभावप्रतियोगीत्यतएवन
ज्ञानस्यनैरात्म्यज्ञानहेतुतयाश्चात्मनोज्ञेयत्वमितिनादृशाभावप्रतियोगितायाश्चात्मनोज्ञेयताप्रयोजक
त्वंश्चन्येनप्रतियोगितयेत्यस्यदेहाद्यन्योगीकभेदप्रतियोगितयेत्यर्थमावत्तैतेनमतमाह परेत्विति ।

राम·
१३

योक्तमितिशरीरादिनिष्ठभेदप्रतियोगीनयेत्यर्थकंप्रतियोगितयेत्युक्तमित्यर्थः अग्रेपियदिनैरात्म्यमि
त्यादिनानैरात्म्यमननस्यदृष्टांततयोपन्यसनीयतयाप्रवृत्तापितन्मताभिप्रायेणैवप्रतियोगितयेत्युक्तमित्युची
यतइत्येतन्मतेप्यस्वरसः स्वतएवप्रशस्तात्मकमात्मज्ञानंसर्वेषांभवतीतिकिंतत्त्वज्ञानविवेचनेनेत्याशंका
तोनैसर्गिकात्मज्ञानविशेषप्रदर्शनपरस्यग्रंथस्यावतारणेनसन्देहादिभेदानुयोगितयात्मज्ञानस्यैवा
मात्वहेतुत्वमित्युक्तत्वान्नैसर्गिकात्मज्ञानस्यचानयात्वानाहृशशंकानवतारणादतोदेहादिभिन्नत्वमिवा
त्मनस्सुखित्वादिकमप्यात्मनस्तत्वेनयाचतत्प्रकारकनैसर्गिकात्मज्ञानंपरिनापवर्गहेतुस्तदादेहादिभि
न्नत्वेनात्मज्ञानमपिनतद्धेतुःस्यादविशेषादित्याशंकानिराकरणपरतयायदिनैरात्म्यमित्यादिविशेषप्रद

र्शनपरफक्किकांव्याख्यातुंतथाशंकतेनन्वित्यादिनापवर्गवार्त्तेतितथाचान्वयव्यभिचाराच्चतस्मोक्षहे
तुत्वेनिकृतोविशेषणात्देहादिभिन्नतयाआत्मज्ञानंमोक्षहेतुरितिशेषः देहादेरात्मत्ववादिनांमतेपिआत्मा
१४ वस्तुभूतइतितन्मतव्यावर्त्तनायदर्शयतिदेहादिभिन्नइतिअनादितिध्वनयन्नितिदेहादिभेदसाधकंविशेषण
ज्ञानस्वरूपएवात्मानतद्धानितिमतव्यावर्त्तनायज्ञानादिमतितिनैसर्गिकात्मज्ञानस्यदेहाभेदावगाहि
मिथ्याज्ञानरूपतयादेहाभेदवासनाजनकत्वमेवनतुतन्निवर्त्तकत्वमित्याविष्कर्तुंनैसर्गिकमित्यस्यशे
षंदर्शयति गौरोहमित्याकारकमितितादृशज्ञानस्यभ्रमत्वेनतत्रकोदोषोहेतुरित्याकांक्षायामाहानादीति
देहाभेदवासनाआत्मविशेष्यकदेहाभेदावगाहिमिथ्याज्ञानजन्यतादृशसंस्कारःवासनाप्रवाहस्यसादित्वे

तत्सर्वकालीनस्यात्मज्ञानस्य दोषविरहेण देहाभेदावगाहित्वाऽनिवासनाप्रवाहस्यानादित्वविशेषणं
आत्मज्ञानमतत्वज्ञानमेवेति मूलानुवादः तन्मूलस्य नैसर्गिकमात्मज्ञानं नतत्वज्ञानकार्यमोक्षोपयोगि
धर्माधर्मजनकप्रवृत्त्यपायौपयिकताप्रयोजकविषयविशेषावगाहित्वादिमदित्यर्थः तत्र नैरात्म्यमते।
हेतुस्वरूपनिदेहाभेदेति ननु देहाभेदावगाहिनैसर्गिकात्मज्ञानस्योक्तयुक्त्या मोक्षाजनकत्वेपि तदनवगा
हिनोस्त्वहं सर्वैवीत्यात्मज्ञानस्य कथं तथात्वमित्याकांक्षायामाह देहेहं संभेदेति शरीराभेदेत्यर्थः बलवतेति
बलवत्तंदोषविशेषजन्यतयाऽसाक्षात्कारिदेहभेदज्ञानाप्रतिबध्यत्वे तिरस्कृतत्वात्अप्रतिबंधकीकृत
त्वात् तयाच वासनाविषयशरीराभेदानवगाहित्वेपि तदवगाहिज्ञानाविरोधितया नोक्तज्ञानस्य वासनानाश

15

१५ कत्वंतज्जनकज्ञानविरोधिनएवसंस्कारनाशकत्वात्अतएवसाक्षात्कारिणःशब्दादिजन्यस्यात्मनिदेहभेद
ज्ञानस्यापिनमोक्षजनकत्वंवासनाजनकज्ञानविषयविरोधिविषयकत्वेपिदुर्बलत्वादिति मूलस्याशय
इतिभावः एवंचशास्त्रोपदर्शितसुकृत्यर्थीनदेहादिभेदानुमितेःसाक्षात्कारिविपरीतभ्रमाविरोधित्वेपिसा
क्षात्कारिदेहभेदग्रहप्रयोजकनिदिध्यासनबीजविश्वासमूलतयास्वोक्तशास्त्रस्यमोक्षोपयोगित्वमेव
येयंस्थिरैश्चात्मनिसाधकमनुमानैर्वक्षणभंगादिरूपबाधकनिरासंसंगमयतिसतिचेतिग्रकिंचित्करत्वा
त्वस्यसिद्धसंपादकत्वात् तदेवबाधकमेवक्षणभंगइत्यादिमूलंबाधकंभवदितिउद्देश्यपरंअतोविधेय
वाचकानांभंगादिपदानांपुल्लिंगत्वेपितत्रनपुंसकलिंगताआत्मनःस्थैर्यंकालत्रयव्यापकत्वंतत्रबाधक

एम॰
१५

जकमिति सतत्वं परं तत्सहकारिसाकल्यविशिष्टमित्याशयेनाह नैतदिति तदन्यवतः तद्विरोधिमतः स्यादेतत् अ
स्तु सहकारिसंपत्तिः कार्योत्पत्तिनियामिका तथापि यथैकदेशस्थाविषयादिदेशांतरे सहकारिसंपत्तौ तत्रत्याना
दिकं जनयति तथैककालस्थाभावः स्वनाशोत्तरकाले तत्तत्सहकारिसंपत्तौ तत्तत्कार्यं जनयेत् अवश्यं चैतत्त्वया ।
भ्युपगंतव्यम् कथमन्यथा चिरध्वस्तस्य यागानुभवादेः स्वर्गस्मरणादिजनकत्वमिति आशंकते तथापीति एक
कालस्थत्वेति कोर्थः किं स्वाधिकरणकालस्थत्वेति किं वा तत्कार्यानुगुणतत्तत्सहकारिसाकल्यादिकरणका
लस्थत्वेतीत्याह सेयमिति न किंचिदिति स्वकालस्यैव सहकारिसाकल्ये कार्यजनकतायाः अस्माभिरुपगमात्

26

न देव वर्त्तमानत्वम् क्वचित्सावधिकार्य्योत्पद्यमानता ऽपूर्वकालमात्रावधिकत्वं क्वचिन्निरवधिकार्य्योत्पद्यमानता कालस्या
पि नन्तु कार्य्याव्यवहितप्राक्काले ऽसतो ऽपि यागादेः कार्य्यजनकत्वे कदाचिदेव कार्य्यं जायते नान्यदेत्यत्र किं नियामक
म् अतआह सावधित्वेपीति व्यापारेति व्यापारस्य फलप्रकर्षाप्रकर्षाभ्यां फलानुगुणसहकारिलाभालाभाभ्यां विशेषः
कार्य्योत्पादानुत्पादरूपः व्यापाररूपस्य फलस्य सहकारिलाभालाभाभ्यामित्यर्थः उत्पन्ने तदयमर्थः साक्षात्कार्य्यजनक
त्वे स्वस्य व्यापारद्वारा जनकत्वे च व्यापारस्य सहकारिसाकल्यं तंत्रम् न चेदं निरन्वयध्वस्तस्यास्तिनिष्ठिनान्वयव्यतिरे
कशालिन एव च समवधानस्य नियामकतान्वेति प्रसंगः इति सहकारिसहितत्वस्य स्वतो वा ॥ ॥ ॥

पारतोवेत्यादि: जातनष्टोनिरन्वयध्वस्तः कार्य्यकारणयोरेककालत्वेपिपूर्वापरव्यवहारंव्यवस्थापयति तस्मा
दिति सएवसहकारिसमवधानोन्तरएवसंबंधीति संबंधिनोः कार्य्यतत्प्रागभावयोर्यौकालौतदयेत्तयातद्वृत्ति
त्वप्रतिसंधानेनकार्यकारणयोःपौर्वापर्य्यव्यवहारइति नहीत्यादिबीजादेरेकस्मिन्देशइवदेशांतरेप्यंकुरादिसा
मर्थ्येतत्राप्यंकुरादिजननात्सर्वेषांदेशानांसर्वकार्य्यवत्वरूपमद्वैतमापद्येत तथाचकार्य्याणांभिन्नकालाश्रया
देशवृत्तित्वेप्यनादित्वमेवपर्य्यवस्येदितिसाधुद्वाणीकत्वम् असामर्थ्येतत्सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्म्मसंसर्गा
द्वीतादिव्यक्तेर्भेदस्यापद्येत तथाचतस्याअपिपूर्ववदेवपुनर्भेदापत्तौबीजादिष्वनन्तत्वमेवापद्येतेतिभावः भावार्थेक्त

27

श्री·त· २७

तनिर्भस्याशंकते आपद्यतामिति आपद्यतांवा स्वभूतत्वं योगाचारो विज्ञानवादी तन्नयानुसरणंहि हेतुफलभावमभ्यु
पेत्यस्य योद्यवा आद्ये एकस्मिन् ज्ञाना नाम्नि देशे काले वा ज्ञानजननसमर्थस्य विज्ञानस्य ज्ञानात्मके एव देशान्तरे एव कालान्त
रे एव च तत्सामर्थ्यात्तेषु सर्वेष्वेव तज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसंगः असामर्थ्ये तु निरूढधर्मसंसर्गेणैकस्यापि भेदापत्तेः पूर्वोक्तन्यायेन स्व
न्यत्वमेव स्यादिति क्व विज्ञानवादः द्वितीये तु सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्विरुद्धयोरसिद्धाभेदासिद्धावसिद्ध व्याप्तिकतया अर्थक्रि
याकारित्वरूपतया वा सत्त्वस्य क्षणिकत्वसाधनस्य परित्यागे वा स्थिराभ्युपगमे एव विरोधाद्यर्थमूलं तन्नयानुसरणमिति
आह हेतुफलेति केचित्तु विज्ञानवादिनः शेषसर्वेषामेव कार्याणां ज्ञानाभिन्नदेशानां देशानांच ज्ञानेनाभिन्नत्वमिष्यते

एम· २७

वेत्याह आपद्यतामिति तन्नयेपरेणापरस्यावेदनादेकेन कार्य्यकारणाभिमतस्यानद्वयाग्रहणान्न कार्य्यकारणभावा-
सिद्धिरित्याह हेतुफलेतीत्यादि: भिन्नदेशकार्य्यद्वयजनकस्य एककार्य्यदेशे कार्य्यान्तरसामर्थ्येन तत्रापि तत्कार्य्यज
ननसामर्थ्यं च कारणभेदस्यापद्येतेत्याशयं मन्यमानो भ्रांतस्याशंकते नन्विति: आशयं प्रकाशयति तेषामिति अ
नयोर्देशगर्भप्रसंगविपर्य्ययोः सदोषः साध्ये विपर्यये सामर्थ्येति साध्ययोरिति विपरिणतेनान्वयः केचित्तु वि
रुद्धधर्मसंसर्गाद्भेदापत्तिभयेन यदि कश्चित्कारिणोपि सामर्थ्यं नोपेयात्तदानंशतितदपि साध्यं वदन्तीति सर्वेषा
शंकावितिप्रशंका च सामर्थ्याभेदोपि परंपरयाप्रसंगादिसाध्यः विरोधस्तु भेदसिद्धावनुगुणः प्रमाणान्तरसाध्यत्वात्

28

ग्रा॰न॰ २८ साध्यत्वेनविवादितइत्याह: शक्त्यशक्त्योः सामर्थ्यासामर्थ्ययोः अग्नेचकारित्वाकारित्वेकरणाकरणेचसामर्थ्यासामर्थ्य।
परे एवंभिन्नकालशक्त्यशक्त्योरपीति यद्वाप्राक्प्रसंगविपर्यययोरितिभेदसाधकयोर्देशभेदेनकरणाकरणयो
रप्युपलक्षकंतत्रचैकत्रकारिणोदेशांतरेपिकारित्वाभ्युपगमेसर्वदेशानांसर्वकार्यवत्त्वरूपमद्वैतमेकत्राकारिणश्चस
र्वत्राकारित्वाभ्युपगमेचसर्वदेशानांसर्वकार्यशून्यत्वरूपमद्वैतंक्वचित्कारित्वस्यक्वचिद्वाकारित्वस्यचाभ्युपगमेका
रणभेदस्यापद्येतेतिनेयम् अनयोरितिप्रसंगविपर्यययोः करणाकरणयोश्चेत्यर्थः शक्त्याशक्त्योरिति करणाक
रणयोरित्यर्थः नयाच्चथाऽक्तनएवाग्निमग्रंथः साधीयानस्तोपादानेति स्वंकार्यंप्रतिनियतदेशोपलक्षकंचेदं। रा॰म॰ २८

क्षणिकत्वेन कारणस्य कार्य्याधिकारणत्वायोगात् निर्निमित्तकत्वस्य निर्विषयत्वस्य प्रसंगात् क्वचिदपि भेदस्यासि
द्धत्वात् अनैकान्तिकत्वं निभेदप्रसिद्धिमभ्युपेत्य तदप्रसिद्धौ तद्व्याप्यत्वासिद्धिर्दुष्टत्वा अयोगे वा विरोधलक्षणस्यैत
देव विरोधलक्षणमेव चिंत्यम् यद्विधाने उत्तिभावाभाव विरोधविवेचनं यद्विधाने क्रियमाणे यस्य निषेधः सिद्ध्यति
यन्निषेधे च क्रियमाणे पाद्विधानं सिद्ध्यति यद्विधानं यन्निषेधोपहितो नैन्निषेधो योद्विधानमितित फलितार्थः के
चित्तु विधाननिषेधौ ज्ञानाज्ञानेन यथा च यज्ज्ञाने यदज्ञानं यदज्ञान एव यज्ज्ञानमित्यर्थे गोत्वाश्वत्वादि साधारणमित्याहुः
तयोः परस्परपरीहारस्थितितया एकधर्म्मिणि विरोधः सहानवस्थानं सिद्ध्यतीति तद्द्वयोतदेशकार्य्यकारित्वविरो।

29

तस्यैवनदेशकार्य्यकारित्वस्यैवतद्धियौत्वस्यानिषेधात् तस्यदेशांतरेतत्कार्य्यकारित्वस्यानिषेधात् अतत्करणं कार्य्यांतरकर-
णंदृष्टांतार्थं चेदम् अभावइति अभावइतिव्यवह्रियतइत्यर्थः अतोनोत्तरखउद्देश्यपविधेयावैशिष्ट्यमुपसंहरतितस्मादिति देश
आ॰ त॰ २९ भेदेनेवकालभेदेनापिसामर्थ्यासामर्थ्ययोः करणाकरणयोश्चाभ्युपगमेविरुद्धधर्मसंसर्गोऽसिद्धइत्यर्थः ननुएकदेशेसमर्थ
स्यदेशांतरेकिमिदमसामर्थ्यं यद्विरुध्यतेकिंसामर्थ्याभरवविशिष्टस्यदेशांतरेस्वत्वंदेशांतराछेदेनतस्यसामर्थ्याभाववैशि
ष्ट्यंवाकिंवासामर्थ्यविशेषितस्यतन्निष्टसामर्थ्यस्यवादेशांतरेअभावः नाद्यद्वयमनभ्युपगमात् नेतरद्द् अविरोधात् एतो-
नाकरणंव्याख्यातम् नचैकदेशकालसत्तोदेशांतरेकालांतरेवाकथमसत्वमितिवाच्यम् तत्रासत्वंहितद्वृत्तिस्तदभावः

राम॰ २९

तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं वा नेचदंमन्यत्रसत्त्वेन विरुध्यते अतद्धिरहत्वात् अनदाक्षेपकत्वाच्चेति मैवम् एवमपि नैमित्तिक
स्वत्वादिसमर्थस्य तदुपादेयकार्यदेशस्वत्वादिकारित्वं स्यात् सामर्थ्याविशेषात् असामर्थ्ये च विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदा
पत्तिः यदि च सामर्थ्याविशेषेपि स्वभावादेव प्रतिनियतदेशकार्यकारित्वं तदा तथैव प्रतिनियतकालकार्यकारित्वमा
स्त्विन्द्रकत्वात् अभिहितं च देशभेदावच्छेदेनैकस्य कालस्यैव कालभेदावच्छेदेनैकस्यापि देशस्य कर्मणाकर्मणादिक
मविरुद्धमिति प्रसंगविपर्ययस्थिनावपीत्यपिनासूचितम् प्रसंगविपर्ययसामान्यासंभवमसहमानोनंतरप्रसंगविपर्य
यांतरमाशंकते नन्विति कश्चिदनंतरः स्वमतेनेदम् अंत्यशब्दलक्षणाकतामनेनपथ्या अंत्यः स्वनाशमिति द्रष्टव्यम् याव

30

तमस्त्यमित्यत्रकार्यप्रागभावावच्छिन्नत्वेनसत्त्वंविशेषणीयमित्यपिकश्चित् यत्तुकश्चिदित्यनेनाविनश्यदवस्थापिबोध्य इ।
स्था·त· तिकश्चित् तन्नस्वतोसिद्धेः यत्किंचिद्रूपविशिष्टस्ययावत्सत्त्वंकरणेनैवसाध्यसत्त्वेचसहकारिविशिष्टस्यतयात्वादित्यापाद
३० नाच्च इत्यनेनप्रकारेणप्रसंगोस्तुनेनकुरमूलस्यबीजस्यपरभ्युपगतमेकदाअंकुरकारित्वरूपहेतुमत्त्वंलभ्यतेएकदाकदा
चिद्भवनस्तुकदाचित्करणस्यार्वदीकाकरणेयावत्सत्त्वकरणकदाचित्करत्वव्यतिरेकाविनिनविपर्ययासंगतिः याज्ञातीयमेक ज्ञा
दायत्करोतितज्जातीयंकिंचित्यावत्सत्त्वंतत्करोतियज्जातीयंकिंचिदपियावत्सत्त्वंयन्नकरोतितज्जातीयंकिमपिकदाचिद।
पितन्नकरोतीतियदिविवक्षितंतदाआद्येकस्यचिद्बीजस्ययावत्सत्त्वमंकुरकारित्वायत्तावपीतरेषामेकदाअंकुरकारित्वं एम·
३०

कालांतरेतदकरणमविरुद्धम् द्वितीयेचस्वतोहेत्वासिद्धिः समर्थबीजलक्षणस्ययावत्सत्त्वमंकुरकारित्वोपगमात् वाथ
स्यबीजजातीयस्यैवसहकारिसंपन्नस्यांकुरकारित्वात् अथयज्जातीयमेकदायत्करोतितज्जातीयंसर्वंयावत्सत्त्वंतत्करो
तियज्जातीयंकिंचिद्यावत्सत्त्वंयन्नकरोतितज्जातीयंकिमपिकदापिनकरोतीतिनचाहद्वयमपीतिद्वयंप्रसंगस्यविपर्य
यस्यचसाधनेऽनियमेति अंकुरकारिणामंकुराकारिणांचबीजजातीयानांभवताप्यंगीकारादितिभावः अन्यथासिद्धेर्व्या
प्यत्वासिद्धम् एकांतेतिसामर्थ्यस्वरूपयोगपत्तासहकारियोगपत्ताच अनंताकरणेसहकारिवैकल्यात् तस्यचात्यंतिक
त्वकादाचित्कत्वाभ्यामकरणस्याप्यात्यंतिकत्वकादाचित्कत्वेइत्यर्थः एतेनेत्यादिउत्पन्नमात्रंकरोति नत्वकदाचिदी।
यावत्सत्त्वमकरणम् तथाचशिलादेःसहकारिसहितस्याप्यकरणंस्वस्वरूपायोगपत्तात् स्वरूपयोग्यस्यचबीजादेकरणं २

31

अ॰ त॰ ३१

यतत्करोति उदाहरणाभ्यां तद्रूपावुपनयावपि तद्विनौ पूर्ववदिति जात्यभिप्राये अनेकांतो व्यक्त्यभिप्राये चान्यथासिद्धि
दोषद्वयार्थः तद्वत्तावेति पक्षं दूषयंति नापीति वारिबीजादीनां हि संबंधः संयोगोऽभ्युपेयते सच संबंधिस्वरूपं निरंतरोत्पत्व
त्पादकाभ्यां ताभ्यामेव मिथः संयुक्तप्रत्ययादिसंभवे अतिरिक्ते मानाभावात् अभावोऽपि चाधिकरणस्वरूपमेवराकत्वसं॰
बंधतदभावोपगमे संबंधात्मकस्य तस्य संबंधाभावात्मकं तयास्वाभावात्मकत्वं स्यात् न च स्वस्वस्याभावो भवितुमर्हतीति॰
त्याह संबंधितद्धि संबंधं तरेकदाचिदसत्त्वेन स्वाभावे तिनाभावो विद्यते सतश्चेति न्यायादिति भावः अभावप्रतियोगित्वमि
ति परत्र संबंधानुषज्यते तदा स्वकालेन तु स्वदेशेऽभये इति स्वकाल एव स्वदेशश्चेति नयैव स्वकाले स्वदेशे स्वावच्छेदका॰

राम॰ ३१

वच्छेदेनेति अनभ्युपगमादिति निरंतरोत्पादलक्षणिकत्वयोरसिद्ध्यासंयोगस्य धर्म्मिग्रहणितत्वानुगतप्रतीत्याचाभावस्याति
रिक्तस्यसिद्धेरितिभावः प्रागसत एव कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रामाणिकत्वयान्वयापि सत्कार्य्यत्वनिषेधादित्याह सत्कार्य्येति प्रा
प्तित्यादिसंयोगिनिसंयोगस्य प्रागभावप्रध्वंसयोः कालभेदेनैवहाभ्युपगमात् अत्यंताभावस्यचावच्छेदकभेदेनह्या
त्राविरोधाभावादितिभावः सहीति सविरोधः संबंधिनोरेकतरस्य तत्कालेनैरंतर्य्येणापरस्यावश्यंसत्वमित्येवंरूपेणनि
यमेनतावन्नसिद्ध्यति यदस्तदसिद्धिरुक्तरूपनियमासिद्धेः अत एव विरोधादेव नियमसिद्धावुक्तरूपनियमसिद्धौ नतत्सि
द्धौ विरोधसिद्धौ भेदे संबंधासंबंधलक्षणविरुद्धधर्म्माध्यासाद्धर्म्मिभेदसिद्धेसतिरित्यर्थः चक्रकेपिपरस्पराश्रयत्वमत्र

32

आ॰ त॰ ३२

तम् मानांतरान्नियमसिद्धिंनिराकरोति नचेति ननुप्रथममसंबंधस्यसंबंधस्यवापश्चात्कथंसंबंद्धत्वमसंबन्धत्वंवेत्यतआह
अनियतइतिअहेतुकत्वादितिअनियोगपूर्वरभाविहेत्वनपेक्षत्वात् अथदिग्घस्यानंतरमेवभावानांनाशादेकस्यकालभेदेनापि
संबंधासंबंधवत्त्वायोगात्तस्याहेतुकत्वस्य ननुपद्मस्यध्रुवभावित्वंतदुत्पत्त्यनंतरमेवजायते यथाअस्माकंसमर्थस्यका।
र्यंभवतोघटद्यादेःपरिमाणादिध्रुवभावीचभावस्यविनाशइति अतोयोहिरोधःसोऽस्त्वितीत्यतआह ध्रुवेतिनहीसदा
तत्वेतिसार्वत्रिकत्वस्याप्युपलक्षणंनिहेतोरितिःसदातत्वेत्यादिकमनुषज्यतेतस्यायाअपिशब्देनयदितदुत्तरभाविस
मुच्चयेःतत्राहविरोधादितिः असिद्धेरितिःअप्रसिद्धेरित्यर्थः अथापिनाहेतुत्वंतरमात्समुच्चेयंअविवक्षितविशेषणतत्कार्य

राम॰ ३२

त्वमार्थं वा हेतुरित्याशयेनाशंकते नेनतांकिंचिदिति नह्यन्तिकार्यत्वस्य संदिग्धव्यतिरेकतया तत्सामग्रीकार्यत्वं हेतुः कार्यप
रमर्शिनाया च तदा तद्यन्ति सामग्रीत्वं च व्याप्तिमत्त्वमत्यामहे तेन तत्पक्षधर्मतामित्याह तर्हीत्यादिना यस्याः व्यक्तेः तदति
रिक्तेति : तदुत्तरभावविपर्ययासामग्र्या यज्जन्यते तदन्यथैव्येवमेव केचित्तु यथाङ्कुरस्य तत्स्यापि कार्यत्वादेश्चाङ्कुरे
पादितरकारणान्यपेक्षत्वमेवाहेतुकत्वं वर्णयन्ति : तत्र पुंजान्तु जोन्यत्रिंवदतो वैनाशिकस्य कश्चिदपि वस्तुनि तत्प्रसिद्धं
स्फुटतरविरोधव्यभिचाराणां च तत्तादात्म्यतत्कार्यत्वतद्व्यापकत्वानां तत्र हेतुत्वाशंकनमनुचितमित्युपेक्षितं व्यवह
तेर्व्यवस्थाकर्तृत्वेन तद्विरहत्वोपपत्त्यादिति तत्कार्यत्वलिङ्गविरहस्य तद्विनाशहेतुभयसंप्रतिपन्नत्वादिति भावः विरहस्वरूपेति वि

33

रहोयवभावःसभवतामत्लाकइतिकथंनदन्तावस्तुतःकार्यस्यसदसतोःसंसर्गनिषेधात् अथाधिकरणस्वरूपःकथंनेनैवना

दन्ताऽसाधारणंपचेत्यर्थः सहोतिःसद्विनाशःकार्यस्यतद्विरहस्वरूपत्वरूपःननेनत्स्यकपलभ्यमानावेमादयःपटस्यैवकालाने

स्या· त·
३३

भोभिन्नाइत्यर्थः पटस्येति तयोस्तन्तूनामेवतंतूनांपटत्वानेषांचस्तोसादृश्येनभेदाग्रहस्तेनजन्यत्वाग्रहेणनविनाशव्यव

हारइत्यर्थः असभागेतिःसमानाःसदृशाभागाःसंतानिकायस्याःसासंततिःसभागाःविसदृशसंतानिकाचविस

भागाकाष्ठांगारादिसंततावंगारादिस्तन्मनिकाष्ठादिविनाशव्यवहारात्कार्यस्यविनाशात्स्थितोसभागसंततावपिका

र्यमेवविनाशत्वेनकल्प्यतेवाधकाभावादित्यर्थःएकत्रवाधकवलादतिरिक्तेविनाशेसिद्धेविसभागसंतानेपितथैवक

राम·
३३

संबंधो नाभिन्नाश्रयत्वाबाधकमाह यद्वीति तेन तद्भिन्नत्वाभिन्नत्वविप्रतिपत्तावपि द्रव्यरूपस्यावस्थावत्सर्वानुभवसिद्धः
पटोत्पत्तौ ३ · भवितव्यं च तस्यावश्यं कादाचित्कस्य सतो विनाशेन स चेद्व्यतिरिक्तः सिद्धमाहेति अथ तंतुमालामात्रं किं वा
तद्विशेषः आद्ये कथमिति तदाश्रय इति स्वमनेन तदात्मक इति परमनेन द्वितीये शंकते अन्त्यैवेति पटाकारेभ्यस्तंत
मोऽन्त्यैवोत्तरकालानां तंतुमालेत्यर्थः उत एवेति वर्तमानतंतुमालायाः सर्वकालानंततंतुमालाव्याहत्तेः पटनाशात्म
कत्वे सिद्धे भेदसिद्धिः सिद्धे च भेदे तत्सिद्धिरित्यर्थः एवमुत्तरतंतुमालायाः सर्वतंतुमालानिवृत्तिनैरन्तर्यमपि संदेहेन वा
धकत्वमत आह तदसिद्धावपि यादि उपलक्षणं चैतत् सिद्धावप्यसिद्ध्यत इत्यपि द्रष्टव्यं पटो हि यादृशस्तादृशो भव

34

त शृङ्गत्वेनावच्छेदकत्वेनाभिन्नत्वेन तज्जन्यत्वेन च नच तथापि तत्तं विनाशत्वादिकं व्याप्यवृत्त्यभिप्रायेण प्रत्येकमपि प्रतिबन्दिग्रस्ते

श्रा बो॰ नानभ्युपगमादेव निरस्तत्वमाशंकते नन्वित्यादीत्यपि मवह्निरिष्यते नास्ति चेत्तस्याग्रे विरोध इति शेषः सर्वत्रेति तत्तत्का

३४ र्यानुकूलनियामकानां महाजनमेघादिसंयोगानां सकलावयवदिग्देशाद्यवच्छेदेन वृत्तौ तत्तत्कार्याणामपि तथैवोत्प

त्तिप्रसंगादित्यर्थः परमाणवः पार्थिवपरमाणुपुंजरूपाः वारिबीजादयः कार्यविशेषसमर्था जाता इति नचेति परदिग

वच्छेदेनाप्यनाहतरूपत्वमर्थः उभयथा वेति परदिगवच्छेदेनाहतरूपः सर्वदिगवच्छेदेन चानाहतरूपत्वमर्थः प्रकृतिकः पु

नरिति उत्तरयति दिगंतरेति एतेन व्याप्तिविरहेण व्यतिरेकपक्षः यत्क्रमयोगपद्यरहितं तदसत् यथा शशविषाणं क्रम॥

रम॰ ३४

यौगपद्यरहितस्य स्थिरो भाव इति स्थिराणां सत्त्वव्यतिरेकसाधने आश्रयः पक्षः स्थिरो भावः तस्यासिद्धिस्तत्स्वरूपस्य परेणाप्र
माणिकत्वानभ्युपगमात् यद्वस्त्विति न हि विरोधसद्भावेणीयीन्यादि तद्विशेषणस्यासत्त्वलक्षणस्य साध्यस्याप्रसिद्ध्या च दे
त्वसिद्धिर्हेतोः क्रमादिविरहस्याप्रसिद्धिः सतितपातदनभ्युपगमात् असत्तस्य प्रमाणागोचरत्वात् पक्षस्य हेतोश्चाप्र
सिद्ध्या पक्षधर्मिता सिद्धिश्च दृष्टसंताने सिद्धिर्दृष्टान्तस्यालोकस्याप्रसिद्धिः तस्य साध्यसाधनयोश्चाप्रसिद्ध्या तत्र तदुभयव
त्त्वाप्रतीतिश्च अलोकत्वान्न्वाश्रयवासतिपक्षादेरप्रमाणम् अनुमानं पुनरसत्ख्यात्यैव प्रवर्तते व्यवहारवत् अथ व्यवहारो
पि प्रमाणाधीन एव तत्राह एवं तर्हीति स्वावचनम् असत्याश्रयादेरप्रमाणाभाव इति वचनम् व्यवहारे इति तेषिमनुष

35

ज्यते शशशृंगेवेति नस्यक्रमादिविरहेप्यसत्त्वे चेत्यपि द्रष्टव्यम् तथात्वेवेति प्रमाणप्रवृत्त्यावसत्त्वानुपपत्तेरितिभावः अवच

आ·बो नमेवेतितथा चाशतिभेतिभावः उत्तरार्द्धउत्तरप्रतिपत्तिरितिभा· नचेदमुत्तरार्द्धमित्याह तत्रापीति यथेति अप्रामाणिकः प्र

३५ माणविषयः स्ववचनविरुद्धोऽसतिपक्षदृष्टान्तादौ प्रमाणाभावेप्यसत्त्वास्त्येवानुमाने प्रवृत्तेरिति वचनविरुद्धार्थोऽस

तिव्यवहारनिषेधरूपः अप्रामाणिकः प्रमाणमूलकः प्रमाणविषयार्थकोवाव्यवहारोऽसतिशशशृंगादौक्रमादि

विरहासत्त्वादिव्यवहारः प्रमाणचिंतायामसदादौप्रमाणं किमितिचिंतायांव्यवहारोऽसतिक्रमादिविरहादिव्यवहारः

अप्रामाणिकइति· प्रकृतेविरोधस्यासद्घटितत्वादसतिप्रमाणाभावादिरोधोप्यप्रामाणिकइत्यर्थः केचित्तु सोपद

राम·
३५

शितसत्वक्षणिकत्वव्याप्तिविरोधिनोऽक्षणिकसत्वस्यनिराकरणायक्षणिकत्वव्याहत्यासत्वव्याहतिरप्रामाणिकोय
याव्यवह्रियतेत्वयातथास्माभिरपिक्षणिकत्वेऽप्रामाणिकत्वंविनायांत्वदुपदर्शितस्यशशशृंगादेर्व्यतिरेकव्यव
हारस्यनिराकरणापेक्षिष्याद्यपर्यवबोधयंतश्चार्थश्चाङ्गः परेण पञ्चव्यवहारनिषेधेस्ववचनविरोधःस्यात्सोऽप्रामा
णिकार्थीमाप्रसांक्षीत् अस्तीतिव्यमविषयोमाभूदेतदर्थम् यथात्वयासत्वानुमित्यर्थमप्रामाणिकोव्यवहारः
त्वयास्वीकृतस्तथाप्रमितादेवलिंगात्सत्वानुमितिर्भवतीतिशिष्यबोधनायास्माभिरपिस्ववचनविरोधोऽङ्गी-
कृतश्चार्थश्चाङ्गः यदित्विति असतोव्यवहारनिषेधश्वासतोदृष्टान्तत्वादिकमपिनसंभवतिप्रमाणविरहादितिप्र

36

श्रा·बो
३६

निसंधायपदिभवानक्तरूपमनुमानंनप्रवृत्तेरित्यर्थः स्वरूढनिरूढत्वमिदमित्थंभूतमेवेतिप्रमाविषयत्वंतन्किंस्वरूपतएवा
विषयतोपिवा आद्ये नवगडुदशादिवदभ्युपगम्यंतएवशशविषाणंनास्तीत्यादयः प्रयत्नसिद्धाः द्वितीयेत्वाह अ
प्रामाणिकइतिप्रमाणाविषयार्थकइत्यर्थः कथंचिदितिसंवृतिसिद्धत्वादित्यर्थः नकथंचिदितिअप्रामाणिकस्यसं
वृतिसहस्रेणापिवास्तवीकरणायोगादित्यर्थः तदेवप्रमाणमेववादइतिस्ववचनविरोधेप्रसिद्धेतदेतन्नानिर्णयाजन
नात् वक्ष्यमाणजल्पादिरीतिरिहापिननिवार्यतइतिवानानपर्यनुजस्येति शशशृंगादिशब्दाहिपदविद्यानार्थभे
दबोधकाअसामर्थ्यिकत्वात्वाक्यविषयानयान्वेचशृंगादौशशादिसंसर्गबोधयेत् तथाचनिमः शब्दइत्यत्रशब्देति

२

राम·
३६

त्मनश्चशृंगादेशशादिसंसर्गेप्रमाणप्रश्नोनव्याहन्यइतिभावः अनिर्दिष्टप्रकृतपक्षादेः प्रामाणिकत्वानभ्युपगमा
त् अशक्यशृंगादेशशादिसंसर्गसाधकप्रमाणाभावात् व्यवहाराभाजनत्वेनस्वयमभ्युपगते अलौकिकमाया-
भावं व्यवहरतान्वयापिस्ववचनविरोधः स्वहस्तितएवेत्याह यदि चेति विधिव्यवहाराभाजनत्वमेव वस्तुनो वयमा-
भ्युपगच्छाम इत्याशंक्य नेति विधीति नेनेति सकलव्यवहाराभाजनेत्यर्थः उभयथाविरोधे स्पष्टयति नेतीत्या
दिना सकलेति सकलव्यवहारशून्यत्वं यत्र प्रतीतं तत्रैव तद्व्यवहारात् कथं सर्वत्र तद्व्यवहारनिषेधः अथ न कापि
तत्प्रतीतं तदा तद्व्यवहारस्याप्यप्रसक्तत्वात् कथं निषेधव्यवहार इत्याह अव्यवहृतस्येति अज्ञातस्येत्यर्थः विषयेति स-

37 कलव्यवहाराभाजनस्यव्यवहाराभावव्यवहाराभ्यनुगमादित्यर्थः तदेवाहनहीति नन्वप्रयंहस्त्रोभवतोपिदुरुत्तरइत्यतआ-
ह यदिचेति उभयत्रनिषेधेविधौचनिषेधेप्रमाणमाशंकते वंध्येति प्रमाणप्रवृत्तावलीकत्वानुपपत्तेरित्यामेवाह ना-
आ. बो. ३२ त्रापीति वक्तृत्वंवचनकरणयोग्यतामूकस्यापिमूकत्वविरहेणवासत्वंविशेष्यंमूकस्यतत्त्वविशेषणात् वचनस्योपलक्ष
णत्वपाक्रियांतरकर्तृत्वेवातात्पर्य्यमचैतन्यंहिचेतनभिन्नत्वधर्म्मोवाचैतन्यविरहोवा आद्यमाह चेतनत्वादिति द्वितीयंशं
कते चैतन्येति असत्वंसत्वेनरस्वभावत्वंतन्निवृत्तिरसत्वनिःस्वभावेनविरुध्यते असत्वेतिनिवृत्तेरसत्वत्वादिति
भावः स्वरूपेणसतःकृतिर्वचनस्यतन्निर्वचनस्यअध्यवसेयंपरिच्छेद्यम् अध्यवसायजनकंनिर्विकल्पंवाअध्यवसा
राम. ३२

यः नहि पर्यवस्वलक्षणं स्वलक्षणमपि सविकल्पस्य विषय इति मतेनेदमित्यपि कश्चित् वंध्यात्वतत्त्वलीकत्वादसमर्थ
इति भावः अस्य नाप्यसत्त्वेनासमर्थत्वयात्वमिजनकत्वविरहस्य वत्वेनैव वंध्यात्वनादेरप्यसामर्थ्यप्रमाणाभावः आ
शंकते· व्याहतिरिति सैव व्याहतिरसत्त्वधर्मावलीढस्य धर्मसाध्य इति यावत् धर्मस्फूर्त्यनवच्छिन्नाव्याहतेरेव वर्तते यथा शिंशपा त्वा
त्वमेपि नात्मनि शिंशपायामनिवर्तमाने शिंशपात्मेनि धर्मिहननं अत्रैवकारव्यवच्छेद्यमेतत्धर्म्यावलीढमात्रहतिरिति नास
यं वंध्यात्वमसत्त्वस्य नात्मनोभयव्याहतेः ऽतो न न हि तु निरस्तनत्वनिहतिः स्तनधर्मस्य साधिका न च यैवास्तनमात्रव्याह
तिमेवादिहतिरस्तनत्वनिहतिः सैव वंध्यात्वेपीति निवाच्यम् सदसतोरेकधर्मवत्त्वायोगात् यांतन्मात्रव्याहतेरेव
अ

38

नैत इति वार्थः तथा चाऽत्र तस्मात्र व्याहतत्वपक्षधर्मितासंपन्नैव व्याहतिर्निर्गमिकेति फलितार्थः सैव व्याहतिर्निर्गमिकाया ऽतस्मादेव
व्यावर्त्तेते ऽतस्मादेव विपक्षादेव व्यावर्त्तेते ऽवेद्यास्तु तस्य वेद्यास्तु न हतिरस्तु तत्त्वनिहतिस्तु सपक्षविपक्षव्याहतत्वेनासा
ग्रा॰ बो॰ ३८ धारणतया न हेतुरिति तद्व्याख्याने अस्तुनादेरचेतनादेरित्याद्यग्निमग्रंथस्य रसविरुद्धमिव प्रतिभाति सत्तु नरित्यादि
वक्तृत्वस्यावस्तुत्वेन सममविरोधो हि अवस्तुत्वाभावरूपवस्तुत्वव्याप्यत्वेन च किमवस्तुनियमेन वक्तृत्वाभावोप॥
लंभात्सिद्धं अवस्तुनि वक्तृत्वस्यानुपलंभमात्राद्धेत्वर्थः वक्तृत्वविविक्तस्य वक्तृतासंसृष्टस्य वक्तृत्वेशून्यस्येति याव
त् वस्तुविविक्तस्य वस्तुसंसृष्टस्य वस्तुभिन्नसंसृष्टस्येति यावत् समानत्वादिति यथाऽवस्तुनि वक्तृत्वस्यानुपलंभेन

राम॰ ३८

वस्तुत्वव्याप्यत्वेन हृद्वक्तृत्वस्याप्यनुपलंभेन वस्तुत्वव्याप्यत्वं स्यात् तथा च अवक्तृत्वमपि विरोधाद्वस्तुनि न सिध्ये
दित्यर्थः माभूद्वस्तुनि वक्तृत्वाभावस्य प्रमाणाभावान्निर्णयो विकल्पमात्रं तु स्यादिति सिंहावलोकितेन शंकते
तद्धि विक्तेति · वक्तृत्वविविक्तावस्तुविकल्पनमित्यर्थः तत्संसृष्टेति वक्तृत्वसंसृष्टावस्तुविकल्पनं इत्यर्थः तथा
च विपक्षवृत्तित्वेन ग्रहात् व्याप्तिबुद्धिरित्यर्थः अपरे पुनः संनियमनुरुंधाना वर्णयंति तद्धि विक्तेति वस्तुवि
विक्तावक्तृत्वविकल्पनं व्यावृत्तेन तत्र वक्तेत्येवमाकारमित्यर्थः तत्संसृष्टेति वक्तृत्वसंसृष्टावस्तुविकल्पनं इत्यर्थः
इति तत्कथमिति कर्तृत्वं हि कारित्वविशेषो वा तत्सामर्थ्यं वा द्वयमपि सर्वसामर्थ्यविरहिण एव वस्तुनि न संभवतीत्यर्थः

था

अवक्तृत्वमित्यत्रान्वर्थस्याभावेनान्वयः नद्वितार्थेनवा आद्येवचनाभावोवचनमित्येवार्थः निषेधविधियौप्राभाकराणांक्रियावि
रहवत् अप्रमाणमित्यत्रप्रमाभिन्नज्ञानवद्वा उभयथापिवचनेतरकार्यकर्तृत्वंपर्यवस्यतीत्याह नस्येति द्वितीयंशंकतेसर्वेति
 केचित्तुविशेषनिषेधस्यशेषाभ्यनुज्ञाफलकतायाऔत्सर्गिकत्वाद्वचनकर्तृत्वनिषेधेऽनुज्ञातंवचनेतरकर्तृत्वंदूषयति अवक्तृत्वम
पीति अपवादिकनिषेधमात्रपरत्वाभिप्रायेणशंकतेसर्वेत्यादीत्याह वचनेत्यादिउपलक्षणमेतत् वचनकारित्वविरहोपि
दृष्टव्यः अवस्तुत्वात्कात्यनिकत्वात् अर्थक्रियाकारित्वशून्यत्वाद्वा क्रमादिविरहादवस्तुत्वसिद्धिरित्याशंकते क्रमेति शं
कांनिरस्यतिनेति नवाक्रमादिविरहः साधयितुमपिशक्यतइत्याह सततेवेति सततत्वमविनाभूतंयेनसततव्याप्तमितियाव

त् वक्तृत्वादीत्यादिपदात्सामर्थ्यं वस्तुत्वक्रमादीनां परिग्रहः क्रमादिविरहाद्वस्तुत्वरसामर्थ्यविरहाद्वक्तृत्वादीनां सर्वस्वं ।
स्यासिद्धत्वात्साध्यो नतैरोत्तरासिद्धिरित्यर्थः अस्तु तर्हि विधिनिषेधव्यवहारभाजनत्वमेवासत्त्वं इत्यत उपसंहारव्याजेन निरस्य
ति तस्मादिति तथा चासत्त्वं प्रमाणविरहात्तत्प्रवृत्तिरिति वैयात्यं यथाऽर्थं अविदितेति न प्रतीतः स इति तद्दृष्टपरामर्शवि
षयो येन सः तथा व्यवहारे ज्ञानत्वेनैव प्रयोजकत्वेन तत्प्रमात्वेन गौरवात् त्वयापि भ्रांतेस्तथात्वापगमादित्याशये
न तन्निति एतेन शशविषाणकूर्मरोमेत्याद्याकाशाः विषयापितं विषयसंनिकर्षः विभ्रमादौ वक्तृत्वादिकमेव तत्
येति भावः लिंगेति अलिंगमपि लिंगतया गृहीतं गृहीतव्यापकभावं तज्ज्ञानाय वा यत्तासंसृष्टमेव पक्षसंसृष्टं बोधय

50

इत्यख्यातिमेवोत्पादयेत् व्याप्तिग्रहानपेक्षणेऽतिप्रसंगात् अनन्वितौवस्त्वार्थावन्वितौवोच्यते तौ शब्दावपि
तथैवस्वार्थतिरस्कारेणशब्दस्यबोधकत्वेपुनराशापदस्तितेनिसहीति· सनियामकः संकेतोवाक्यस्यपदयोर्वाआ।
आ·बो· ४· द्येआद्यश्चेनिवाक्यस्यसंकेतनविशेषयोःऽखंडः शशविषाणादिः द्वितीयेनभिहितैवाप्यख्यातिरावर्त्ततइत्याह
यदेति अथसतोरेवार्थयोर्दोषवशात्सत्संसर्गोलिंगशब्दाभासाभ्यांबोध्यतइतिचेत् तत्रासन्निनित्यंसर्वैर्वास
न्निविनतऊतः वासनाविशेषवशान्नियतविषयाऽसत्ख्यातिरितिशेषः सदातनत्वेति वासनासंतानस्याविच्छि
न्नतयाशशविषाणादिविकल्पस्यैतानोप्यविच्छिन्नःस्यादित्यर्थः कदाचिदितिवासनायाःकदाचित्प्रबोधात् राम· ४०

शशविषाणादिवत्तया नो कदाचिदुत्पत्तिरित्यर्थः अतिशयस्तत्कार्यानुकूलः स्वभावविशेषः यदीति अर्थान्तरा॥
ससहकारिणः प्रत्यासत्तेर्यदि परीपाकः तदा पूर्वस्मिन्नप्यस्य सहकार्येन तथा तत्वेयद्रूपणां सहकार्यसंभवेव तस्य
सोत्रापीत्यर्थः केचित्तु परीपाको यदि सहकारिविशेषात्तदा परिपाकद्वारा व्यपेक्षत्वात्सात्त्वादेव वा विकल्पेन सका
रणत्वाद्धासैनैवेति पक्षात्तपपत्तिरित्याहुः पूर्वस्यायं इंद्रियादेर्विषयाधिपत्यादिकं न चादृष्टविशेष एव सहकारी॥
वक्तव्यो नीलादिविकल्पानामपि वासनासद्भावस्य प्रसंगात् वस्तुतस्तु सत्त्वानि प्रमाणसत्त्वेन तत्र कारणं कल्पनी
यं तदेव तन्नास्ति प्रमाणेनासंदेशस्यानुत्तेलेखेऽसत्त्वानित्वासिद्धिः ॐ हेलेखेन प्रमाणस्य प्रमाणतायात्रसत्तेवा

41

श्रा·बो·
४२

सत्वस्यप्रसंगादिति अप्रसक्तोभावानांसंभवेननदृष्टान्तविरहंअनुमानाद्यसत्यपितज्ज्ञानेनतंअनुमापयति नचेति घटत्वाद्यादिवि
षयत्वेनोपस्थितेअलौकिकेशक्तिग्रहः प्रकारान्तरेणवा आद्येपिविशिष्योपस्थितेसामान्यतोवाप्रथमेपरेति अ
नुमर्थमभिसंधायवक्तेवंशब्दंप्रयुक्तवान् श्रोतावाऽस्माच्छब्दादमुमर्थंप्रतीतवानित्यादिनिश्चयेहिसतिसंकेतो
ग्राह्यः सचनसंभवतिघटत्वाद्यादीनामनुल्लेखात्प्रत्यक्षेणग्रहणात्तद्विषयस्यापियतोऽनुल्लेखोविशिष्याति
रीयउत्पत्तिः अथायमहंगोत्वमामीत्यभिसंधायपरकार्यंवागांवधानेतिवाक्यमाकलय्यगांवध्नतोव्यवहारवि
शेषात्तदायत्वाद्यादिविषयतयाघटत्वादिविषयविशेषंनिर्णीयतत्रगोपदस्यसंकेतग्रहइवशशविषाणादिपदस्या

राम·
४२

पिस्यात् नत्राह नचेति उक्तायपरत्वख्यादिविषयतयावुध्येत्यर्थः संकेतयितः संकेतंग्राहयितः वक्तुः श्रोतर्वा ववना
त् इममर्थमभिसंधायमयेदंपदंप्रयुक्तः अस्माच्छब्दादयमर्थोमयावगतइत्याद्याकारात् द्वितीयमाशंकानिराक
रोति नचेतिकश्चित्किंचिदर्थगोचरोऽभिप्रायोविकल्पोवावक्तुः श्रोतर्वानुमोदनादिभाजोऽस्माच्छब्दात्किं
चिदर्थगोचरोऽभिप्रायोविकल्पोवावक्तुः श्रोतर्वानुमोदनादिभाजोऽस्माच्छब्दात्किंचिदर्थप्रत्ययोहन्तइति
समयग्रहोनार्थप्रत्ययात्कपयोगात् अभिप्रायमात्रादिप्रतीतावर्थप्रत्ययात्कप्रयुक्तसमयग्रहप्रसंगात् प्रकारांतरे
णैवेत्याशंकानिराकरोतिनचेतिवाच्यइति वाक्यात्संकेतग्रहइतिसांप्रतंप्रयुक्तेनेत्यर्थः परेषामवयविमात्रस्या

42

लीकत्वात्त्वदेकत्वं सर्वैर्नस्यादेः कृत रोऽर्थः किमसतोऽर्थो निर्ववासनावशादेवतैः समं संकेतं प्रतिपद्यते किं वा सतोपनातेषु

ग्रा॰ बो॰ ४२ तेषु स्वकृतं तत्त्वं संकेतं प्रतिपद्यते न इति वार्थः नाद्यः प्राशादि प्रत्येकपदार्थानुत्पन्नस्य शशविषाणादिशब्दादर्थप्र

त्ययप्रसंगात् द्वितीये त्वाह परस्परेति स्वस्वकृतसंकेतस्यान्योन्यमज्ञानेन परार्थत्वं परार्थबोधोपयोगित्वं तस्यादि

त्यर्थः तर्हि ग्राह्यतां परोऽपि संकेतमत ग्राहयतचेति उपदेशः प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टे वाच्यताबोधकं वाक्यं यथा पिकः

कोकिलः अयमसावश्वइत्यादि परंपरया संकेतग्राहकवाक्यस्याप्युपलक्षकमिदं प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणसामानाधि

करणेन वाच्यताबोधमुपलक्षणातिदेशः उपसंहरति तदम् इति नैनदित्यादि अर्थैर्भिन्नक्रमे शशविषाणादिविकल्पा

राम॰ ४२

नं विनासत्त्वानिंडुरूपयादनयानदङ्गरोथेनोपेतयानयाअवस्तुनिधर्मानराभावग्रहान्नस्यापिनिषेधव्यवहारगोचरत्वम
पिनेत्यर्थः शशविषाणंघटत्वादिकं नास्तीतिविकल्पानामसत्त्वानोकारणाभावेनान्यथाख्यातित्वप्रौव्याद्वस्तुनएवा
निषेधव्यवहारगोचरत्वेनावस्कन्नः अपिः प्रमाणंनराभावसमुच्चयायेत्यथाङ्गः ननतः तस्मिन्नसतिक्रमयोगपद्ययोः
सत्त्वस्यचव्यतिरेकोविरुद्धः यतोऽधिकरणाद्व्यतिरिच्यते व्यावर्त्ततेयदवृत्तातियावत् यदधिकरणंयतोयद्धर्मवत्त्वंनो
व्यतिरिच्यतेभियतेतत्रतस्यधर्मस्यतन्नकेवलमधिकरणमभावश्चनिमनेनाहतदभावेति तस्यअधिकरणस्यक्रमेवि
अर्थक्रियानुकूलस्यक्रमयौगपद्ययोःक्रमादिकंसत्त्वस्यापुपलक्षणंएवमग्रेपिघटाभाववदितिव्यतिरेकेदृष्टांवः त

43

स्यासिद्धिमाह घटाभावोपीति तथाचपक्षः स्थिरोभावश्चसपक्षोविपक्षस्तस्याप्रामाणिकउपयुज्यतइतिभावः नहिविकल्पे
तरेति तद्विविक्तस्तद्भिन्नस्तदितरस्वभावस्यप्रतियोगिवदभावस्याप्यनद्याहत्वेनस्वभावस्यप्रमाणसिद्धत्वात्केवलम
ग्रा॰ बो॰ धिकरणमन्योवेत्यन्यदेतदितिभावः तत्रापिघटाभावेपि असिद्धत्वेव्यवहाराभावइतिसत्यं अभावस्यप्रतियोगिनः
४३ स्वाभावविरहस्वभावस्यासिध्यैवसिद्धइत्याशंक्यनेघटस्तावदितितादृप्येणस्वाभावरूपत्वेनतथाचविरुद्धस्वभावः
प्रतियोग्येवतदभावः प्रतियोगिमतग्रहेकदाचिदप्यभावस्याव्यवहाराद्घटाभावोपिघटविरहस्वभावःसिद्धः ।
त्यत्रतन्मतविरोधमाह घटाभावस्येति तद्विरहस्तदभावस्तथाचघटाभावस्यघटविरहस्वभावतयास्वयानभ्युप

राम॰ ४३

गमाद्भावमात्रस्यैव निःस्वभावरूपत्वस्यानभ्युपगमात् घटभावस्येति पादेन घटरूपस्वभावस्य स्वाभावविरहत्वा
नभ्युपगमादित्यर्थः प्रतियोगिनः स्वाभावविरहात्मत्वे प्रामाणिके अभावप्रामाणिकतायास्त्वावश्यकत्वादिति।
भावः अपि च घटस्य घटस्वभावत्वेन सिद्ध्यैव तदभावस्यासिद्धिः स्वाभावविरहस्वभावत्वेन सिद्ध्या वा आद्ये न चेति
स्वभावभेदस्य नियामकत्वात्त्वातिप्रसंग इत्याशंकते एवंभूताविति एवं स्वभावावित्यर्थः परिच्छिन्निर्निश्चयः अव
च्छित्तिरभावावधारणं तया च घटपरिच्छित्तौ स्वाभावेनेरस्त्रीसेन घटाभावोपि सिद्ध इत्यर्थः निराकरोति घटवदि
ति व्यतिरेके दृष्टान्तः स्वभावेति निःस्वभावत्वेनाभ्युपगते अभावे सत्स्वभावत्वाभ्युपगमविरोधादिति अथ भावए

55 वै तादृशस्वभावो यदेतस्य परिच्छित्तिरेवैतदभावव्यवस्थितिरिति चेद्भावपरिस्थित्तेस्तदर्जनीयं भावव्यवच्छित्तिरूपतायाः प्रा
माणिकत्वेन तदभावस्यापि प्रामाणिकत्वमवर्जनीयं द्वितीयं शंकते नेतन्किमिति तथा च घटशून्यं भूतलं घटवत्त्वापि घटाभावव्य
आ॰ बो॰ ४४ वहारप्रसंग इति भावः निराकरोति नचेत्यादिना तदेव व्युत्पादयति घटो हीति याहणिति परमाणुपुंजोऽवयवीवेति सोपि।
घटोपि न हि विरहस्वभावः स्वाभावविरहस्वभावः तथैव स्वाभावविरहस्वभावत्वेनैव भावस्य स्वाभावविरहात्मकतायाः
प्रामाणिकत्वे चाभावप्रामाणिकत्वध्रौव्यात् अनयोर्घटतदभावयोर्व्यतिरेको विरोधः तदीपत्ते नैव च निरूपणे तत्तानमपे
क्षते नान्यथेति विनाप्यभावज्ञानं तदभावात्मनो भावस्य निरूपणं नानुपपन्नं रूपं समपत्तं तत्त्वादित्यस्याः काल्पनिकरूप राम॰ ४४

संपत्तेः सर्वज्ञानैकांतिकासिद्धेनिरुद्धेष्ववदनुमतेषुहेत्वाभासेषु तत्रतेषुद्विरूपेषुपक्षादिषुमध्येतत्रतेषुकात्स्न्यैकपक्ष
सपक्षयोःस्थिरभावशशशृंगयोःकात्स्न्यैकक्रमयौगपद्यविरहस्यहेतोःसत्वंक्षणिकत्वेचसाध्येसत्वस्यकात्स्न्यैकश-
शशृंगादौविपक्षेकात्स्न्यैकएवव्यतिरेकोगमकत्वौपयिकंरूपमितिभावः तदिहवक्षोसाध्येएवंशब्दस्यानित्यत्वेसाध्ये
वस्त्वेकनियतस्येतिवस्तुमात्रधर्मस्यावस्तुनिनिवृत्तौऽस्तीकेऽन्वयोविरोधात्कल्पयितुंनशक्यतइतिसूचनायतदीन्यादि-
रूपस्यासंपत्तौनयात्रूपसंपत्त्याश्रसतिविपक्षेसत्वोऽभूमस्यसत्वंकल्पयितुंनशक्यतेविरोधात् शक्यतेपुनरसतोःपक्षस
पक्षयोरसतःक्रमादिविरहस्यसत्वंसतोपिचसत्वस्यासतिशशशृंगेऽसत्वेवव्यतिरेकोऽविरोधादित्याहविरोधेति ऊत

45

श्रो· वा·
४५

एवंविशेषोविरोधोऽविरोधश्चैषयः एकत्वधूमेनवन्हेःसाध्येउभयोर्धूमशशशृंगयोरन्यत्रक्रमादिविरहेणासत्वेसत्वेनत्वाणिकत्वेवा
पक्षहेत्वोर्हेतुसपक्षयोर्विपक्षहेत्वभावयोश्चयादृशंकाचिद्वस्तुभूतंनादृशंयद्यवस्तुभूतमप्यवस्तुनिकल्पयितुंनशक्यतेतत
दनिर्धूमत्वंक्वाचिद्वस्तुनिकल्पयितुंनशक्यतेनदानिर्धूमत्वंक्वाचिद्वस्तुभूतमित्यवस्तुभूतमपितदवस्तुनिनकल्प्यते वा।
स्तवेंतुसतत्रामशक्यकल्पनमितिकात्स्न्यनिकविपक्षव्यतिरेकविरहाद्धूमोनाग्निंगमयेदित्याहनिर्धूमत्वमपीतिश्चथय
द्वास्तवंतस्यैवावस्तुनिसंसर्गोविरुध्यतेननुनाहशश्यावास्तवस्यापिहेतुश्चवास्तवेवन्हौवास्तवएवधूमोनचासकात्स्नि।
कमपिविपक्षादृत्तिर्नविरोधादितिचेद्वस्तुवस्तुनोःसंसर्गविरुध्यतेनावस्तुनोरित्यत्रनकिंचिदपिप्रमाणंकल्पनामात्रं।

राम·
४५

त्वैवपरीत्येनापिसत्त्वंवस्तुनोऽसत्त्वस्यवस्तुनिजलत्वादादौकल्पनंचडुकीरंवास्तवमेवचसेऽत्त्वसत्त्वादिकमनुमानोपयो
गित्वक्रमत्वादन्यथातिप्रसंगात् नत्वक्कचित्किंचिदास्तवंक्वचिच्चावास्तवमपिनियामकाभावात्कल्पनागौरवप्रसंगाच्चेत्य
भिसंधायोपसंहरन्तितस्मादिति व्यतिरेकः क्रमादिविरहेणस्थिरस्यसत्त्वव्यतिरेकसाधनंक्षणिकत्वसाधनस्यचसत्त्वस्य
शशशृंगेव्यतिरेकस्तयोर्भंगः प्रतियोग्युत्तरभाविनोहिकारणस्यापेक्षणायत्वेसत्यपिप्रतियोगिनितद्धेतुत्वाद्धेतु
वोनाशस्यस्यात् निरस्तेचतस्मिन्भावस्योत्पत्त्यनंतरमेवविनाशः सएवचक्षणभंगः यद्येवंस्वरूपनिमुत्पत्त्यनंतरंक्षणिक
त्वेसिद्धेपिनित्यत्वेनपरैरभ्युपगतानांपरमाणूनांतत्त्वसिद्धमितिविभाव्यते तदाऽनित्येषुसिद्धव्याप्तिकेनसत्त्वेननेषांवि

46

नाशित्वं क्षणिकत्वं वा साधयिष्यत इत्याशयवान् आशंकते अस्तु तर्हि इति अहेतुकत्वं च तदुत्पत्त्यनंतरभाविहेत्वनपेक्षत्वं
अत्र च यो यस्य ध्रुवभावी स तदुत्पत्त्यनंतरभाविहेत्वनपेक्षो यथा पूर्वस्य बीजक्षणस्योत्तरः यथा वा कर्मणो विभागः ध्रुवभा
आ-बो· ४६ वी च प्रतियोगिनो विनाश इति च स्फुटस्तेषामभिमतप्रयोगः उत्तरमपि परकीयसिद्धांतभेदानुसारेण विकल्प्य दूषयति
तद्धीत्यादि तत्र ध्रुवभावित्वं तादात्म्यं प्रतियोगितादात्म्यं न च तत्तादात्म्यं तस्य तदुत्तरभाविसापेक्षत्वे संभवतीति भावः नि
रूपाख्यत्वं निःस्वभावत्वमलीकत्वमिति यावत् अलीकस्य च तत्कारणापेक्षित्वे विलक्षणमेव च तदलीकं प्रतिनिय
तदेशकालमिति नातिप्रसंग इति भावः निषेधेति मिथो विरुद्धस्वभावत्वादित्यर्थः वैरूप्येति निषेध्यविलक्षण

राम· ४६

निषेधयोरेकत्र क्वचिदपि विरोधासिध्याविरुद्धधर्मसंसर्गोच्छेदे भेदासिद्धावद्वैतमेव स्यात् स्याच्च जगदेवाभावशेषं स्वदे
शकालयोरपि तस्यासत्त्वादित्यर्थः नतु कालांतरे समर्थेतरस्वभावो भाव एव विनाश इति नोक्तदोषस्त्याशंकनेना
न्वितिसाचेतनिनास्तीत्यर्थः कालांतरे च नश्वभावो हि सामर्थ्यविरहेण समर्थान्यत्वाचाभावाद्भिद्यमानो लाघवात्तस्य वि
नाशोऽभ्युपेयते जथा भिन्न एवाद्येनान्वित्यादि सामर्थ्यविरहो हि भेदं साधयन् क्षणभंगे पर्यवस्यतीति न वा सावयापि सिद्ध
इत्यर्थः विनाशस्य प्रतियोगितादात्म्याभ्युपगमविरोधश्चेत्यपि द्रष्टव्यं द्वितीयेऽपि चेति देशस्यापि क्षणिकत्वादे
शांतरे स्फः क्रं अभावसामान्याभिप्रायेणेत्यन्ये चलसंतानमभिप्रेत्येत्यपरे सर्वमशक्तिरशक्तस्वरूपाशंकिनाः

47

संप्रतिशक्तिविरहरूपंतामाशंकतेअशक्तेःकथमस्त्वितिकालांतरेऽस्तित्वमितिशेषःकालांतरेति · कालांतरेणकार्याश

श्रा·बो· क्तेःस्वकालेपिभावात्स्वकालइत्युक्तंननुविकल्पांतर्गतमितिमितंनवंस्वकार्यशक्तिकालोपिनरनिरूपितानस्याशक्तिःका

४० लांतरनिष्ठातन्निष्ठावाआद्यंदूषयतियदीतिकथमितितस्यतत्वयात्तात्विकत्वांगीकारादितिभावःद्वितीयेत्वाहतदेवेत्या

दितदात्मिकायाअशक्तेस्तत्कालएववाच्यत्वादितिभावःअभेदेकथमाधाराधेययोर्गवउत्पपिद्रष्टव्यं तदाधारेत्यस्यतत

त्कालाधारेत्यर्थइतिकेचित् विपर्ययोऽसत्वव्यतिरेकप्रसंगःउपसंहरतितस्मादितिआत्मास्वरूपमस्यनिषेधउत्त

त्वयः द्वितीयंपक्षंतदीयग्रंथाविरुद्धंस्तुत्पादयत्राशंकतेअस्त्वतर्हीतिशेषोऽव्याहरणायोभागःतथाचभाव। राम·

४०

स्वपानिरिक्तासोपाख्यानिवृत्तिर्नास्तीतिपर्यवसितवाक्यस्यनिरूपाख्यानिवृत्तिरितितात्पर्यंएतद्दूषयतिनन्वयम

पीतिनिरूपाख्याचेन्निवृत्तिरहेतुकातदान्यत्वमात्रस्येवभावस्यसाभवेदितिलक्षणभंगसिद्धिरितितवाभिप्रायःस्या

चेतिनिरूपाख्यत्वमेवासिद्धमितिभावः कफोणिः कूर्परः सोयानितनस्यतच्छस्यघटानिवृत्तेर्देशकालसंबंधनि

यमोनास्तीत्यर्थः घटनिवृत्तेर्देशकालसंबंधनियमनिषेधोहिकिंविशेषणस्यसंबंधांशस्यनिषेधःकिंवा

विशेष्यस्यनियमांशस्याद्यंविवृणोतिनन्वघटेत्यादि द्वितीयेत्वाहसर्वत्रैवेतिघटनिवृत्तिरित्यनुपपद्यतेःप्रा

यमोघटनिवृत्तेर्देशकालसंबंधनिषेधःसोपिकिंदेशकालसंबंधस्यनिषेधःकिंवाघटनिवृत्तेःनाद्यःनिवृत्ते

देशकालासंबंधित्वेनाविरोधित्वात् घटस्य सार्वत्रिकत्वसदातनत्वप्रसंग इति द्वितीयोपि निवृत्तेर्निषेधो वा घटस्य वेति
किं विकल्पद्वयमिति सोयमिति भावे निर्विकल्पविषयगुणत्वेनाभिधानमितरफलकत्वसूचनाय निवृत्तिस्वरूपनि
रुक्तिपर्यवसायाभावविषयो वेत्यर्थः निवृत्तिस्वरूपमन्यं नास्त्यन्वितियोगिकत्वं भावो देशकालयोः संबंधः स तन्निषेधे
न निवृत्तिस्वरूपमलीकत्वं निरुच्यत इत्यर्थस्तन्न युक्तः वक्ष्यमाणसदातनत्वप्रसंगासंगतेः भावप्रतिषेधेन क्वापिकात्व
कादाचित्कत्वप्रतिषेधेन निवृत्तिस्वरूपनिरुक्तिरित्यर्थ इत्यन्ये तच्चिंत्यं प्रथमपक्षस्य क्वाचित्कत्वादिप्रतिषेधरूपत्वाभा
वात्

श्रा· बो·
४९

49

राम·
४९

बुद्धिव्यपदेशौभवतः भवतस्तंतंतमालायाः सूर्वतंतंतनिवहाभिन्नत्वेन शुद्ध्यमाणे वापटजन्यत्वेऽभावान्नचपटा-
श्रा॰ बो॰ जन्यांतरेपटस्यतावितिसिध्यतिकार्यात्भावादन्यएवभावस्यविनाशइत्यर्थः सभागसंतानेकार्यस्यविनाशत्वेवा
५० यत्कांतरमाह अपिचेति सामान्यतस्तत्तविनाशत्वेनंतनतोस्तेनसामान्यस्यविरहोऽन्योन्याभावः स्वभावोयस्य
50 सतया तंतविनाशत्वावच्छेदेनतंतसामान्यभिन्नत्वंतसामान्याभिन्नोवेतिविकल्पार्थः आद्यइति तत्सामान्य
भिन्नत्वावच्छेदकरूपवत्त्वस्यतद्विशेषत्वायोगात् नह्यनीलसामान्यभिन्नत्वावच्छेदकरूपनीलत्ववन्नीलमनीलवि

एम॰
५॰

शेषो भवितुमर्हतीत्यर्थः विरोधो भेद द्वितीये भस्मादिलक्षणविसभागसंतानीयत्वं तु विनाशः कथं तत्सामान्या
विरोधात्तत्सामान्याभिन्नत्वावच्छेदकत्द्रूपवत्त्वस्सामान्याभिन्नत्वायोगात् नहि नीलसामान्याभिन्नत्वावच्छेदक
नीलत्वशालिनीलं नीलसामान्याभिन्नमित्यर्थः नीलपीतादि च तं तत्तद्विनाशयोः सामान्येनानविरोधोऽपि तु
व्यक्तिविशेषयोरेवेति न तं तं विनाशस्य तं तं विशेषत्वानुपपत्तिरित्याशंक्य तैर्विशेषएवेति यथा भवतां जन्यविना
शिनोरस्माकं वा कलमांकुरकुर्वद्रूपयोः सामान्येनानविरोधेनाप्यविरोधः क्वचित्समावेशस्य मिथो व्यभिचारस्य
च दर्शनात् तथा तं तं तद्विनाशयोरपीत्यभ्युपगमेऽन्यतरं तं तमादायानुगततं तं विनाशव्यवहारानुपपत्तिरित्याह

51

ऊर्मिनीति ननुनंतत्सामान्यंनतत्तन्मात्रंवातेनविनाशव्यवहारनिमित्तं ग्राद्यतेतभस्मनोव्यभिचारात् परंतुस

भागोविसभागोवातत्कार्यसंतानएवएवमन्यथायातिचेत् नसंतानस्यदुर्वचत्वात् ननुतंतत्त्वादिसामान्यस्या

श्रा·बो· लौकत्वात्तपारमार्थिकोऽनुगतंतेनविनाशव्यवहारउत्पाद्यायेनाशंकतेसामान्येति अपिकारादविरोधस्त्वतस्ये

५१ ति नस्वभेदसिध्युपयोगिनोविरोधस्यतदाश्रयत्वात्सामान्याश्रयत्वात् सामान्यमनुगतोधर्मः अयमर्थः एक

मात्रवृत्तिधर्मयोर्विरोधोनाश्रयभेदमगृहीत्वाशक्यग्रहः गृहीतेतत्तस्मिन्विरोधात्तथावनमनर्थकमतः

सामान्ययोः सामान्यावच्छिन्नयोर्वा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम·
५१

आश्रयांतरे विरोधो गृहीतव्यः नन्वेदलीकनयानविरोधोपयोगित्वन्नहि विरुद्धधर्माध्यासेन भेदसिद्धिरिति न
नु यथा भवतामननुगता एव ननत्वं तद्विनाशास्तेन विनाशत्वेनानुगतास्त्वनुगतत्वेन तद्विनाशव्यवहारमजेयेति तथास्मा
कमपि सद्रूपाणि विरूपाणि च तेनंतकार्याणि तेन कार्यत्वेनानंतविनाशत्वेन वानुगतानि यथा च भवतां विशेषणो ।
विरोधेपि सामान्येनानत्तथा तथास्माकमपीत्याशयेनाशंकते नन्वित्यादिना पटानएभाववान्पटांतरभिन्नः पटा
भावो वा स्वप्रतियोगिपटविरोधास्वाप्रतियोगिना पटेन सहैकतंत्रादिवृत्तित्विरिति संसर्ग एककालाद्यवच्छेदेनैक
देशाद्यवृत्तित्वं स्वप्रतियोगिनोस्तादात्म्याचानभ्युपगमे क्रमेण हेतूनाह अप्रतियोगित्वेति सामान्यतश्चेति सामान्य

52

तः आद्येनैतौ विसभागस्थलीयत्वे तन्नाशे च तन्तुत्वतन्तुविनाशत्वयोर्विरोधावधारणादित्यर्थः भावत्वाभावत्वलक्ष

श्रा·बो· णविरुद्धधर्मसंसर्गादित्यपरे तादात्म्यं हीति हिस्त्वर्थः तादात्म्यविरोधित्वेन संसर्गित्वविरुद्धे इत्यर्थः विरोधित्वं

५२ सहानवस्थायित्वं ननु यथा जन्यत्वेन कादाचित्कत्वादिना अभावत्वेन वा तन्तोस्तत्प्रागभावस्य वा सजातीयो वि

कश्चिन्नदृष्टः तथा तन्तुजातीयो यो यस्तूपदर्शितश्च मिथो व्यभिचारिणोरपि समावेशः इति चेदेवमपि तन्तुनीयादि

तन्तुप्रादेशप्राथमिकादितन्तोस्तन्तुनीयविसभागसंतानोत्पादे च प्राथमिकसंतानस्य दुर्वचत्वादित्वात् वस्तुसंतानो

त्पत्तिशालिनि सदृशेपि देशे देशान्तरविलीनस्य प्राथमिकस्य विनाशवत्ताव्यवहारप्रसंगात् अनंतसांतानिकानां

राम·
५२

विनाशत्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव विनाशस्य कल्पनाया न्याय्यत्वाच्च अथैवमनंतघटव्यक्तानामभावत्व
कल्पने गौरवाद्घटसामान्याभावस्याप्यभावोऽतिरिच्यतेनेति चेन्न घटग्रहे घटाभावस्याग्रहाद्भावव्यवहाराच्च घ
टत्वेनानुगतानां घटव्यक्तीनां यद्वा तदभावत्वेन स्वीक्रियंते एवमन्योन्याभावानां प्रतियोगितावच्छेदकारावयमोऽपि
अवाधितनाभावप्रतीत्यनुरोधादभावस्याप्यतिरिक्त एवाभावो न चैवमनवस्था तयोः परस्परविरहरूपत्वांगी
कारात् ध्वंसप्रागभावयोरपि प्रागभावध्वंसावित्यप्येकदेशिनः अन्योन्याभावस्याप्यन्योन्याभावस्तु नवा ।
स्याभयादनावश्यकत्वात्तदधिकरणरूपः तत्रहितद्घटत्वादिरूपो वा स्वीक्रियत इति बाधकमाशंकतेनन्विति

53

घटाभावेघटध्वंसेनद्वंनान्यपरस्परंपरयेत्यादि तथाचघटध्वंसकालेपिघटः स्यादुपलभ्येतचेतिभावः भावांतरस्येति अत्र
सजातीयत्वविरुद्धजातीयत्वेभावत्वाभावत्वाभ्यां अन्यप्रतियोग्यन्यत्वेनप्रतियोगिमदन्यत्वेनवाऽभावव्यवहारेप्रतियो
आ॰बो॰ ५३ गिमदन्यत्वेनवाऽभावव्यवहारेप्रतियोगिमत्यपितन्मतसी तस्यापिप्रतियोगिनः तद्धतस्थयतः ज्ञानश्चिदन्यत्वादित्याह
न्यत्वमात्रेणेति प्रतियोगिपश्चावदन्यत्वेनतथाव्यवहारेत्वेकदाप्रतियोगिपतिकालीनत्वेनदनुपपत्तिः अनुग
तेचतदन्यत्वंविनाऽभावेनद्वैचमितिभावः अभावेअभावांतरंनिरस्यति अभावस्येति अभावेअभावांतरंतत्तावदविरु
द्धस्वभावेनान्याधिकरणस्वरूपेणाभावव्यवहारजननेप्रतियोगिमत्तोपितदापत्त्यास्वीकार्ये अभावस्यविरुद्धस्व

भावत्वेन तद्योगात् नाप्यनुभावयत्वात्तदसिद्धिः नाप्यभावान्तरप्रत्ययात् अभावांतरोपगमे अन्योन्याश्रयच
क्रकानवस्थानामन्यतरप्रसंगेन लाघवादात्माश्रयस्योपगमात् एतेन घटाभावो यदि घटाभाववान्स्याद्
घटवान्स्यादित्यादेस्तर्कस्याप्यापादकासिद्ध्याभावादिति वाधकांतरमाशंकते भिन्नाभावेति न ह्यकार्योत्पा
दे अकारणं निवर्त्तते घटोत्पादे पटनिहत्तिप्रसंगात् स्यनिहत्योँतः कार्यमेव विनाशत्रास्थीयत इति भावः भि॰
न्नमात्रत्वकार्यमात्रेपि विनाशबुद्धिव्यवहारयोरभावात्कार्यविशेषएव विनाशत्रास्थीयत इत्याशयवान्वि
राकरोतिनेति वाधकांतरमाशंकते अस्तु तर्हीति जन्मन इति जन्यव्यापकस्य सोपादानत्वस्य निहत्त्या व्याप

54

श्रा बो· ५४

स्वजन्मनो निवृत्तिरिति धर्मिग्राहकेति घटादेरिव ध्वंसस्यापि जन्यतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावेति भावजन्मन एव सोपा
दानत्वनियमादित्यर्थः परेषां तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकत्वमपि तादात्म्यकत्वकारणयोरेव दृष्टमतेन च ध्वंसः
प्रतियोग्यात्मेति प्रागेवावेदितं न चाप्रतियोगिकारणमिति न तत्र तद्व्यापकत्वग्रहहेतुत्वाहानादात्म्यादित्यादि साहि।
त्यनियमो हि देशतो वा स्यात्कालतो वा देशोपि संयोगी वा समवायी वा नाद्यः दृष्टे जातस्यापि प्रागणे विनाशोपगमात्
नेतरः आश्रयविनाशेपि विनाशोपगमात् द्वितीयेनाह विरोधितयेत्यादि विरोध एककालानवस्थायित्वं उत्पन्नस्यापि
प्रतियोगिनो यदा नरविरहेणापि विनाशाजनकत्वं तदा यावज्जीवं प्रतिबंधकादिवशात्तदसमवहितो विनाशं न जनयेदित्य

एम· ५४

सत्त्वोपिभावः कश्चिदविनाशः स्यात् नचैवं अतोनोन्यत्वसत्तरविरहेण विनाशाजनकत्वमिति तदिदमुक्तं त्रिमतां
भावानां विनाशनियमासिद्धौ न सिध्यतीति तत्सिद्धिरप्युपेया तथाचान्वयव्यतिरेकसिद्धकारणभावानां सहकारिणां
सर्वत्रसमवधानेनैव साधयिष्यतीत्याशयवानाह एतेनेत्यादि प्रतिबंधेति प्रतिबंधेन वैकल्यस्येनेके प्रतिबंधकैका-
लयेत्यादि परे चरमः पक्षोऽभावत्वमेवध्रुवभावित्वमिति जन्मविरहेत्वपक्षविरहः सुतरां सिध्यतीति तं साधयति तथा
हीति विपक्षेबाधकमाह जातोवेति प्रागभावइति अभावत्वे हेतौ ध्वंसो विनाशित्वे च हेतौ दृष्टान्तः अजातोवेत्यादी-
ति विपक्षेबाधकं भावावच्छिन्नेत्यादिययथायोग्यं दूषणं हनीयं जातत्वेन विनाशित्वे विनाशित्वेन च जातत्वे साध्येसा

55 यत्नावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याभावत्वस्योपाधित्वात् तत्रनयोरप्रयोजकत्वं विनाशित्वस्य च शोपाधितया ज्ञानत्वाव्या
श्रा.बो. प्यत्वेन ज्ञानत्वाभावो विनाशित्वव्याप्य इति तस्याप्रयोजकत्वं विपक्षबाधकैर्योप्याप्रयोजकत्वेनाज्ञानत्वे चाभावत्वस
५५ ज्ञानत्वे चाप्रयोजकत्वं शब्दादित्वादिप्रागभावस्य जन्यत्वे साध्यत्वे यद्यपि प्रसक्तौ न बाधकस्याजन्यत्वाग्राहकत्वात् न
थापि प्रसञ्जनतः प्रसिद्धस्य प्रागभावस्य प्रागभावान्तरकल्पनायामनवस्थानादजन्यत्वसिध्याप्रसङ्गबाधोऽस्ति हि नः
ध्वंसस्याजन्यत्वे साध्ये न जन्यत्वग्राहकप्रसङ्गबाधः केचित्तु ज्ञानत्वाज्ञानत्वाभ्यां ध्वंसप्रागभावयोर्विनाशित्वावि
नाशित्वानुमानं प्रसङ्गागतं तत्र प्रागभावस्याविनाशित्वे प्रसङ्गबाधो दर्शितस्तमाहुः प्रागभावस्य जन्यत्वे तत्पूर्वध्वं

राम.
५५

सस्य च विनाशित्वे पश्चात्कार्यसत्त्वप्रसंगो ध्वंसप्रागभावानाधारकालस्य प्रतियोगिमत्त्वनियमादित्याह प्रागि
ति अनुभयेति यथार्थोऽयथार्थश्चोभयंभाववदिति यथाभावस्य प्रतियोगिनो ध्वंसप्रागभावविरोधित्वं तथा ध्वंस
स्य प्रतियोगिप्रागभावयोः प्रागभावस्य च ध्वंसप्रतियोगिनो विरोधित्वमित्यर्थः नचैवं ध्वंसप्रागभावपरंपरयोरपि
भावविरोधित्वात्तोन्मज्जनमिति वाच्यं अनंतानंतानाटककल्पनामपेक्ष्य लाघवेन तयोरेवानंतत्वानादित्वयोः का
ल्पनायावश्यकत्वात् बाधकानवतारेपि विनासाधकं नार्थसिद्धिरित्याशयेन पृच्छति अतःश्रुतेरिति उत्तरं प्रत्यभि
ज्ञानादितिपूर्वापरकालीनाभेदावगाहिप्रत्यक्षमेव स्थैर्ये प्रमाणमित्यर्थः अर्थापत्तिं प्रमाणयति क्षणिकत्वेति

56

लक्षणिकत्वेति लक्षणिकत्वेअनुगतत्वादिव्यवहारस्यानुपपत्तेरित्यर्थः निश्चितार्थव्यभिचारंज्वालात्वानादिप्रत्यभिज्ञा

ज्ञायारणंप्रत्यभिज्ञानत्वेनेनप्रमाणप्रयोजकंः नचात्रतत्प्रयोजकांतरमीक्षामहेइत्याशंकतेलक्षणेति अव्यभिचारो

श्रा बो. यथार्थत्वं विरुद्धधर्मीसंसृष्टविषयमपिमेदिग्ग्याप्रामाण्येनएवमितिशंकतेएवंभूतमयीतिनाहशमयिनिश्चिताप्र

५८ माणमित्याशंकतेनिःकंपेति आश्रयेति यथालोकानुभवमेतत् वस्तुतस्तूत्पन्नस्यवह्नेरवक्रियादिक्रमे॰

णनाशोवन्हंतरस्तत्कारणाभावादनुत्पादश्चवयवानांविसंवेथस्वभावत्वाच्चास्तुविनाशोऽनवरतानुभूयमा

नपरिमाणभेदसिद्धइतिभवतप्रमाणप्रयोजकंविरुद्धधर्मीसंसृष्टविषयत्वंनतुतत्त्वज्ञत्वमित्याशंकतेभविष्यतीती

राम.
५८

ति॰ अप्रतीतेति नप्रतीतंस्वरूपंविरोधोयस्मिन्संसर्गाभ्युपगमे तेनतथाकारणादीनिआदिपदेनकार्यस्यसंग्रहस्तस्यापि।
चरमाचरमसामग्रीनिवेशिकारणव्यापकत्वात् व्याप्यंसमनियतंस्नेहादेर्जलत्वादिव्यापकंविषमव्यापकंतस्यैवहेतुत्वा।
त्वादिलक्षणभागंविकल्पधर्मीसंसृष्टत्वं यद्यपिप्रत्यभिज्ञानस्यापिहेतुत्वेनतन्निर्धूमप्रागभावपदवैयर्थ्यात् तथा
पितन्मात्रस्यव्यभिचारितयाविशिष्टस्योपादेयत्वेप्रथमोपस्थितत्वाद्विशेषणस्यैवहेतूकरणमुचितमित्याशयः न
देवदर्शयति विवादेति नतुक्षणिकोपिभावोनभिद्यतेएवतस्मादतआह कालभेदेपीति उत्तरकालीनोभावः
पूर्वकालीनात्तस्मान्नभिद्यतेनहिरूढधर्मीसंस्पृष्टत्वादितिप्रयोगार्थः सर्वभावानांक्षणिकत्वेतु नन्वयासिद्धानेका।

57

आ.बो. कालानुगतगवादिव्यवहारानुपपत्तिरक्षणिकत्वं साधयतीत्याह क्षणिकत्वेति अनन्यथासिद्धानुगतव्यवहारवत्त्वात्क्षा-
५७ णिकत्वबाधादक्षणिकत्वसिद्धिरित्यपि कश्चित् शब्देति अनुगतधर्मावच्छिन्नसमयनियमग्रहाधीनप्रवृत्तिकयोरप्रवृ
त्तिरेव शब्दलिंगयोरंतरेणानुगतधर्मेणागृहीतेप्युज्जनकज्ञानानंतरं रजतत्वादिरूपं समुल्लिख्य प्रवर्त्तयतो विकल्प
स्यापीत्यर्थः शब्देन लिंगेन च विकल्पस्योत्पत्तिरित्यपि कश्चित् बाह्यार्थेति विज्ञानवादे विज्ञानानां स्वस्वमात्रसात्विक
त्वादन्येनान्यस्याग्रहणादनेकक्षणघटितमूर्त्तिकयोः स्थैर्यास्थैर्ययोः केनाप्यनुल्लेखात्कोयं प्रसिध्या विवादस्यैवा
संभवादित्यर्थः अन्ये केवाह्यार्थमभ्युपेत्य स्थैर्यास्थैर्यविवादवाक्यसारत्वादित्यन्ये तत्र अनुगतरूपं आकारो चेति

गम.
५७

यद्यपिविकल्पानामप्यनुगतोनीलत्वादिएकारोऽस्तत्तथाहृत्तिरूपत्वादलीकएव तथापिवाह्यांतरभेदेनपृथग्वि
कल्पः विकल्पविषयानुगतधर्मस्यालीकत्वे किंविकल्पेनैवगण्गृह्यते किंवामानांतरसिद्धं ग्राह्ये तद्दीत्यादि
द्वितीयंशंकते अन्येति निवृत्तेरलीकत्वंमानांतरसिद्धमिति भावः अन्यनिवृत्तेरन्यस्याम्यंताभावस्यस्फुरणमन्योन्याभा
वस्यवातस्यापिकिंप्राधान्येननिवृत्तिविशेषणतयावा आद्येनदीति विकल्पस्यस्वविषयविशेषविषयतायासएववडुत्तरमा
वावाविकल्पोवामानेनचानग्निनिवृत्तिंप्रत्येमीतिविकल्पोऽपितथाग्निंप्रत्येमीतिभावः एतेनद्वितीयंप्रत्युक्तं तृतीयं
शंकते यद्यपीतिनिवृत्तोनिवृत्तिविशिष्टः प्राधान्येननिवृत्तेरस्फुरणेपितद्विशिष्टस्फुरणमेवतत्सिद्धिरित्यर्थः तथेत्या

श्रा॰ बो॰
५८
58

दि विशिष्टस्यातिरिक्तस्याभावेन विना विशेषणविषयत्वं विशिष्टविषयानुपपत्तेराक्षेपः भवेदेवं यद्यपुगोत्वाद्यनुरक्तिस्फु
रणं स्यात्तत्त्वेवं किंतु गौरितीत्याह हंतेति चेतसि विज्ञाने अत्यंताभावरूपनिवृत्तिभाने दोषांतरमाह नचेति अन्यनिवृत्तिते
नास्फुरणात् पदार्थे प्रवृत्तौ घटत्वेन प्रतीतेरेव देहत्वादिनातिरिक्तं घटत्वमनुगतानतिप्रसक्तस्य घटनिवृत्तित्वादेर्निरूप-
णत्वाच्चैवैवमिति भावः अन्यनिवृत्तेस्फुरणे गोपदात्स्वसाधारणप्रतीत्याऽश्वेपि प्रवृत्तिप्रसंग इत्याशंकते निवृत्तेरि-
ति यद्धर्मविशिष्टे यस्य पदस्य संकेतग्रहस्तेन तद्धर्मविशिष्टस्य प्रतीत्या गोत्वविशिष्टे च गोपदस्य संकेतग्रहात् ततो गो-
त्वविशिष्ट एव प्रतीयते नाश्व इति निराकुरुते भवेदिति गौरिति गौरेव गोत्वविशिष्टोऽश्वस्त्वश्वत्वविशिष्टो न तु गोत्ववि
गौ

राम॰
५८

शिष्टइत्यर्थः गोत्वस्यैवान्यत्वव्यावृत्तस्फुरणे कथं ततोऽपि नियम इति चेदत्राह अन्यथेति अगोव्यावृत्तेरप्यत्वव्यावृत्ति
तो व्यावृत्तिः स्फुरतितवा आद्ये निवृत्त्यतरादिति द्वितीये निर्वक्ष्यति· स्वरूपेणैव भिन्नानि वृत्तिर्भासते तेनत्र वृत्तिनिय
म इति यदि तदा विधेरपि नातदंशस्यैव भावान्नियमो भविष्यतीत्यतआह स्वरूपेति व्यावृत्तेर्निःस्वरूपतया तत्र स्वरूपभे
दोऽत्र संभवति किंतु तस्यास्तत एव व्यावृत्तेर्विधिरूपस्य स्वस्वरूपइति तस्यैव स्वरूपभेदः स चान्यापोहइति स्वरूपभिन्नस्य तस्य
भाने अन्यापोहभानमावश्यकमित्याशंकते स्वरूपेति स्वरूपभिन्नो विधिरूपो वास्तवो भासते वास्तवो वा आद्ये अलीको
ति अलीकस्य निःस्वरूपतास्वैवैवोक्तत्वात् सस्वरूपत्वेतत्त्वलीकत्वव्याघातइत्याह तस्येति स्वरूपविधौ सस्वरूपताभ्युप

इत्यर्थः गमेंद्वितीये स्वलक्षणस्येति स्वलक्षणस्य निर्विकल्पकमात्रवेद्यतायास्त्वयाभ्युपगमादित्यर्थः अस्माकं तु विकल्पविषयस्यान्या

पोहशालिनोपि विधेः स्वरूपेण स्फुरणं न विरुद्धमिति भावः अपि च गोशब्दादन्यव्यावृत्तिभानं किं गविप्रवृत्तये किं वा

श्री·बो· स्वतदभावाय उत नाद्याविति हृत्तयेनैकमपीत्याह अपि चेति गोशब्दादन्यव्यावृत्तस्य प्रतीतेनाविप्रवृत्तेनाद्यः तस्य गोश

५९ ब्दार्थत्वादिंद्रियासन्निकर्षाच्चाप्रतीतेः प्रवृत्तौ प्रवृत्तिविषयप्राप्त्यस्यापि हेतुत्वात् यदा त्विंद्रियसन्निकर्षोद्गोसाक्षा

59 त्कारस्तत्र स्वमुपलभ्य मेनेतदा गवाशंकया प्रवृत्त्यफलैवेति नत्र गोत्वोन्याभावं प्रतीत्य निवर्तते यदा त्वयं गोरिति

भ्राम्यति तदा प्रवर्त्तत एवेत्यर्थः विशेषणं तावदितरव्यावृत्तिबोधजनकं विशेषणजन्या च विशिष्टबुद्धिरेवेति तस्या

राम· ५९

मवश्यमितरथ्याहन्तिर्भासते इत्याशंकते स्यादेतदिति अवच्छेदकत्वं विशेषणत्वं विशेषणं हि नागृहीतं नाप्यगृहीता-
विशेष्यसंबंधमन्याहन्तिबुद्धिमाधत्ते परं तु विशेष्ये गृहीतसंबंधः स एव च ग्रहो विशिष्टबुद्धिस्तदथा नागृपश्चात्तनी
तरथ्याहन्तिबुद्धिरिति यद्यपि तत्त्वं तथापि विधिस्फुरणमात्रेणैव संप्रतिपन्नार्थावयमित्याशयवानाह अस्फुरता-
वदिति अवच्छेद्यावच्छेदकयोर्विशेष्यविशेषणयोरविच्छित्तिरितरथ्याहन्तिबुद्धिः अपि च यत्किंचिदितरथ्याहन्ति
रतिप्रसक्ता यावदितरथ्याहन्तिस्तु यावदितरानवगतो दुरवगमः नच सर्वेषामितरेषां प्रातिस्विकरूपेणास्फुरणादि-
नाद्यत्वाभावेन जन्मनां सहस्रेणापि शक्यं न चासवनां भाविकमस्फुरणादिकं नानारूपेणाप्रतीतानां वागर्थविकल्पस्य वा

60

सतयाप्युपस्थानमशक्यं मेयत्वादिनाचोपस्थितिर्निर्भेद निरूपणक्षमाः प्रतियोगिनावच्छेदकरूपेणप्रतियोग्युपस्थितिं विना
तदसंभवात् यत्किंचिद्गवेतरत्वेन तु गवांतरसाधारणं गोमात्रेतरत्वेन भावे च गोत्वं भाविकमनुगतमुपेतव्यमित्याह नचेति
न्या· बो· निषेध्यं निषेधप्रतियोगित्वं अथ गवेतरेतरत्वमेव गोत्वं तत्राह नचेति निषेध्यांतरं गवेतरत्वरूपनिषेधविशिष्टं तदुक्तं सि
६० द्धान्ते गोरपोहेन गो निषेधात्मकस्तु सः तत्र गोरेव वक्तव्यो नञर्थः प्रतिषिध्यते इति संकेत इति अगोव्यावृत्तो गोपदवाच्य इ
ति वाक्याद्गोपदशक्तिग्राह्याः तद्वाक्यप्रवृत्तिश्च गोपदशक्तिग्रहाधीनेतियद्यन्योन्याश्रयः तदा गौर्गोपदवाच्य इत्यत्रा
पि समानात् यदि च प्रमेयत्वादिनोपस्थिते गोत्वविशिष्टे व्यवहारादयं गोपदवाच्य इत्यादिवाक्याद्वा संकेतग्रह इति नान्यो

राम·
६०

न्याश्रयस्तद्दानर्थैवोपस्थितेनगवेतरायोदेतनएवसङ्गतिसंचारपराहारोत्त्वानश्रियाक्त्वानयनेनत्त्वानातिरिक्तपदा ।
र्थानभ्युपगंत्रावाह्योनेनर्थः विद्यल्लाकमितिकोर्थः किंविधिस्वरूपमलीकंविधित्वेनारोपितंकिंवाऽगृहीतवि
रोधिभेदकमिति आद्येआह व्याख्यानादिति स्वरूपव्याहत्याअनुगतस्यविधेरलाकत्वमितिचेत् किमेतद्रूपव्याह
त्यावा आद्येस्वलक्षणविधेर्स्वंतर्दिति· द्वितीयेस्वरूपमात्रेति द्वितीयंशंकतेविधंशसितिस्वलक्षणरूपोविधिरारो
प्यतेसमान्यरूपोवाआद्येस्वलक्षणविधेरितिनवध्यत्वरतिशेषः द्वितीयेसामान्येतिनहिक्वचिदपिकश्चित्सामा
न्यरूपोविधिरूपेयतेभवनायश्हारोप्यतेतितथाचारोपासंभवाद्लाकेभासमानंतदीयमेवविधित्वंवाच्यं तथाचवि

61

शेषएवेत्याह परिशेषादिति तृतीयेंऽशेत्वने भेदाग्रहादिति अभेदव्यवहारोहिव्यावर्तकेनरूपेणानुपस्थितयोरुपस्थितयोश्च
आःबो· साधारणेनभेदाग्रहाद्भवेत् नचेहतत्संभवस्तत्याह संभवेदपीत्यादि निषेधरूपत्वंविधिविलक्षणरूपत्वंउभयोरिति भा-
८१ वनामितिशेषः निरंशतयानिर्द्धर्मकतयाप्रकारान्तरंसाधारणरूपं अतएवविनापिसाधारणंरूपंउपस्थितयोर्भावत्वा-
कविधित्वनिषेधत्वाग्रहेणभेदव्यवहारस्तत्रापिनास्तिस्वतोविलक्षणतउभयात्मिकयोर्विधित्वनिषेधत्वयोर्द्वित्वतानत्रा-
नभ्युपगमात्तत्वतयोर्निर्धर्मकत्वादित्याह अप्रथमानेति निर्धर्मकयोरपितयोः कात्स्र्निकाभ्यामेवविधित्वनिषेधा-
त्वाभ्यांसहकात्स्र्निकोधर्मधर्मिभावोभविष्यतीत्याह कात्स्र्निकस्येति अंशांशिभावोधर्मधर्मिभावः अतएवनित्यं

राम·
८१

विशेषदर्शनग्रस्तत्वादेव मूले भेदाग्रहे तदधीनत्वात्कल्पनायाः अथ नित्यं विशेषदर्शनग्रस्तत्वं नास्तीत्यभिप्रायः अ
सत्ख्यात्यपनीतस्य विधित्वस्य निषेध्यत्वस्य च विधौ निषेधे च ग्राहको विकल्प एव विशेषदर्शनमनस्तद्विरहदशायां।
भेदाग्रहो न विरुध्यत इति चेत् न वविधेये विकल्पासंस्पर्शाद्ऽसत्ख्यातिनिरासात् गोत्वादेः प्रतीयमानस्य विधित्वस्य
वास्तवत्वे बाधकाभावाच्चेति प्रकारान्तरेण वास्तवविधिस्फुरणं साधयति साधारणं चेति साधारण्यं बहुतरदेशका
लसंबद्धत्वस्य अलीकस्य काल्पनिक इति कोऽर्थः किं कल्पनौपाधिकः तथा च स्वधर्म एव बहुदेशकालसंबद्धः क
ल्पनया मोत्त्वादेः गृह्यत इति अथास्मदीय एवायं कल्पनाया विषय इति आद्येऽपि सिद्धं यो विषयिणं हन्ति निर्वाणाद्योगो।

62

भेदारोपेणानुगतव्यवहारस्तत्राह भेदाग्रहा

~~त्वादित्यर्थः बहुदेशकालावृत्तित्वात्त्वेऽपि~~ नानादेशकालविषयकमितिप्रतीत्यापत्तेः अंत्येत्त्वाह क्षणिकत्वादिति ब

श्री॰ बो॰ हुकालानवस्थायित्वादित्यर्थः बहुदेशकालावृत्तित्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं द्वितीयं दूषयति नारोपितइति असत्ख्यातेश्चनि

६२ रासादितिभावः अननुगतानामेवालीकानांभेदाग्रहादिति अलीकानांभेदः पारमार्थिकोवापरमार्थसत्ताकोवाआरो

पितोवाआरोपितोवाआरोपितसत्ताकोवाअलीकोवाव्यधिकरणोवा आद्येभाविकस्येतिभावेचेति तदुक्तभेदस्यपा

रमार्थिकत्वेतस्यापिपारमार्थिकत्वादसतः सदाश्रयत्वानुपगमात् द्वितीयेपरमार्थेति तद्भेदस्यतत्रासत्त्वं यदिपारमार्थि

कंतदातत्रतदभेदोपिपारमार्थिकोयथास्वलक्षणेस्वभेदासत्त्वस्यपारमार्थिकत्वेस्वाभेदः पारमार्थिकः इतितथाच

राम॰ ६२

सिद्धं नः समीहितमिति तृतीये आरोपितस्येति आरोपितस्यैव तद्ग्रहरूपत्वात् भेदग्रहे चाभेदारोपानवकाशात्
आरोपितभेदस्य पारमार्थिकाभेदे पर्यवसायित्वात् आरोप्यारोपविषयपारमार्थिकत्वमेतरेणारोपानुपपत्तेः एतेव
कालांतरारोपितस्यतस्यतदानामग्रहस्त्वपिप्रत्युक्तं चतुर्थे आरोपितासत्वस्येति भेदस्य च पारमार्थिकत्वे प्रतियोग्यनु
योगिनोरपि पारमार्थिकत्वात्त्वालीकत्वमिति पंचमे चतः कोटीति कोटिः प्रकारः अलीकभेदाग्रहस्याभेदारो
पहेतुत्वेन तस्य सार्वत्रिकतया सर्वत्रैवाभेदारोपः स्यादित्यर्थः अलीकभेदाग्रहस्य सत्वेपि पारमार्थिकभेदग्रहेण
प्रतिबंधात्राभेदारोपइत्याशंकते अन्यत्रेति नहि पारमार्थिकभेदग्रहस्य प्रतिबंधकतायाआवश्यकत्वेऽलीका

63

भेदग्रहस्य तथात्वे मानाभावश्चेत्याहैवमिति कथं तर्हि रजते एवं रजतभेदग्रहनरजनाभेदप्रत्ययश्च विचेतरेंगादौ सतः पारमार्थि
कस्य रजतभेदस्यारोपेण प्रतिबंधादिति प्रतानिः कूर्मरोमवाजिविषाणयोः कथं नाभेदप्रत्ययश्चेति चेत् परमार्थसतोरेव
श्रा·वो· रोमविषाणयो रारोपितकूर्मरोमवाजिसंबंधयोः पारमार्थिकभेदग्रहेण प्रतिबंधादिति गृहाण एवं शशशृंगवाजिविषा
६३ णयोरप्यनुसंधेयं अत्र सत्यत्वे तो साधकाभावस्योक्तत्वात् पक्षोऽयमत एवेति असंतिश्चनिपरेषामसद्द्वयभेदस्यासत्त्वात्
व्यधिकरणस्य यस्य कस्य विच्छेदस्याग्रहोपपद्यभेदग्रहहेतुत्वस्य दानस्य सार्वत्रिकत्वात् गृह्यमाणभेदानामप्यभेदप्रत्ययप्र
संगः अथ निखिलानामेव तेषामग्रहस्तथा तर्हि ययोः कयोश्चिदपि भेदग्रहे काप्यभेदप्रत्ययो न स्यादिति इत्यनेन

एम·
६३

प्रकारेण तेनानुरूपोपनयलाभः व्याहत्तिनिषेधमितिनिष्ठास्वरूपं कालात्ययापदेशात् धर्मिग्राहकप्रमाणेनविधि
त्वेनैवोल्लेखात् अनेकरूपशालिनोपिविधेः संभवदप्यग्रह्यमाणंरूपंयदानुभवबाधान्नसिध्यति तदाकथमसं-
भवद्गृह्यमाणरूपस्यालोकस्यागृह्यमाणमनुभवबाधितंरूपंसेत्स्यतीत्याह यद्यपीति उभयेति भावाभावावुभ-
यं निषेधेकेनिस्वाभावनिषेधरूपत्वेपिस्वतोविधित्वात् सादृश्यंसादृश्यरूपत्वं असंभवात् अभावाहत्तित्वेन-
तथात्वासंभवात् उभयवृत्तेरेवधर्मस्यसादृश्यत्वात् भवेदेवंयदिगोत्वंभावोभवेत्नत्वेवं किंतुगवाद्यात्मकमहि
षादिव्यावृत्तिःसाचेतरेतरात्मकेऽभावेगवात्मनिवर्तनतउपनतमाहाहानतदिति निहत्येतिनिवृत्तिरूपत्वेनसाध्याविशेषात्

निरुक्तिरूपत्वस्यैव साध्यत्वात्केचित्तु गोत्वसमावाभावसादृश्येन भावत्वाभावत्वंसंभवात् नाप्यन्यथाप्युक्तिरित्वंयच्चात्वनैकां
तात् नाप्यन्यथाहृतिरूपत्वं भावेऽभावात् यदि च भावमात्रसादृश्यमन्यथाऽप्याहृतिरूपत्वं हेतूक्त्यर्थात्तत्राह साध्याविशेषा।
आ· बो· दित्यादि॥ अस्ति नास्ति सामानाधिकरण्येन तादृशस्य विकल्पस्य व्यपदेशस्य वा विषयत्वं खलु लक्षणं तेन विकल्पस्येन वा
६४ व्यपदेशस्य विषयः धर्मधर्मिणोश्चाभेदो नानात्वोव्यभिचारश्चेतिभावः तदेकेन रूपेण विवक्षितं रूपान्तरेण वा आद्ये वि
रोधादिति द्वितीये अन्यथेति विरोधं विरूपेणेति नहीति नहि पट्येन रूपेणास्तीति विकल्पव्यपदेशयोर्विषयः तेनै
व रूपेण नास्तीति विकल्पव्यपदेशयोरपीत्यर्थः प्रत्ययः प्रतीतिर्व्यपदेशश्च प्रतीपत्तेऽनेनेति कन्तव्यापाविधिरूपत्वेवा

एम·
६४

यकं शंकते नस्येति अस्तित्वविधित्वबोधकेनउपनेयं विधेयं तथाचास्तीतिपुनरुक्तं विधित्वशून्यत्वबोधकं च नास्तीति
विरुद्धमित्यपि द्रष्टव्यं निषेधत्वं विधित्वशून्यत्वं अप्रयनेयं निषेध्यं अत्रास्तीति विरुद्धमित्यपि द्रष्टव्यं अत एव पौनरुक्त्यविरो
धाभ्यामेव भावाभावबोधकास्तिनास्तिव्यपदेशयोगपत्नमेव भावाभावसाधारणमभावत्वसाधकं एकैकव्यपदेशायो
गत्वे नैकैकान्यात्मकत्वेएकैकात्मकत्वविरहो वास्तिध्यद्यर्थाद्भावाभावात्मकत्वेभावाभावात्मकत्वविरहो वा पर्यव
स्यत्तच्चविरोधात्त्वसंभवतीत्याह तथापीति तत्किमस्तिनास्तिव्यपदेशावनुपपन्नावेवेत्यत आह तस्मादिति उपा^
र्धतं तं देशकालविप्रोषसत्त्वासत्त्वरूपं तस्याप्राप्तौअप्रायणं प्राप्तौत्वनियमत्वमिति शंकाशेषविशेषवत्वात्तन्निःस्वरू

65

पत्वात् प्रतिपन्नागोयदजन्यगोज्ञानवान् विशेषाकांक्षेत्तः गोरितिवाक्यश्रवणानंतरमस्त्यादिविशेषमाकांक्षतेऽन्यथैः
अस्तित्वादिकं न धर्म्यतिरिक्तं धर्मधर्मिणोरभेदादित्याशयवानाशंकते गोत्वेति धर्मधर्मिणोर्भेद एवेत्याशयेनोत्तरयति
श्रा·बो· ६५ तावन्मात्रेत्यादि अथभावाभावसाधारणमाश्रयस्य सत्त्वं विनशिप्यविनाशित्वेनतदन्वयासिद्धं नित्यत्वात् कार्यस्येवा-
श्रयनाशनाश्यत्वात् यस्तित्वेति गोत्वं ब्याहन्निरूपं विधिरूपं वापक्षः आद्ये सिद्धसाधनमाश्रयासिद्धिः सिद्धो वाथ उत
देविपरिजिहीर्षुर्निपुणंमन्योनन्नतनिपुणः गोविकल्पः अन्यथापि गोरत्वपात्वः स्वलक्षणेवाविषयतयापक्षावच्छेदकः
आद्येऽस्माकमाश्रयासिद्धिरसत्ख्यातिविरहात् द्वितीये च भवतां स्वलक्षणस्य विकल्पागोचरत्वात् गोचरत्वेवाथः

राम· ६५

गोगौरित्यनुगतव्यवहारहेतुत्वेन यत्तत्त्वमिति यदि तदा तादृशव्यवहारविषयत्वादिना तद्विसमानत्वात् इत्या
दान्यादिपदेन गोलक्षणभावाभावसाधारणप्रतिभासस्य गोविकल्पउक्तस्य संग्रहः तद्भावाभावसाधारण्येऽपि हि तत्सम
त्वएवासत्त्वेपिजायमानत्वं तदस्तित्वनास्तित्वयोर्यादृशत्वं तद्ग्राहकत्वमिति वानुदस्तित्वनास्तित्वाकांतो व्यापक
त्वं वा तद्विरहो वा तदस्तित्वनास्तित्वाग्राहकत्वं वा नाद्यो विकल्पस्य विषयाजन्यस्य विनापि विषयमुपपत्तेः अजन
कस्यापि विषयत्वाविरोधात् कथमन्यथा तत्त्वालीकस्याकारो वा विकल्पविषयः द्वितीये त्वाह तद्यदीति बाह्ये
स्वाकारातिरिक्ते चवस्तुनि तृतीये अस्तित्वादिसामान्याकांतो व्यापकत्वं देशविशेषादिनियतत्वदाकांतो व्याप

66

कत्वंदेशविशेषादिनियततदाकांक्षाव्याप्यकत्वंवा आद्येअद्येति असाधारण्यंदृष्टान्तस्यसाधनविकलत्वात् तदेवविवृणो(क)

ति नहीति विरोधाच्चेत्यपिद्रष्टव्यंनचतर्थोऽसिद्धेः गोविकल्पस्यास्तित्वाद्याकांक्षाहेतुतायोगादिति अन्येत्यियमेति:

आ॰ बो॰ असाधारण्यंचेत्यपिद्रष्टव्यं नचतर्थोऽसिद्धेः गोविकल्पस्यास्तित्वाद्याकांक्षाहेतुतायाअननुभवसिद्धत्वात्क्वचिद्ज

९९ नकत्वस्यकारणान्तरविरहप्रयुक्तत्वात् पंचमेत्वाह तदाद्येति अनेकान्तोव्याप्यत्वासिद्धिः बोधनत्वंबोधकरूपत्वंबो

धजनकत्वंचसुत्पत्तिभेदात् तथाचविकल्पेधर्मीबोधकरूपत्वेनधर्मिबोधानुरूपत्वाभावः शब्देचधर्मीबोधकत्वेनध

र्मिबोधकत्वाभावः साध्यइति अन्यथासिद्धोहेतुधर्मीधर्मगोत्वबोधनत्वान्नयोरतआह नीलेति तथाचयत्किं

राम॰
९९

विद्धर्मीबोधनत्वं हेतुर्नेतु धर्ममात्रावबोधनत्वमितिभावः नियमं साधयति धर्मीति धर्मिणां मध्ये एतदुक्तं भवति ज्ञाप्य-
माने धर्मिणि धर्मस्य तोत्तं नं धर्मिणि सत्तामात्रेण धर्मिज्ञनितत्वानानुकूलोपकारशालित्वेन वाश्राधेययुगपत्सर्वधर्मि-
ग्रहणप्रौढ्य अन्यधर्मिणोपकारस्य जननं स्वरूपेण तदनुकूलशक्तिशालित्वेन वाश्राधेयाविरोधात् सर्वत्रोपका-
राधानानुगयस्सर्वग्रहणं द्वितीयेपि शक्तिरेकाऽनेका वा एका चेत्सर्वोक्तमनुवर्तनीयं अनेका चेत्तज्जन्यानेकशा-
क्त्यंतराभ्युपगमेऽनवस्थाधर्मिस्वरूपमात्राधीनत्वेन धर्मिकारणाधीनत्वेन वा शक्तेर्भेदानुपपत्तिः शक्तियौगपा-
द्याच्चोपकारस्य च ज्ञानस्य च यौगपद्यमानश्यकं तदुक्तं एकोपकारके ग्राह्ये नोपकारास्ततोऽपरे दृष्टे तस्मिन्

67

ग्रा· बो· ६७

दृष्टायेतद्बुद्धेस्सकलग्रह इति टीकाकारेण दर्शितं तत्कग्रंथो विस्तरभयान्नेह प्रस्तूयत इति प्रमाणटीकायामेवानुसंधेय इति
तस्य स्वभाववैचित्र्यस्य स्वकारणेभ्यो निजन्यस्मपाधिविषयिकस्य तस्य कारणस्य स्यादेतत् सिद्धे बोधकसामग्र्या नियमेनन्निया
मकस्वभाववैचित्र्यमास्थेयं तदेव तज्जनत इत्यत आह तस्यापीति तदात्वव्यवहितस्य फलाभूतस्यापि सामग्र्याः प्रतिनिय
मस्य परामर्शो योग्यतावलात्कार्यं धर्मिणि गृह्यमाणे कदाचिदेव कस्यचिदुपायैर्गृह्यः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारण
त्वग्रहे व्यपरिदृश्यमानकारणस्य कथं सिद्धिरित्यत आह तस्यापीतित्यपि केचित् तद्दूषयति यद्यपि धर्मिबोधनस्य
धर्मिबोधाधीनत्वेन धर्मबोधनत्वेन धर्मिबोधनत्वाभावसाधनम् तत्तरां निरस्तं तथापि युगपदशेषधर्मग्रहणायादकत्वा

राम· ६७

तन्निरस्तत्वदिति भावः तावन्मात्रं धर्मिमात्रं एतेन धर्माणां मिथः सामग्रीवाध्यत्वेन भेदाद्भेदप्रतातिरित्यन्वयः प्रमाणा
नां धर्मिबोधकत्वाविशेषे धर्मबोधकत्वाबोधकत्वलक्षणो विशेषः कुतस्त्यस्तत्राह विचित्रेति प्रतिसंधानं पद
धर्मत्वानिश्चयः अर्थस्य शक्तियौगपद्यादिः अतिप्रसंगाद्रूपादिप्रतीतौ रसादेरपि प्रत्ययप्रसंगात् एकस्यैव सर्वेषाम
पि धर्माणामग्रहे धर्मिग्रहणापत्तिरित्यत्राह यस्यापि त्विति येन प्रमाणेन यया शब्दप्रमाणेनैवरूपेण यनेन द्रव्यं व्यापकता
वच्छेदके च लिंगेन व्यापकमिति स धर्मी सर्वोपाध्यवच्छिन्नं भेवासनोपलंभश्चेति युज्यते: समानविषयत्वे व्यापारेण त्व
वंधिनया प्रतिभासस्य भेदो न्यूनाधिकविषयत्वं तद्विरहस्त्वभेद दृष्टवदिति सप्तमीसमर्थाहृतिः नयनाभ्यां दृष्टे

नयनयोरेकविषयत्वंप्रतिभासाभेदश्चेति चेतसिज्ञानेविजानातयव्याहतमिवेतिव्यावर्त्तकगोत्वादिस्फुर्त्तावपिव्याहतेरस्फुरणा
त् एतच्चगोत्वादेर्विधिरूपतामते व्याहतिरूपतानयेनव्यावर्त्तकधर्मास्फुरणाद्वैयधिकरण्यंनिरस्तंचाहः अस्यप्रयोगइति
कश्चिद्वस्तुनीति यत्किंचिद्विषयापेक्षयानुगतत्वसत्ताभाय तथाचयोयत्प्रतिभासविषययत्किंचिद्वस्तुविषयकोनासौ
तद्विषयविषयकइतिव्याप्तिः परेषांभावानांक्षणिकत्वादाह तदेवेत्यादि येनाकारेणनीलत्वेनयेनविरोधश्चित्वत्वे
न अथैवंयत्प्रतिभासविषयद्वयोर्विषयकोयः प्रतिभासोनासौनतेनार्थेनतत्समानविषयइतिपर्यवसिताव्याप्तिः
तथाचयदिप्रमत्तविषयगोत्वपिंडाविषयत्वंहेतूक्रियते तदास्वरूपासिद्धिः प्रमत्तवर्द्धक्यादिविकल्पस्यापिगो

त्ववत्पिंडविषयत्वोपगमात् अथ प्रत्यक्षविषयदेशादिनियमाविषयत्वं तदासिद्धसाधनं देशादिनियमेनार्थेन प्र
त्यक्षसमानविषयताया विरहस्य शाब्दादिविकल्पेऽस्माभिरभ्युपगमादित्याह नन्विहापीत्यादिना धर्मान्तरदेशका
लनियमादिनावच्छिन्नमात्रं गोत्ववत्पिंडाकारेणैकविषयत्वं पूर्वत्र पूर्वाभिहितं न धर्मान्तराकारेणैकविषयताया निराकरणे
प्रत्ययानी स्फुटास्फुटप्रतिभासत्वं स्फुटार्थावग्राहित्वं न चैकार्थस्फुटोऽस्फुटश्च संभवति विरोधादतः स्फुट
प्रतिभासस्याध्यक्षस्य स्फुटस्वलक्षणविषयत्वं अस्फुटप्रतिभासस्य लैंगिकादिविकल्पस्यास्फुटालीकविषय
त्वमित्याशंकनेनन्विति अथ लक्षणं नीलपीताद्याकारभेदवदध्यक्षलैंगिकयोरपि स्फुटास्फुटप्रतिभा

69 त्वभेदोविषयभेदंविनानुपपन्नइत्याशंकनेनान्वितीत्यपिकश्चित् धर्मिण्येवएकस्मिन्नेवधर्मिणिबहुलक्षणस्यतराधर्मवद्धा
र्मिविषयत्वमेवस्फुटास्फुटप्रतिभासत्वंनाधिकंमानाभावान्नचानेकविषयत्वविरोधात्माहनकथंचिदितिप्रत्यक्षेएकविषये
श्रा. बो. ६९ ति नन्विति नदाग्राहिणालक्षास्फुटप्रतिभासत्वानुपपन्नेरितिदूरदूरत्वादिप्रत्ययाश्रपिनास्माकंस्वलक्षणसाक्षिणोन
वासाक्षात्कारिणः परंतलीकालंबनाश्चनादिविकल्पवासनासमुत्थासमारोपितसाक्षात्कारइत्याशंकते विडरादीति
पक्षः पक्षनलक्ष्यन्काल्पः नन्वित्यादियमर्थमनुमिनोति तमेवपश्यामातिलैंगिकप्रत्यक्षयोरेकविषयतायाग्राहकोऽनु
व्यवसायोधर्मधर्मिणोरभेदात्नतद्धर्मीग्राहिणोलैंगिकप्रत्यक्षस्यधर्मिविषयत्वानुपपत्त्याबाधकेनाप्रमाणीकर्तव्यः ६९

सिद्धेव धर्मधर्मिणोर्भेदे बाधकाभावो ऽप्रमाणेनानुव्यवसायेन बाधितं लौकिकाध्यक्षयोरेकविषयत्वाभावसाधकमनुमा
नं यदा तु धर्मधर्मिणोर्भेदसंदेहस्तदा बाधकसंदेहाद्दापानतो ऽनुव्यवसायस्याप्रामाण्यसंदेहेपि दूरादिप्रत्ययैः संदिग्धाभे
कांत्यं तदित्यर्थः अथ दूरादिप्रत्यया अपि प्रत्यक्षौ मितिर्यन्ते तदा प्रयोजकत्वमित्याह तावतापीति धर्मधर्मिणोर्
भेदसाधकं तन्नमानमस्तीत्याशयः दूरतमादौ सदृश्यमित्यादयः क्रमिकाः प्रत्ययाः यदि नैकविषया न तर्हि सर्वे प्रमाणं
न स्वन्तूत्तरोत्तरप्रत्ययोल्लिखितरूपरहितपूर्वपूर्वप्रत्ययगोचरो वस्त्वन्तरं नाम अथैक एव प्रमाणमेकतमस्येति कृतो
निर्णयस्तत्राह यदि चेति अनुभूयमानायमानुगताकारस्य विधिरूपतायां विकल्पस्य च धर्मिविषयतायां न किं विहा

70

धकमस्तीतिभावः भावार्थमभ्युपेत्याहयस्येति ॥ अर्थो विषयः अर्थक्रियाकारिण एव सत्त्वात् यस्यार्थक्रियादृश्यते नेनहि विषयक एव अ-

न्वयः प्रमेयत्वाशंकते यद्वेति सर्वेषां सदादिप्रत्ययगोचराणां न किंचिन्निश्चापकमिति शेषः यत्र कोऽविशेषादित्यत्र अर्थक्रिया

श्रा॰ बो॰ ७० नसदादेः पनसादेरपि तत्प्रसंगात् किंतु शिंशपाया एवेत्यस्ति विशेषनिश्चायकमत आह असंकीर्णापीति न व्यक्तितो नैक

व्यक्तितो नैकव्यक्तिमात्रात् तथा च सर्वभावित्वस्य नियामकस्य सहकारिणः असत्त्वाच्चाविशेषात् सर्वेषामेव कुतो नसार्था-

क्रियेति यत्संतानानियतार्थक्रियासा तत्सैव नेतरस्य तत्सत्त्वेपि तदनुत्पत्तेरित्याशंक्य निराचष्टे अत एवेति तत्संताना-

निकसत्त्वेपि तत्सहकारिविरहेण तन्नद्यर्थक्रियाविरहदर्शनान्न नियम इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विजातीयानां का राम॰ ७०

रणानांहेतुत्वेस्वदृष्टेस्तदादेः कारणतायामानाभावेनासत्वात्तद्विषयाः प्रत्ययान प्रमाणानीत्याशंकनेकांचिदि
ति निराकरोति तद्धीति ः तथाचदृष्टः शिंशपेतिवाजंथानंशालिः कलमइतिप्रत्यया उपलभ्यमानसामान्यविशे
षभावापन्नपञ्चकांडांकुरलक्षणार्थक्रियासद्विषयतयाप्रमाणाभवंतोऽभिन्नविषयतयावर्तिष्यंतइति किंत्विति पा
रोक्ष्यापारोक्ष्ये परोक्षापरोक्षविषयकत्वे नचैकंवस्तुपरोक्षमपरोक्षंचसंभवति विरोधा तयात्वेवात्तद्विषयस्यैक
स्यविज्ञानस्यपरोक्षापरोक्षोभयरूपतयातेः परोक्षत्वापरोक्षत्वेचरूपस्पर्शाविवधर्मिणोधर्मभेदौनहिशिष्टस्त्वथ क
मीपरोक्षापरोक्षयोर्विज्ञानयोर्विषयोरूपस्पर्शाविशिष्टश्चवनायतनस्पर्शनयोरित्याशंक्यनिराकरोतिसाहीति तेष

पीति नवमनरइत्यादि पणद्वैपियोगिनामपरोक्षज्ञानौपगमाद् परोक्षेष्वशब्दादिपरोक्षज्ञानोपगमाद्विषयावच्छेदो विषया
विषयकत्वजातिभेदो विषयास्पर्शीयर्मः परोक्षत्वस्यानुभवत्वसंकरापत्त्यासाक्षात्कारित्वरज्ञानत्वनूपत्वोपगमात् एकस्मि
न्नेवविषये शब्दलिंगादिरूपकारणवैजात्ये शाब्दानुमितित्वरूपज्ञानानां वैजात्येभिन्नेपि चपटपटादाविंद्रियनयनादिरूपका
रणसाजात्येसाक्षात्कारित्व चाक्षुषत्वादिरूपसाजात्यमित्युभयतो व्यभिचारात्ज्ञानावैजात्यसाजात्ययोर्विषयभेदाभेदौन
तंत्रं किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणवैजात्यसाजात्यएवेत्याह नत्वद्वितीयेनेत्यादिना प्रबंधकेन उपाधिभेदो विषयभे
दः असाविति अयमग्निमानितिप्रत्यक्षानुमितिशाब्दानां सोग्निमानिति च स्मृत्यनुमितिशाब्दानां मिलितानामनु दयात्

द्भेदोप्यकिंचित्करः अयोहमात्रावलंवाविकल्पोनस्वलक्षणस्पर्शीतिपक्षंनिरस्यतानापीत्यपोहविशिष्टंस्वल-
क्षणमालंबनेविकल्पस्येतिमतंपुनरग्रेनिरसनीयं विकल्पस्येतिवस्तुधर्मस्यवस्तुनतिरिक्तत्वात् वस्तुभानेवस्तुध-
र्मत्वमानासंभवाच्चवस्तुनवगाहिनोविकल्पस्यवस्तुधर्मावगाहित्वमिति असाधारणेनिवस्तुनः स्वलक्षणस्यासा-
धारणत्वात्तदनतिरिक्तंतत्तादात्म्यमप्यसाधारणंतद्विषयत्वेवासाधारणविषयत्वंस्यात्तयाचशब्दविकल्पयो-
रप्रवृत्तिः संकेतग्रहाधीनप्रवृत्तिकोहिशब्दः संकेतस्याननुगतंरूपमपुरस्कृत्यस्वलक्षणेष्वशक्योग्रहीतुमानंत्या-
द्विशिष्यानुपस्थितत्वाच्च नचाननुगतस्यासतोरूपस्यसतास्वलक्षणेनसंबंधोस्ति विकल्पोपिचाननुगतमसंतंवा

72

ह्यमाकारमालंब्यैव प्रवर्त्तिन इति तस्य स्वलक्षणस्य वस्तुत्वस्य वस्तुनतिरेकिणः प्रवृत्तीति प्रवृत्तेः शाब्दस्य चेदं जलमि

श्रा॰ बो॰ ७२ त्यादेः सामानाधिकरण्यस्य नियमादुपपत्तेरित्यर्थः अतेभ्यः अध्यवसेयस्वलक्षणभिन्नस्वलक्षणेभ्यः अन्येषामपीति

न च निर्विकल्पेनोपस्थितान्येतानि स्वलक्षणानीति वाच्यं स्वलक्षणस्पर्शिना विकल्पेनायोग्यग्राह्यग्रहणाच्चाविकल्पेन ।

तदुभयभेदस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् अनुपस्थितस्वलक्षणैरंशे प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् इहोपवनेस्ति रसालनिसहकारफला

नीत्यादिवाक्यान्नियतविषये व्युत्पत्त्यादाच्च गृह्यमाणसाधर्म्याद्गृह्यमाणे वैधर्म्याच्च ज्ञायमानत्वाद्योर्गृह्यमा

णाभ्यां भेदस्याग्रहो ग्रहस्यागृह्यमाणेभ्यस्त्वाशंकते गृहीतादिति निराकरोति यदीति धर्मोन्योन्याभावः विपर्यय । राम॰ ७२

इतिज्ञायमानस्यैवप्रतियोगिनोऽन्योन्याभावोगृह्यतेनाज्ञायमानस्येत्यर्थःज्ञायमानत्वाच्चभेदाग्रहेऽनध्यवसेय
स्वलक्षणानामपितदानींज्ञायमानत्वात्तद्भेदाग्रहात्तत्रापिप्रवृत्तिःस्यादित्यदिद्रष्टव्यं स्वरूपमधिकरणस्वरूपं अ
विशेषादिति स्वरूपस्यप्रतियोगिनोऽन्योन्याभावोगृह्यतेनाज्ञायमानस्येत्यर्थः ज्ञायमानत्वाच्चभेदाग्रहेऽनध्यव
सेयस्वलक्षणानामपितदानींज्ञायमानत्वात्तद्भेदाग्रहात्तत्रापिप्रवृत्तिःस्यादित्यपिद्रष्टव्यं स्वरूपमधिकरणस्व
रूपं अविशेषादिति स्वरूपस्यप्रतियोगिविशेषानियंत्रितत्वादनियमश्चेत्यर्थःतदात्म्यतयाप्रतीयमानमधिकर-
णस्वरूपं अविशेषादिति स्वतन्त्रभेदव्यवहारहेतुरतआह अन्यत्रतादात्म्यग्रहादितिनिर्धर्मकेचात्मकेनैवंधर्मस

73

स्या·बो· ७३

संभावनावावैयर्थ्यमितितेनचनस्वभानंप्रतियोग्यालंबनत्वंस्वरूपभानंचसाधारणमितिभावःनिःस्वरूपमपीति अन्यथावसा
यापेक्षयासस्वरूपमिवःस्वरूपंचभेदोऽनोभिन्नमिवेत्यर्थः उभयथापिग्रहणेनेनिःस्वरूपेणाग्रहणेनचसामानाधिकर
णेति शाब्दसमानसामानाधिकरण्यप्रहतीनियतेनस्मानां नगृह्यमाणमानभेदःग्रहः स्वग्रहणादिहेतुः इदंनजता
मित्यादिविकल्पस्यसत्वरवासत्वेपिस्वलक्षणेऽशुनिर्विकल्पकात्महस्यायापत्तेः निःस्वरूपतयावागृह्यमाणमानभेदा
ग्रहोपिननया इदमलीकमितिज्ञानादर्शितदायत्वेस्वस्वरूपमाननमितिचेकोर्थः किंस्वरूपवत्तामात्रभानं अतत्स्व
रूपतामानंमात्रंवा नार्थंकिंचिदिनिरायेत्वमितिऊनोनियमः द्वितीयेचानत्स्वरूपतयाभासमानेकथमतेभ्योभेद

स्प· ७३

त्र

ग्रहः शब्दादिनस्त्रजायमानो विकल्पः कुतो नियमादध्यवसेयापेक्षयातिः स्वरूपमनध्यवसेयापेक्षया च स्वस्वरू
पमवगाहनेऽप्यपोहं द्वितीयस्त्विति स्वलक्षणस्य विकल्पविषयत्वायोगात् वस्तुवासनावस्तुग्रहजन्मेतौनीद्वि
यः संस्कारो वा नद्रूभावज्ञानसंतानो वा नाद्योऽभवद्भिस्तदनभ्युपगमात् न द्वितीयः नात्मग्रहजन्मतानुभ
वजनितया न विकल्पात्वात्तेग्रहत्रिभसंगात् अथ वस्तुनो ग्रहणमेव वासनेनैनेति अनुत्पन्नावासफलेति चेत्
जन्मो वस्तुग्रहणसंयुक्तत्वेन नाद्यः अविकल्पत्वेन वा द्वितीये च तत्समनन्तरोऽनुभवो वा न तथा विकल्पो वा आद्ये
नीलेति द्वितीयं शंकनेनानुभवश्रुति यस्मादनुभवात्तस्यैव विषयेन द्विषयसांनानिके विकल्पजनकानुभवविष

75

श्रा·वो·
७४

यस्य चिरातनानन्तानुवर्तकं ऽनुत्पन्नस्य ते निर्विकल्पदृष्टभाविनः सविकल्पस्य साक्षात्कारोपमात्रस्य साक्षादनुभवजन्यत्वा
त्तमपेक्षादनुभवजन्यत्वान्नमपेक्षाह शाब्देतिनेयं चिरमतीतानुभवे सापरिकरशब्दलिंगत्वानजन्यत्वाद्योविकल्पो यस्या
नुभवस्य व्यापारं उपस्करुते स तस्य विषये प्रवर्तयतीति नातिप्रसंगइत्याशंकते अनुभवेति व्यापारोधर्मः स च स्वलक्ष
णविषयत्वमनुभवत्वं सामान्यं भेदानवगाहित्वं न च स्वरूपतो विषयतश्च आत्मनोनुभवभेदानवगाहित्वं द्वि
तीयं स्वविषयस्यानुभवविषयभेदानवगाहित्वं अपरोक्षत्वस्वरूपविषयत्वं सारूप्यं च स्वलक्षणालीकयोरेकरूपशालि
त्वं पुरस्कारस्यानुभवत्वसामान्ययोरारोपो यः एषामाश्रयत्वं क्रमेण सर्वाणि रूपयितं दृष्टक्षणिक इति पुरस्कारार्थः पुर

राम·
७४

स्मारणार्थः तदसंस्पर्शात् अनुभवविषयासंस्पर्शात् अनुभवत्वारोपः स्वात्मनि स्वविषयविषये वा: आद्यस्यासंभ
वमाह स्वात्मनीति कल्पनायोढः कल्पनाव्याहतः प्रमेति यावत् अतोऽर्थान्तत्वादन्तारोपत्वात् ग्रहणमिव भवताभ
पि सर्वजनानां स्वात्मन्यनुभवरूपत्वात् द्वितीयस्यापि तमाह विषयेति अभिलापसंसर्गयोग्यं वाह्यमलीकं माभव
तु वा विकल्पः आत्मन्यप्यनुभवरूपः संभवतु चानुभवत्वारोपस्तत्तद्विषये वा न तथापि नियतग्रहणस्यानुपपत्तेरनुभवा
त्मस्य सर्वे निर्विकल्पसाधारणत्वात् तत्तन्नीलाद्यनुभवस्य धर्मः प्रामाण्यमप्रामाण्यं यो ह्येवा तत्तत्स्वलक्षणात्मक
विषयगर्भं तदन्यापोहरूपविषयघटितं वा आद्ये तस्येति तस्य प्रामाण्यस्य विषयानियतत्वे विषयाघटितत्वरनियावत्स

75

प्रा·बो· ७५

वृत्तिनियमानुपपत्तेः गवान्यापोहस्य सकलगोसाधारण्यवत् प्रामाण्यापोहस्य सकलज्ञानुभवसाधारण्यात्तदन्यापोहस्य
तद्धर्मत्वानभ्युपगमेतन्न तथा तद्धर्मत्वारोपत्वसंभवः तदन्यापोहस्य तत्त्वरूपतदन्यापोहग्राहित्वायोगात् द्वितीये परमा-
र्थेति परमार्थसद्विषयत्वे परमार्थसत्त्वलक्षणात्मकविषयघटितत्वेन स्वलक्षणस्य सविकल्पस्येति तद्ग्राहि-
णस्तद्घटितप्रामाण्यग्राहित्वायोगादिति भावः तृतीयेऽलीकेति अलीकविषयत्वेऽलीकरूपविषयघटितत्वेऽस्वस्मा-
दलीकस्यानुभवागोचरत्वात्तत्तद्घटितप्रामाण्यस्यानुभवाधर्मत्वादसद्धर्मत्वथाविरोधेनदुर्ग्रहत्वाच्च तत्तदारोपात्मक-
त्वपपत्तिरित्यर्थः अन्ततः सत्त्वारोपात् खंडशः प्रसिध्यारोपउत्पत्त्यपि नास्तीत्याह अलीकस्येति भेदाग्रहेत्यादिग्राहि-

रम· ७५

त्वाभाववत्त्वं स्वरूपस्येति निरुक्तभावात्मनो भेदस्य स्वप्रकाशतया स्वत एवावगमादित्यर्थः अनुभवत्वाद्धित्वादिकले
ननु द्वेदाग्रहणेन स्वलक्षणान्तरानुभवसाधारण्यं व्यापारे संव्यापारेत्ववत्त्वं विषयसारूप्यं स्वरूपविषयकत्वशालित्वं
न हि सदसतोः कश्चिदेको धर्मो धर्मो वा एकज्ञानायोग्यो वाभ्युपेयत इत्याह: यदीत्यादिना असति विधेर्विरोधाद्धिय
रेव सदसत्साधारणो नेष्यते निषेधः पुनरिष्यत एवेत्याशंकते अनध्याहतिरिति यद्यपि यत्किंचिदनध्याहतिरतसि
त्वपि यावदनध्याहतिस्तन्नालीकेपि तथापि परमार्थसत्यावदनध्याहतिर्ग्रहस्येत्यदोषः निराकरोतितत्साश्नित
स्येति पाठेन हर्म्यपरामर्षः अलीकनिष्ठतयाऽनलीकनिष्ठतया च अलीकानलीकनिष्ठयोरसत्सद्रूपयोरेकत्वे

76

श्रा-
७६

कजातीयत्वयोरभावात्सदसतोः संसर्गानभ्युपगमादित्यर्थः नीलविकल्पविषयस्यापिव्याहतेरपीतयावदसत्वव्याहतत्वान्नी
लविकल्पस्यापिपीतेप्रवर्तकत्वप्रसंगः उक्तंचानुगतेनत्वन्यदानभ्युपगमेनप्राक्तमनद्याहतिस्वरूपनिरूपणमितिशंकते
स्वभावादिति निराकरोतिनान्किमित्यादिनाएकस्मिन्नेवविषयेबुद्धीनामिदंछानांकृतीनांचोत्पादात्तन्नहिकल्पस्यचानुग
गतत्वादनुगतकार्यस्यचानुगतकारणप्रयोजकत्वादतिरिक्तस्वभावभेदेप्रमाणाभावात्तस्याप्यनुगतस्यानुगतेकारणमंत
रेणासंभवादनभ्युपगमानस्यचसंभवहायस्यविकल्पानामितिविशेषणवैयर्थ्यापत्तिरपिप्रत्युक्ता नविषयत्वेनैवग्रहत्तिविकल्पयोः
कार्यकारणभावइतिसिद्धांततात्पर्यसंक्षेपः नियतजातीयेति अनुगतरूपावछिन्नयेत्यर्थः अनुगतकार्यस्यानुगतका

एम॰
७६

रणनियमस्त्वाहिनापि स्वलक्षणविषयत्वमाकारविशेषादेव विकल्पानां स्वलक्षणविशेषप्रवर्त्तकत्वान्नातिप्रसंगइत्या
त्कशंकते दाहादीनित्यादिपदात्पाकादिपरिग्रहः दाहादिसामर्थ्यं दाहाय समर्थमाहत्रिविक्लित्वं तत्समर्थेति च तत्र
त्फलार्थिनमपेक्ष्य समर्पितवह्निरूप्यमिति विकल्पे दाहादिसमर्थोयमिति विकल्पं विना दाहार्थिनोऽप्रवृत्तेरेव स्वपक्षंत्यास
एवाप्रवर्त्तकत्वमिति वाच्यमभिप्रायः तदाकारत्वाच्च बौद्धानां मते ज्ञानगतआकारभेदो जातिरूपोऽस्य तन्नद्विषयत्वेनिराकरो
तिनतर्हीति ततो वह्निविकल्पात्तत्रापि तस्यैव प्रवर्त्तकत्वे मरीचिविकल्पात्तदर्थीतत्र न प्रवर्त्तेत तस्यापीतिपक्षेऽनियमो
मिथोव्यभिचारश्च एवं मरीचिनिचयविकल्पात्तदर्थी वह्निस्वलक्षणे न प्रवर्त्तेतेति प्रथनामिति तदिति विपरीतेना

77

नयःप्रदर्शायाचेदेमरीचिस्वलक्षणानांविकल्पविषयतायाःपरैरनभ्युपगमात् तस्यापिवह्निस्वलक्षणस्यापितत्त्ववह्नि

स्या· विकल्पेप्याकारस्तद्रूप्यंविकल्पग्रहत्निविषययोरेकाकारत्वंसमर्थनीयस्तादूप्यंद्वयोरिष्टतावच्छेदकैकाकारशालित्वं ना-

७७ द्भावेपिरजताकारेणविकल्पेनरजतार्थिनोरंगेपिप्रवर्तनात् समर्थनीयस्तादूप्यंद्वयोरिष्टतावच्छेदकैकाकारशालि

त्वयतिप्रसंजकत्वात् सद्रूप्यंरजतमितिविकल्पाद्रजतार्थिनोलोहेपिप्रवृत्तिप्रसंगात् विज्ञानवादेज्ञेयस्यज्ञा

नाभिन्नत्वात्सामग्रीनाजानात्वाद्यावकाभावोज्ञानज्ञेययोराकारसाम्यंसंभवतितत्त्ववाह्यवादेऽस्याहतत्वेतितच

ज्ञानज्ञेययोरेकाकारताप्रयोजिकाकाचिदनुगतानतिप्रसक्तासामग्रीयेनतत्स्यामेपिविशेषसामग्रीभेदात्का

राम·
७७

र्थभेदेऽस्याह नचेति कार्यसाजात्यान्वेषं सामग्रीसाजात्यं दूषयति नचेति वस्तुनो वा स्ववादे विज्ञानस्य तद्विषयत्वाति
रिक्ते न तदाकारत्वेन किंचित्प्रमाणमस्ति येन तद्बलादतीन्द्रियमेव किंचित्प्रयोजकं कल्पनीयमिति भावः जातिसंक
रं साजात्यबाधकमाह यदि चेति इयता प्रबन्धेनालीकं वेति पक्षं निराकृत्याकारो चेति पक्षं निराकर्तुमुत्थापयति
तर्हीति चन्यत्र प्रवृत्तौ कथमन्यलाभ इत्यत आह तत्रेति मणिवदिति द्वितीयासमर्था वृत्तिः निराकरोति नेत्यादि साम
र्थ्यविरहिणि समर्थत्वेनाज्ञानेन स्खललोकेन वह्निविकल्पः याकादिसमर्थत्वेन ज्ञातोऽपि तद्वह्निः नचाकारगृ
हीतार्थक्रियासामर्थ्यबाह्ययोरभेदारोपात्प्रवृत्ति आरोपो हि बाह्ये स्वाकारस्याकारे वा बाह्यस्य आद्येन चेति नस

78

श्री·
७८

वाह्यस्तेन न विकल्पेन न द्वितीयेन चेति आकाराकारिणोरभेदात्स्वप्रकाशे ज्ञानरूपत्वे दृश्यमाणे वाह्याभेदारोपासंभवात्वा
त्मनो वाह्यान्तं भेदैव सविकल्पाकाराग्राहित्वाद्विकल्पस्य वाह्यास्पर्शित्वादारोप्यारोपविषयोभयाग्राहित्वाच्चारोप
रूपतायोगाद्वाह्यानुभवो वाह्याकारत्वान्निर्विकल्पो वा विकल्पान्तरं वा न विकल्पाकारे वाह्याभेदारोपो भवितुमर्हतीति:
मणिबुद्ध्याभिमणिनेन प्रभाबुद्ध्यान तद्बुद्ध्यान्त सा प्रमायाञ्च बुद्ध्याभास इति मणिप्रभाग्रहणं मणेरर्थसमासाद्यत्वेनोप
न्यस्तो मणिर्दृष्टान्तो ऽभिमताकारावभासस्यैव प्रवर्त्तकत्वाद्विपरीते वाह्यावभासप्रवर्त्तकत्वे पर्यवसन्नाभास इत्य
र्थः ज्ञानस्य स्वविषय एव प्रवृत्तस्य ग्राह्यप्राप्तिरित्यभिप्रायः वर्त्तिकतायाभवतायभ्युपगमात् अथ यथा भवत्ताप्रभायां

राम·
७८

ग्रहणस्य मणित्वादिसत्यासाकमप्याकारेश्च सोपि न युक्तः ग्रहणेहि मणिप्रभायां न तत्त्वं नियतानाविनाभावान्मा-
णिमासादयति न चाकारस्य तथा संभवस्तिभावः ज्ञानस्य साकारत्वं निराकरोति न चेति ज्ञानं हि वाह्यमवगाहते
न वा आद्येन तत एव रजतज्ञानमित्यादिव्यवहारा कपयत्नाव्यतिरिक्तेऽप्याकारे प्रमाणाभावः नहि ज्ञानं रजतमिति
कश्चिद्व्यवहरति प्रत्येति वा परं तु रजतस्य ज्ञानमिति द्वितीये न तु न वाह्यसिद्धिः रजतमिदमित्यादिकं
च ज्ञानं रजतादिकमवगाहमानं रजतादिसिद्धिरभिधीयते तच्चैतन्नदवगाहि ज्ञानेऽरजतादिसिद्धिः आ
कारात्कार्यात्कारणस्य विषयस्य सिद्धिं निराकरोति आकारेति कार्याद्धि सामान्यतः कारणमात्रं विशेषत

79

ग्रा. ७९

अगृहीतहेतुभावे सिध्यति आद्येनानेन दहनादिनैव भवितव्यं द्वितीयेन तु विनापि दहनादिकं दहनाद्याकारविकल्पा
पगमेन व्यभिचारात् दहनाद्यप्रसिध्या च न कारणताग्रहसंभवः माभूत्तावन्गगनाद्दहनाद्याकारात्कार्याद्दहनादिसि
द्धिर्दाहादेस्तु स्यादत आहार्येति स्फुरितस्य स्वप्रकाशेनोल्लिखितस्य वाह्यस्य दाहादेः प्रसिद्धेर्दाहाद्याकारेण विज्ञा
नेनाज्ञानात् न चागृहीतं लिंगं लैंगिकमनुमापयति माभूद्दाहाद्यो दाहादिर्दहनादेरनुमापकोऽज्ञानाकारस्तस्मात्तर्हि
विना दाहादिकं दाहाद्याकारज्ञानं न च विना दहनादिर्दाहादिकमत आह निरालंबनेति निरालंबनो वाह्यार्थशू
न्यः अर्थाकारो दहनाद्याकारः अर्थक्रियाकारो दाहाद्याकारः सो[illegible]नेकांतिकत्वस्खलविशेषाभिप्रायेण।

राम. ७९

प्रायेणतन्निश्चितव्यभिचारत्वमेव वालकोल्पत्वमिति वाह्यविलोपेहिरंगज्ञानं रजतत्वानिमित्तविशेषोनविनाका
रसंभवतीतिसिध्येदाकारः वाह्योपगमेनतत्तद्विषयत्वेनैवतदुपपन्नावाकारेप्रामाण्याभावात् वाह्यवस्तवेतित्त
तीयंपक्षमुत्थापयति यस्त्विति तथापीति भवतोविधिरूपस्येवनिषेधरूपस्यापिगोत्वस्ययोगात्स्वेकेनादिविषा
यत्वमित्यर्थः तथाभिलापसंसर्गयोग्यं यद्यपितेषामसत्वाः व्याहतेः सतासंबंधस्यसत्वस्यवाऽभ्युपगमेऽप्रसि
द्धांतस्तथापितस्यैर्दोषत्वानभ्युपगमात्दोषांतरमाह अथेति एकगोत्वलक्षणाभिन्नेभ्योयावद्भ्योव्याहन्निर्यतः
कुतश्चिद्वा प्रायेणवांतरेपीति द्वितीयेप्रतिप्रसंगश्चेति प्रतिप्रसंगस्तद्योगेणतत्प्रसंगः तदुपपादयतिमहिषेति

80

कथंचित्प्रकारभेदात्प्रसंगादिति पंचमीसमर्थनीया गोत्वावच्छिन्नव्यावृत्तापावृत्त्यावृत्तिर्गोव्यवहारेनिमित्तमित्याशं
कते सत्यति गोत्वमनुगतमननुगतंवा आद्येनत्किमिति द्वितीयंशंकतेव्यावर्त्तत इति अनुगतंगोत्वंविधिरूपंचेत्सि
श्या॰ ८॰ द्धंनःसमीहितं निषेधरूपंचेत्तत्राह यदीति अगोव्यावृत्तिरेकगोस्वलक्षणानात्मकेभ्योयावत्योव्यावृत्तिस्तत्त्वा
दृशाद्यतः कुतश्चित् आद्येनतस्यगोत्वं तस्याप्येकगोस्वलक्षणभिन्नत्वात् द्वितीयेत्वाह तदाश्वेपीति अ
श्वस्याप्येकगोस्वलक्षणानात्मकयत्किंचिन्महिषादिव्यावृत्तावान्यथाचगोत्वावच्छिन्नव्यावृत्त्यवच्छिन्नमहिषा।
दिव्यावृत्तिमत्त्वात्तत्रापि गोव्यवहारापत्तिः विधेरन्यस्यानुगतानतिप्रसक्तंदुर्वचमित्याह अन्यस्येदिति ए

राम॰ ८॰

तेनयावद्गोव्यक्तिव्याहृतत्तयावद्याहृत्तिर्गोत्वमिष्यतिनिरस्तं विशिष्ययावद्गोव्यक्तानामसर्वेत्तावेद्यत्वात् एकथा।
मोर्ययद्दंविनायावद्गोव्यक्तिव्याहृत्ते तैर्यत्नाद्यक्तिविन्ननद्गतधर्मशून्यत्वमतिप्रसक्तं यावन्नद्गतधर्मशून्यत्वंवाप्र
सिद्धमननस्तद्गतगोत्वशून्यत्वंवक्तव्यं तथाचसिद्धंसमीहितमित्याह [illegible]नद्गतेति आकाराभेद एवानुगतमतेरा।
लंबनमित्याशंकते मियश्चेति संभेदःकथमभेदस्तद्धर्मोवा आद्येसहीति अत्रहेतुमाह पिंडानामित्यादिद्वि
तीयंशंकतेतद्धर्माणामितिअननुगतानांधर्माणांभेदावभासादनुगतोधर्मोभ्युपगंतव्यस्तथाचसिद्धमीहि।
तमित्याह अभ्युपगमेवेति अनुगतंसामान्यमनुगतविकल्पजननार्थंवाकल्प्यते अनुगतव्यवहारालंब

81

ननु यावानाद्यो भिन्नानामपि स्वकारणाधीनत्वात्सामर्थ्यविशेषादनुगतविकल्पजननोपपत्तेः नहि तीयः तादृशा-
विकल्पजनकत्वस्यैव व्यवहारालंबनात्वात् यदि चानुगतविकल्पजनकत्वादतिरिक्तमप्यनुगतव्यवहारान्नसच्चस्वा-
स्या· ८१ त्मनि हन्ति विरोधात्तस्याधारणमपरमेवं तत्रापीत्यनवस्थेत्याशंकते स्यादेतदित्यादिना समानेति विकल्पानां समानत्व
माकारविशेषः सामर्थ्यं हि यदि तादृशनिखिलव्यक्तिनिष्ठमेकं तर्हि किमपराद्धं भवता सिद्धेन गोत्वादिना अथ प्र-
तिव्यक्ति भिन्नं तर्हि तस्यानुगतविकल्पोत्पादनियामकत्वं मिथो व्यभिचारादित्याशयेन निराकरोति यद्येवमि
ति अभ्युपेत्याह यावंद्रमसीति वस्तुतो नित्यानेकसमवेतत्वलक्षणो याथिकसामान्यनिर्वचनो गोत्वादावनुगतव्य

राम· ८१

वहारइतिभावः सर्वत्रगवादिपिंडेष्वपिप्रतिवंदिमाह भेदेतिनेअर्थक्रियासाजात्यवैजात्येभ्रांतेभ्रांत्याक्षिप्तेति य
दिविनैववाधकं त्वद्दानांभ्रमत्वंनद्दावाह्यविलोपप्रसंगरत्याह त्यजनहीतियदिचविनैवकारणसाजात्यंकार्यसा
जात्यंनद्दायथाभिन्नभिन्नैरेववीजादिव्यक्तिविशेषैरनुगतांकुरादिकार्यजननोपपन्नावंकुरादिसाजात्यानुरोधेन।
वीजादिव्यक्तिविशेषनन्कारणपरंपरासुकुर्वद्रूपत्वपरंपराकल्पनंविफलमेवभवतामित्यपिहि अस्मथ्येनितत्य
रंपरेसमस्तवीजधान्यशालिकलमादिष्वंकुरादिसामान्यविशेषकार्यप्रयोजककुर्वद्रूपत्वसमुदायोवाधः
विनावाधकंनद्दुद्दानांभ्रमत्वायोगात् नहलात्साजात्यवैजात्येसाधयितुंसंप्रतिभ्रमस्याहेप्यप्रसिद्धिमंतरे।

82

आ॰
८२

लासंभवादसत्त्वानेर्निरासाद्रूमवलादेवनेसाधयन्नुपसंहरतितस्मादिति नान्यादावित्यादिपदादनेकवृत्तिसंयोगादि
परिग्रहावाधकंहिशंकितंनिश्चितंवा आद्येव्यवहारस्येति वाधकंशंकितंस्वभावहेतुरनुमापकोहेतुः पर्यंतनरे
ति अथकोयमगोरित्यादिहर्वीक्षावव्यवहितग्रंथेनायोहादेरनुगतव्यवहारानुपपत्तेरुपदर्शितत्वादित्यर्थः वल
वतिवाधकेजाग्रतिनान्यथानुपपत्तेरपिसाधकत्वसंभवति द्वितीयंनिराकरोति नचेतिस्वरूपतोज्ञानस्वरू
पेसाद्वाज्ञानतोजातिविषयकज्ञानास्वरूपेनदेकत्वादिनिरासद्वारा अनुपलंभः किंसर्वथैवांतरालेवावि
विच्चवा आद्येनेति अथत्वइति अथत्वमेवदोषानन्यतयाप्रमाणांनतदोषसमनुन्योविकल्पइतिभावः प्र

एम॰
८२

ह्यतेदोषमाह नस्येति निरूरुवः स्तोमः कांचितंकल्पयिनंस्वस्कविकल्पादावपिवस्तुसिद्धिस्त्वाह कस्मै
नि नह्यसनातः शाब्दवासनात एव दोषादशास्त्रस्वर्गेशुपश्चविशेषवागवस्ताद्दिङ्.यनमपूर्वदृष्टयिवापार्थस्ति
द्मित्याकारंस्वर्गादिशुनपश्यति पश्यतिसास्वादिमतीशुव्यक्तिष्विति व्यवस्तरोऽनुगतव्यवहारः तन्मूलोऽनु
गतधर्ममूलः विपर्यासयितुमन्यथाकर्तुंकथं तर्हिस्वर्गादावनुगतधर्मोपग्रहमन्तरेणानुगतव्यवहारोऽ
नुगतप्रत्ययात् सोपिकथमन्तरेणानुगतधर्मांक एवमाह कस्तर्हिसौगोशब्दवाच्यत्वंप्रकृतेपिनथैवकिं
नस्यान्नस्यात् ह्यनन्त्वानामपिसास्वादिमतीशुव्यक्तिष्वनुगतगोप्रत्ययात् नचस्वर्गादौतथास्ति नवा।

83

नुगतधर्मोपग्रहमंतरेणानंतासुव्यक्तिष्वनुगतिः संभवति नचतमंतरेणापूर्वव्यक्तौपदविशेषवाच्यतानि
आ. बंधनोव्यवहारःस्वर्गादिषुचानुगतस्वर्गत्वादिनिबंधनानुगतिः इतिनिर्विकल्पकादेववस्तुसिद्धिरि
८३ सविकल्पकादतिप्रसंगादित्याशयेनपृच्छतिनन्वितिविकल्पोऽतिरिक्तानुगतधर्मावलंबासिध्यत्वप्रसक्तिवाध
केसविकल्पकादेववस्तुसिद्धिरित्याशयेनोत्तरयतिसवस्तुकइति जातिरव्यापिकाचेत्प्राचीवर्तिनिपिंडेपरि
दृष्टाप्रतीचीवर्तिनिनोपलभ्येतप्रतिसंक्रमणायसंभवादतोव्यापिकैववाच्या. तत्रद्वितीयमनुपलंभवाधकमाश
कतेलभ्येततेननित्यावाच्यातत्राशंकतेअंतरालइतिएकपिंडनाशानंतरंपिंडांतरानुत्पादकालइत्यर्थः

अंतरालइति मध्येदेशइत्यर्थः यद्वाजातिरनित्याचेत्पूर्वपिंडनाशउत्तरपिंडेनोप १ राम. ८३

उपलब्धेः कारणस्यचक्षुरादेरभावादिति तृतीयमनुपलंभमाशंकते पिंड एवेति विविच्योपलंभो हि पिभिन्नदेशत्वेनोप
लंभो भेदेन वा स्याद्ये अनन्येति वदस्य खंडेनरस्यावयवदेशानवज्ञानेः पिंडेतराद्देशत्वात् द्वितीयेभेदेनेति ः पिंडो
नरासंसर्गिणि पिंडांतरानात्मके एकस्यानेकतादात्म्यानुपपत्तिप्रदर्शनापचेदं विरुद्धधर्मसंसर्गो वयविवदिहा
पि निरसनीयस्तमाह यापीत्यादि ननु गोष्ठादौ जायमाने गविगोत्वस्य संबंधो न वज्रादिवद्देशांतरादागमनात्वि:
क्रियत्वात् न करीषादिवत्तत्रैवसत्त्वात् प्रागस्युपलंभप्रसंगात् न पिंडरूपवत्तदोत्पादात्प्राचीनपिंडानामगो।
त्वप्रसंगात् न च प्रकारांतरं संबंधोपपादकमस्तीत्याशंकते जायमानेति नत्रासतोपि स्वभावनियमादेव संब

84

घोनानुपपत्तेः सतोपिचवंशकव्यक्तिविरहादेवानुपलंभइत्याशयवानाह कथंपुनरिति तत्रसर्वगोत्वसत्वेनत्व

सत्वाविशेषाद्व्यांनेश्वेपिगोत्वसंबंधेनत्रापिगौरितिप्रत्ययापत्तिरित्युत्तरतात्पर्याभ्यामाशंकतेनत्रसत्वेश्तिगो

श्री· ८४ त्वस्यघ्याकथंचित्संबंधोनगौरितिप्रत्ययनियामकः किंतुसमवायःसचेडत्रस्कालेद्व्यांतरेगोत्वस्यास्त

त्येनापि सर्वत्रतदभावोपपत्तयेगोत्वस्यासत्वमित्याशयवानाह नचैतदिति अथतत्रसत्वाविशेषेपिक

चिदेवगोत्वसमवायोनान्यत्रेतिकुतोनियमइतिचेत् स्वभावनियमादितिशृहाण अथपिंडएवोत्पत्तिकालेश्र

सतोगोत्वस्यसंबंधोविनोपसर्पणादिकंविरुध्येतइतिचेदत्राहयेनचेत्यादिजातःसंबद्धश्चेत्येकःकालइत्य।

राम· ८४

भुमगमादित्यर्थः अंतर्गडुं संबंधघटकंउपलक्षणनयापरंपरयातत्रेतिव्यवहारः तदितिउपसर्पणोत्पत्तिभ्यांस
र्पणविनाशाभ्यांचतयोः सत्तासत्त्वव्यवहारयोरुपपत्तौनयातीति नयातिनचतत्रासीत्रचोत्पन्नंनचांशवत्
जहातिसर्वमाधारमहोव्यसनसंततिरिति कार्त्तिकंडंडेवरः सर्वमित्यनेनभजतेसर्वमित्यपिसूचितंस्वस्वाव
यवक्रियानिमित्तकेपूर्वापरदेशत्यागाव्याप्तीनयातिनांशवदित्यनेनप्रतिषिद्धेपिंडेउपसर्पणस्यपिंडत्वापसर्प
णस्यचाभावात्सामान्यस्यकिंपिंडोपलक्षितदेशेसत्त्वासत्त्वेनोपपद्येतेकिंचापिंडएव आद्येपिंडमयिकृत्स्ने
ति पिंडस्योपसर्पणादिभिरेवतदुपपत्तेरितिभावः द्वितीयेतुसत्येवपिंडेतत्रासत्त्वंप्रागेवनिरस्तंतेनशिष्यमा

85

णामसतिपिंडेनत्रासत्त्वमाशंक्य निराकरोति अथापीतितस्य सामान्यस्य तदसत्त्वात्पिंडासत्त्वात् सत्त्वासत्त्वे यदिव
र्त्तमानत्वावर्त्तमानत्वे तत्राह स्वरूपेति द्वितीयानपेक्षत्वात्पिंडाद्याधारानपेक्षत्वात् नवासामान्यस्य कदा
ग्रा· ८५ चिदप्यसत्त्वंनित्यत्वात् संबद्धत्वेति यद्यपिसंबंधोत्रसमवायः सचनित्यएव तथापितद्विशेषितःसमवायोना
स्तीतिअतःसंबंधित्वमगीकृतं तस्यपिंडस्यतत्रचपिंडेततःसाम्यस्यतन्निष्ठाभावरूपप्रतियोगित्वरूपंततत्रा।
संयायस्तत्त्वंतत्रसामान्यस्यसत्त्वात् असतश्चाभावाधिकरणत्वायोगात् चोद्यनिष्ठाप्रवेपक्षमर्यादायमेथ
मिलोरात्यंतिकभेदंनिरस्यपातिकंतन्निरसितंभेदाभेदवादिनमुत्थापयति तथापीतिकिमिदमाश्चर्यंतन।
भे
राम· ८५

देवदर्शयतिसामानेनेतितत्त्वेनेत्यर्थः तथाचसामानानितत्त्वान्यधिकरणानिपदप्रतत्त्वयाः तस्यभावःसामा
नाधिकरण्यं यद्यपिसमानमेकमधिकरणंपदयोरित्यादिकमर्थान्तरमप्यस्तितथापितस्यप्रकृतेऽसंभवात्त्वा
यदुक्तमांजलौविरुद्धत्वान्वाच्चनेहप्रसक्तंतन्नान्वितिव्यतिरेकयोः सहचारमात्रेणविरोधासिद्धिरितिभावः एकस्य
विज्ञानस्ययथाऽनेकविषयसंबंधित्वंयथाचानेकस्यविषयस्यैकविज्ञानसंबंधित्वं तथैकस्यसामान्यस्या
नेकपिंडसंबंधित्वंअनेकस्यपिंडस्यैकसामान्यसंबंधित्वंनविरुध्यतेमानाभावात् अंतरेणचैकधर्ममनेकेषु
कव्यवहारोनसंभवतिकारणाभावादन्यथातिप्रसंगादित्याहैकस्येत्यादि एकेति यथैकस्मादनेकव्यवहा

86

रेणोपपद्यतेतयाऽनेकेभ्योऽयेकव्यवहारेणोपपद्यतइत्यर्थः ज्ञानत्वोवेति द्वितीयंविकल्पंनिरस्यतिनापीति वा
यकविहिज्ञानस्वरूपेतदेकत्वेवानदेवेदमितिनंज्ञानंनदिदंतासदयोरेकधर्मवत्वमहगाहमानंसामान्यप्रमाणं
श्री: ८९ भवेत् यदिचतदिदंग्राहिणाविज्ञानेमिथोभिन्नेव्यक्तिनदासामान्यसिद्धिवाचेतिभवतिज्ञानैकत्ववाथात्सामान्य
वाथसत्वसामाण्येवाग्राह्यमपिज्ञानस्यानुपलंभोवाकारणाभावोवा साध्येतत्स्वरूपमितिचरमेकार्ययोरिति द्वि
तीयेएकत्वेनिपारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासोत्तीत्यतआह परोक्षेतिसंस्कारेणस्वरूपाचोपनीत
विशेषणेपिविशिष्टज्ञानस्यापरोक्षतायाश्चुत्पादितत्वात् ततीयेमयिविषयवाधोवाव्यापकानुपलंभोवा

राम: ८९

आद्यविषयमिति स्यादेतत् अर्थसंबद्धेहि ज्ञानं प्रमाः अर्थनिरपेक्षाणां वासनामात्रसमुत्पन्नानां शशविषाणा
दिविकल्पानामप्रमाणत्वात् अर्थश्चेंद्रियसापेक्षएव प्रमामाथत्वेन च विकल्पा इंद्रियजन्मान इति द्वितीयं
निरस्यति इंद्रियजत्वेति अर्थविनापीद्रियव्यापारं शशविषाणादिविकल्पोत्पादाद्व्यभिचारेण विकल्पाका
रणमिंद्रियं न जनके निर्विकल्पक एवोपक्षीणं वस्त्वनुमितिजनकधूमज्ञान इवेत्यत आह साक्षात्कारित्वे
ति साक्षात्कारित्वावच्छिन्नं प्रत्यव्यभिचारेणेंद्रियस्य कारणत्वात् यदि च यथा कथंचित्तत्सधर्मणो विकल्प-
स्येंद्रियव्यभिचारात्साक्षात्कारित्वेति साक्षात्कारिणोपि न स्येंद्रियाजन्यत्वं न दा निर्विकल्पसधर्मिणोऽस्फुटा

87

वभासस्यकामातुरेकामिनीत्वानसेंद्रियाजन्यत्वान्निर्विकल्पकमपींद्रियंजन्यंनस्यादित्याह अन्यथेति उद्दवभावनावशा

त्स्फुरन्त्यपनीतकामिन्यांगुरौवर्त्तिन्यारोपस्तन्नचदर्शनत्वारोपइतिमतेनभावनापरिपाकवशाद्योगिनामात्मनावकामा

श्री· ८७ तुरस्यकामिन्यांनिर्विकल्पकमितिमतेनेदं तथाचयथाक्रूतएवसाधीयानित्यपिकश्चित् यदाचभावनावशात्तु

रौवर्त्तिलतादावेवकामिनीत्वारोपइतिमतं तदापिनिर्विकल्पकत्वापेक्षयालाघवेनसाक्षात्कारित्वमेवेंद्रियजा

न्यतावच्छेदकमितिमंतव्यं केचित्तु अन्यथेतिसाक्षात्कारित्वेसत्यप्यनिंद्रियजन्यत्वइत्यर्थः अथेंद्रियजन्यत्वाद्यी

नंनसविकल्पस्यसाक्षात्कारित्वमपितुनिर्विकल्पकजन्यत्वाधीनंतत्राह कामातुरेतिलतादौकामिन्यारो

राम· ८७

पस्यविनापिनिर्विकल्पकमिंद्रियजन्यत्वमात्रेणसाक्षात्कारित्वादित्यर्थइत्याह नचिंत्यं भवेदेवंयदिसविकल्प
कस्यसाक्षात्कारित्वंस्यात्तुभाविकंभवेत् ननेनदस्तिनिर्विकल्पकसाक्षात्त्वस्यतत्रारोपादित्यतआह वाधकाभा
वाद्वेति तद्दर्शनेनिर्विकल्पकंव्यापारोधर्मः उपाधीयतइत्यपाधिप्ररोपः विपर्ययोविकल्पस्यधर्मस्यसाक्षात्त्वस्य।
निर्विकल्पेसमारोपः अथसमनंतरप्रत्ययएवनिर्विकल्पजनकोनेंद्रियंसचसाक्षात्कारीतिकरणसारूप्याद्वि
कल्पोपिसाक्षात्कारीत्यत्राहइंद्रियमितिविपरीतस्यसाक्षात्कारिविकल्पायत्रिप्रसंगात् सविकल्पमात्रएवा
लयविज्ञानहेतुतायास्त्वयोपगमात् यदींद्रियंविकल्पजनकंतदातन्मात्रेणतदिदमित्यादिविकल्पायत्निरस्त्रा

88

ह प्रथममिति पूर्वस्मरणं पूर्वानुभूतव्यक्तिस्मरणं साधितं चार्थासमनुस्यानामनिंद्रियज्ञानामनुमित्यादिविकल्पानां

स्त्रा॰ विषयार्थेन प्रामाण्यं स्वप्रामाण्ये चाप्रयोजकं नामजात्यादियोजनावगाहित्वादिकमित्यभिसंधायाह एषादिगिति

८८ सर्वधर्मेति ग्राहिहिताहितनत्साधनानि तत्तद्धर्मविशिष्टानि वा यथेतस्तत्रतत्रार्थिनः प्रवर्तयंति निवर्तयंति च नैवे

तत्त्वतिपाद्यानि वस्तुतिभवितुमर्हंति सर्वधर्माणामवस्तुत्वात् वस्तुत्ववस्तुनोश्च संबंधनिषेधात् अवस्तुनैव

त्वायोहेन व्यवहारनिर्वाहात् निर्णीते चैवं वाह्यानामवस्तुत्वेन दर्शनाविरहेण ततो विरतव्यापारं मनो नैरात्म्य

भावनानियतं समाहितं भवतीति परममुकुन्दकटंगंभीरो मिथ्या ॥ ॥ ॥

एम॰
८८

ज्ञानवासनामूलोन्मूलनसमर्थः उदारः फलाव्यभिचारी इदं वस्तूनां सर्वशब्दावाच्यत्वस्य सिद्धेः समाधिहेतुत्वं य-
थाच वास्तवत्वे यदि धर्माणां निर्विद्यते चेत्तथोपपादितमाकारे अयमदीया एवागमाः प्रमाणमस्मिन्नर्थे तत्राह
आगमश्चेति अयमर्थो वस्तुभूतो न वा नचेत्कथमत्र प्रमाणसंभावना वस्तुभूतश्चेत्तर्हि शब्दप्रतिपाद्यः इयंति
स्वलक्षणानामननुगमात्कथं तत्र संकेतग्रहः अनुगतं धर्मं पुरस्कृत्य तद्ग्रहे तस्य वास्तवत्वेन कथंमवन्मतव्या-
घातः अलीकत्वे वस्त्वलीकत्वयोर्नैकथं संबंधविरोधात्स्वलक्षणस्य विषयत्वे कथं कल्पनापोढत्वमित्यादीनि
धर्मस्य कस्यचिद्वस्तुनीतिपरत्वात्प्रयोजनेनेति वस्तुनः शब्दप्रतिपाद्यत्वप्रतिपादितं न च प्रयोजनमोदा

89

सीत्येतन्निष्पन्नीतिवास्तवनशब्दप्रतिपाद्यमित्यवश्यमभिधानीयं तथा च यद्यनेन शब्देन वस्तु न प्रतिपाद्यते त्वा
अपो: ८९ तेप्रयोजनसिद्धिः अथ प्रतिपाद्यते स्ववचनविरोधो दुर्वारः प्रतिभासो ज्ञानजननं शब्दजन्यज्ञानविषयः क उत्पत्तिप्र
श्नेऽत्र नह्यापत्तेर्विकल्पनिष्ठ आकार उत्पन्नं रेत्रध्यवसायः प्रवृत्तिजननं शब्दजन्यप्रवृत्तिविषयः क उत्पत्तिप्रश्ने
अत्र द्व्यापत्तेः स्वलक्षणमिति तत्त्वतो वस्तुनः किं वस्तु शब्दवाच्यमिति प्रश्ने च न किंचिदिति विपर्यासो वास्त
विषयिणः शक्तेर्विकल्पाकारे संचारः प्रवृत्तिविपर्ययः नियतविषयकप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्नियामकाभावा
त् भेदाग्रहादेर्नियामकत्वस्य निरस्तत्वाद् सैवेति किमपि वस्तु न शब्दवाच्यमित्यसार्थस्य वर्णे चटितमृत्ति एम: ८९

कत्वादिति वास्तार्थभंगंद्वितीयंबाधकमाशंकतेविज्ञानवादिनीत्यादिवाह्यंज्ञानभिन्नं आत्मापिचवाह्य
भेदएवेतिभावः अत्रज्ञानत्वंप्रमेयत्वंकस्यसत्वस्यवाव्यापकंनवेतिविप्रतिपत्तिः अलीकस्यग्राह्यत्वेपिनप्रमे-
यत्वंतदंशेज्ञानस्याप्रमात्वादितिसंप्रदायः एतज्ज्ञानविषयोऽनुमितिनिमित्तं अनुमितिरपिचपक्षसाध्यविष
यिणी तथाचपरामर्शहेतुपक्षसाध्यानुमितानामभेदेऽत्रहेतुहेतुमद्भावः किंचभिन्नस्यग्राह्यत्वेसर्व
ज्ञानानांसर्वविषयतापत्तिरित्यादिरतिप्रसंगोयदिनगृहीतोननहिव्याप्तिसिद्धिर्विपक्षेबाधकाभावात्
गृहीतश्चेत्तकथमन्येनान्यग्रहणमस्यैवार्थस्यानेकपदार्थघटितस्यैकेनग्रहणादितिसहोपलंभनि

10

यमोनियमेनैकचित्त्विषयत्वं तद्विषयकज्ञानाविषयकज्ञानाविषयत्वंवातेषांज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वात् ज्ञानज्ञे-
ययोरभेदेचज्ञानज्ञेयग्राहकाभ्यांज्ञेयज्ञानयोरपिग्रहणान्नासिद्धिः ग्राह्यत्वंप्रकाशमानत्वंवेतिज्ञेयस्यज्ञानाभिन्न
ग्रा. ९० त्वेसाध्येग्राह्यत्वंहेतुःज्ञानस्यज्ञेयाभेदेचणिजर्थानर्भावात्प्रकाशमानत्वंप्रकाशकत्वमितिग्राह्यस्यज्ञानस्या-
ग्राहकज्ञानाभिन्नत्वेसाध्येतद्ग्राह्यत्वंहेतुःग्राहकज्ञानस्यतद्ग्राह्याभिन्नत्वेसाध्येप्रकाशमानत्वंतस्यग्राहकत्व
मितियावत् तेषांग्राह्यग्राहकयोःस्वप्रकाशमानत्वाच्चदृष्टान्तासिद्धिरित्येके एकत्रसाक्षात्कारेऽन्यत्रज्ञानसा
मान्यमनोभेदइत्यन्ये उदंविरुद्धानेकावगाहित्वंतस्यज्ञानस्यस्वव्याघायभेदायकस्माद्रूपंजातं तदेवस्पष्टयति एम. ९०

दिहीति अथैकत्वान्यथानुपपत्त्यास्रनुभूयमानानामपि ग्राह्यभेदस्तदानानात्वावगाहित्वमपलपनीयं तत्राह न
चेदिति अथानुल्लिखितोप्याकारो भविष्यति तत्राह स्वसंवेदनस्येति तदाकारणकारिणोरभेदादिति भावः
भेदेपि विरोधोऽग्रेव्यक्तो भविष्यति वस्तुतो नानाविषयत्वमेकत्वं च स्वसंवेदनेनानुव्यवसायेन वा सिद्धं न बाध्य
बाधकभावमासादयत्यविरोधाद्बाधकाभावाच्च ग्राहकभावस्तु विनाप्यभेदमुपपद्यमानो न तं साधयितुमीष्ट
इति तथात्वेपि विरुद्धधर्माध्यासेपि ग्राह्यभेदस्तदा दहनादुदन्योपशमनमुदकाच्च दाहः स्यादित्यर्थक्रिया
संकरः एवं दाहार्थमुदके उदन्योपशमार्थं च दहने प्रवृत्तिः स्यादिति संकरः विवेचनं एकाग्रहेऽन्यस्याग्रहणं

भेदज्ञानमित्यत्रैपरमइति भेदे हि कदाचिदेकाग्रहो कदाचिदितरग्रहस्तेनेन चेहतदस्ति नीलधवलाकारत्वेनैव
श्रा॰ ९१ स्वप्रकाशेन ग्रहणात् भिन्नत्वादेव च ज्ञानान्तरेणाग्रहणात् तथा च विवेचनाभावादेवाभेदसिद्धिरित्यर्थः ननु किं
मित्यादिनीलधवलादीनां ज्ञानेन विरोधः सत्यपि वा तस्मिन् ज्ञानभेदकत्वमिति विकल्पार्थः परस्परेति यद्य
पि नीलधवलादीनामेकविधावितरनिषेधध्रौव्येपि नैकनिषेधेऽन्तरविधिध्रौव्यं तृतीयप्रकारस्यापि संभवात्
तथापि परस्पराभावव्याप्यत्वमात्रेणानयोः समुदितं भावाभावाभिप्रायेण नीलधवलाद्यभिप्रायेण वा द्वयमात्र
मित्यपि वदंति परस्पराभावव्याप्यत्वेपि नीलधवधलयोरविरोधेऽविशेषात् तथाविधानामितरेषामप्यविरोधा

राम॰ ९१

91

पत्तिस्तयाचबाह्यानामपिनीलधवलादीनांगवाश्वादीनांचभेदोनसिध्येन्नमूलस्यविरुद्धधर्माध्यासस्यनि
रासादितिभावः विज्ञानवादिनांनेदमनिष्टमित्यभिप्रायिकामाशंकांनिरस्यतिनचैवमिति उक्तरूपता।
याःपरस्पराभावव्याप्यतायास्तावन्मात्रधारीत्वात्परस्पराभावव्याप्यत्वमात्ररूपत्वात् अन्यथाबाह्यानांवा
ह्यविज्ञानयोर्विज्ञानानांचभेदविरहेऽद्वैतमतावलंबनं नचविनाभेदाभ्युपगमंविचारारंभसंभवइत्यये
व्यक्ताभविष्यति नत्सिद्धिरेवविरोधसिद्धिरेवभेदसिद्धिस्तत्पर्यवसायिनीवास्तनेषामेवास्त्विति सोपहा
संसोप्यऽर्थक्रियानियमोपि अर्थक्रियायाअर्थक्रियांतरानुसरणोऽनवस्थानवानवस्थितनार्थक्रियासंत

त

92 आ· ५२

नोऽसर्वज्ञत्वरूपवेद्य इति अथवा स्वात्माभेदे साध्येऽर्थक्रियानियमानुपपत्तिरस्ति विपक्षे बाधिका न तत्रा
नस्याभेदे किमपीत्यत आह अन्यच्चेति प्रतिभासस्य नियमोऽसांकर्यं तच्च स्वरूपतः प्रकारतश्च तत्राद्य।
स्यासिद्धिः शंकते एकेति सहैवेति नीलपीतावगाहिनो ज्ञानस्य नीलापीताकारयोस्तेनैव प्रतिभासनादि
त्यर्थः द्वितीयमभ्युपेत्य निराकरोति नेति किं त्विति नीलाकारस्य ज्ञानस्य पीताकारस्य च नीलाकारत्वे
नानुपलंभं तयोरभेदबाधकं ब्रूम इत्यर्थः तयोरभेदे ह्येकैकाकारस्यापि ज्ञानस्योभयाकारतायामुभया
कारत्वेनोपलंभप्रसंगात् स एवैकस्यान्यात्मनानुपलंभ एव सर्वविरोधानां बाह्यान्तरविरोधानामुपलंभात्

राम· ५२

पलंभयोस्वरूपभेदानिवेशनेपऽउपलभ्यमानत्वानुपलभ्यमानत्वव्यवस्थानस्यादनुपलभ्यमानत्वेनाभिमत
स्योपलभ्यमानतायाउपलभ्यमानत्वेनोपेतस्यचानुपलभ्यमानतायाःस्वचचत्वादित्याह अन्ययेति पदंपि
गवादिकंकथंनउपलभ्यतइत्यतआहयदिदमश्वादिकमिति एवंयदश्वादिकमनुपलभ्यतइत्युच्यतेतेनत्वो
पलभ्यतेगवादिकंतदेवतदिति अथगोगोत्वेनोपलभ्यतेनाश्वत्वेन अश्वस्त्वश्वत्वेननतुगोत्वेनेतिनत
योरभेदइतियदितदैकज्ञानगोचरावयिनीलपीताकारौनीलपीताकाराभ्यामुपलभ्येतेनपीतनीलाका
राभ्यामितितयोरपिनाभेदःनचैकंज्ञानंभिन्नोभयाकारंभवितुमर्हति तदाकाराकारिणोरभेदादि

93

निशेकोत्तरग्रन्थामाह तेनेत्यादि सहोपलंभेनीलपीतादिसमूहालंबनेउभौवाह्यार्थज्ञाननिष्ठौ एतेनैकमे
श्रा॰ ९२ वविविक्तज्ञानंनीलपीताभ्यामाकाराभ्यामुपलभ्यतइतिप्रत्यक्षं गवाश्वयोरिवनीलपीताकारयोरपिवि-
ज्ञानयोः प्रतिभासभेदादिनानियतभेदसिद्धेरन्यथानयोरपिक्वचित्सांकर्यप्रसंगात् समोऽप्रमाणप्रतीतत्वा
त् असिद्धत्वेभविवेचनाभावोनज्ञानाभेदसाधकइत्याह एतेनेति अथैकाग्रहणेऽनन्यस्यग्रहणंविवे-
चनंनविविक्तज्ञानयतयोर्नीलपीताकारयोस्तथासंभवतिस्वसंवेदनसंवेद्यत्वात् अविविक्तज्ञानगतौव
नीलपीताकारावन्यावेवआकारिणांभेदेतदभिन्नानामाकाराणामभेदानुपपत्तेरित्यतआह अपिचे

राम॰ ९२

ति विवेचनाभावस्तस्यांशव्यक्तौ न ज्ञानाद्ये सर्वे च वा आर्येणैकस्य पुंसः पुरुषान्तरस्यापि वा प्रथमेक्षणिका-
नायामिति क्षणिकयोर्नीलपीतयोरेकपुरुषाद्येकज्ञानग्राह्ययो लेन पुंसा विवेचनस्याभावादित्यर्थः च
रमेनानेति एकपुरुषस्यैवेद्यस्य नीलादेः पुरुषान्तरेण ग्रहणे निश्चयाभावात् संदेहो वाच्यः स च ज्ञानाकारेऽपि न
स्य इत्यर्थः एतेन नन्वेनैव पुंसा कालान्तरे वा स्वस्य स्मरणादिलक्षणं विवेचनं प्रत्युक्तं वेदितव्यं अन्येनान्यस्यावे
दनात् तद्भिन्नेन च पुरुषान्तरीयज्ञानेन ज्ञानाकारविवेचनसंभावनेन्याशंकनेन परेणेति निराकरोति अभेदेनैवा-
ति अभेदसिद्धिः (अपि च) पर्यवसायिन्या मेद्याग्राहकभावानुपपन्नेवा विवेचनं स्याथं तथा च किमन्तर्गडुना

९५

विवेचनेन नचैवमेवास्तु अस्याअप्यसिद्धेः अपिचभिन्नयोर्नचेद्ग्राह्यग्राहकभावः कथंतर्हिबाह्ययोरपिस

आ· होपलंभयोर्नीलपीतयोर्विवेचनंएकैकग्राहिणोज्ञानान्तरेणेतिचेत् तदपिततोभिन्नमभिन्नंवा भिन्नंचेत्त

९४ र्हिग्राह्यग्राहकभावः अभिन्नंचेत् पर्यवसितं पंचानामभेदेनतदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्नत्वात्तथाचकुतोवि

वेचनं एवंचसहोपलंभनियमेनियमाशोऽप्यर्थइतिद्रष्टव्यं परंचविवेचनाभावज्ञानंविवेचनंगृह्णातिनवा गृ

ह्णातिचेत्सिद्धंतर्हिभेदस्यापिग्राह्यत्वं विवेचनस्यानेकपदार्थघटितमूर्त्तिकत्वात् नचेत्ताभेदानुमापकं

अभावमात्रस्यानैकान्तिकत्वात्वस्तुगन्धाविवेचनस्याभावोनानैकान्तिकइतिचेदस्त्वन्यदिदमेवज्ञानंतन्म

राम·
९४

र्थं गृहीत्वा तेन वेत्ति विविच्यतां ग्रहणोऽभिन्नस्यापि ग्राह्यत्वग्रहणेन तन्नियम इति एवं परेण परस्यावेदनाद् वि
वेचनं साध्यं तद्यदि तज्ज्ञानं ज्ञातः साध्यसिद्धिः ज्ञानं चेत्सिद्धं परस्परेण वेदने द्वितीयेन ज्ञातीयेति विरुद्धधा-
र्माध्यासस्य संविच्छेदः साध्यः स एव तु नास्त्यनुभववाधितत्वादित्याशंक्य निराकरोति संवेदनेति एवं ब्रुवतः कृता-
मोऽभिप्रायः किं नीलादीनां विरोध एव नास्ति किंवा विज्ञानस्य तद्रूपत्वं अथ तदवगाहित्वं नाद्यः तेषां विरो
धस्य साधितत्वात् द्वितीये सिद्धं ज्ञानानामात्मनोपि ग्राह्यत्वं तृतीये त्वाह हृद्दृष्टलक्षणैकमिति अत्रायमाश
यः यथा भवतां नीलपीताद्याकारेऽवयविन्येकत्रानेकरूपसमवायायोगाद् तिरिक्तं चित्रं रूपं तथास्माक

95

श्री॰
९९

मध्येकत्रविज्ञानेऽनेकाकारासंभवादतिरिक्तएवचित्राकारइतिसंभाव्येनाप्ययमिदंविचित्रमितिविज्ञानेनत्विदंनील
मिदंचपीतंएतेनीलपीतेमिथोभिन्नेइत्यादिकेयत्क्रीभविष्यतिचेदमग्रेशंकतेहिनास्तित्विति ःप्रकाशमानत्वाऽ
नेकत्वमिति भेदेग्राह्यत्वायोगात्प्रकाशमानताएकत्वेनप्रकाशइत्यनेनप्रकाशस्वरूपात्त्वणायेकत्वनिरासकरा॰
णं नस्विंचसतिप्रकाशस्वरूपमेवनस्यादित्याह नदिदमिति मौनैरनभिज्ञैः तदेवस्तुत्यादयतिनियतेति
त्विहिहैनोनियतानियताकारस्वरूपैकत्वानेकत्वर्निहैनोनिराकारमेवेतितथाचनीलाद्याकारप्रकाश॰
स्वरूपइतियदुक्तंनग्राह्यतमितिभावः उभयथापीतिप्रकशमानस्वज्ञानानात्मनोनीलाद्याकारस्यपारमा

एम॰
९५

ल्पिकत्वेकाल्पनिकत्वेचेत्यर्थः सएववाधएवः एवंग्राह्ययोर्भेदेसत्यत्वांगीकारेग्राहकस्यतदुभयाभेदेवाधः
नायमितिभेदसत्तात्मकत्वेज्ञानसत्तेयभिचत्वापत्तेरितिभावः विनापिभेदंतद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरू
पः सहोपलंभः संभवतीत्यतआह तद्व्यापत्तामिति नत्वैप्यसंतद्धितद्विषयकप्रतीत्यविनाभेदंसंभवती
तिः तथाप्यतांतेषांहेतूनांसाध्यव्याप्यतांव्याप्तेर्भेदगर्भत्वादितिवार्थः अस्त्वतर्हिसांहत्वेएवभेदइत्याशंक
त्वेविकल्पेति नानुभवेति अनुभवोनिर्विकल्पकंतस्यसन्मात्रालंवनत्वेनकाल्पनिकोसंख्यायोगात् सो
पीतिस्वाभासत्वेकेवलस्वभासत्वेविचारानारंभादिप्रसक्तियोग्यादिमितितत्स्यचसतोऽसतोवाभेदस्यत्वेकस

द्विज्ञानेनात्म्यमितिकथंग्राह्यत्वमितिअस्फुरत्त्वभासमानः अध्यवसीयते विकल्पेनविषयाक्रियते इतिप्रसिद्धे
स्या· ९६ र्थे अनात्मनोपिभानमस्फुरत्त्वमित्यनेनविरोधश्चेत्याशयेनाह इति अध्यवसीयतइतीति तद्विषयेतितथाचाध्य
वसायेतिविकल्पेन स्वजन्यविवहारविषयाक्रियतइत्यर्थः स्वकारणबलायातस्वायांविकल्पस्यस्वभावभेदा
यत्कश्चिदेवविकल्पः कथंचिदेवासंतमविषयमपिव्यवहारयतिनसर्वः सर्वमितिभावः केचित्तुअस्फुरत्त्वंवि
कल्पाविषयः तत्रैवानात्मभानंनिषिद्धमित्यभिप्रायः इत्थंचनिर्विकल्पतद्विषययोरेवग्राह्यग्राहकाभ्याममे
दः साधनीयः सहोपलंभादौचोपलंभः साक्षात्कारोविवक्षितस्तयोऽतोनांशतोवाधेनाप्यनैकांतिकमित्या

ॐ: कथमस्त्विति विज्ञानवादेज्ञानातिरिक्तमात्रस्यासत्वात् यद्यपिव्यवहारात्मकज्ञानस्यासन्देहविषयत्वे
सिद्धमेव मित्रस्यापि ग्राह्यत्वं तथाप्यन्येनान्यस्यग्रहणेऽतिप्रसंगं परस्त्वेनैव निराकर्तुमाह कथमिति
स्वकारणेनेति एवंचव्यवहारवत्त्वजनकज्ञानस्याप्यसन्देहविषयत्वं कारणसामर्थ्यादविरुद्धमित्यपि मंतव्यं
अत्रभवेति अत्रभवःसाक्षात्कारस्तद्विषयस्त्वनुभाव्यः सनोऽहिज्ञानविषयत्वे इंद्रियसन्निकर्षादिकं नि
यामकं संभवतीति तद्वीरवस्यता सेवाऽऽकांचिकं स्यादिति तद्विकल्पोल्लिखितो भेदापदिनतोऽभिधीयत
तदादेशेनाप्यन्येनान्यस्यग्रहणं तत्वेनदस्त्वि किंतु विकल्पाकार एव नचाकारस्याकारिणोभिद्यते ३

97

श्रा॰ ९० त्याशंकते भेदोपीति अपिशब्दान्नीलादिरपि तथाच ज्ञानाकारयोरेव नीलपीतयोर्ज्ञानाकारैर्भेदोपि कल्पे

नोल्लिखितश्चाह्यसंवेदनसंकथापीतिभावः अद्वयदर्शिनी नीलपीताद्याकारद्वयादर्शिप्रतियोग्यनुयोग्यनु

ल्लिखितः ज्ञानस्य तादृशव्यवहाराननुगत्वादिकं कस्मात् अथ येनैरन्तर्येण युगपदेव वोत्पन्नानि ज्ञाना

नि भेदं व्यवहारयन्तीति चेत् विज्ञानं नानेकदर्शि कथमस्येवार्थस्य सिद्धिः अनेकदर्शि चेदेकस्यानेकता

दात्म्यविरोधात्सिद्धमन्येनान्यस्याग्रहणं गूढ्यभिसंधिः साकते चित्रेति चित्राकारत्वं हि नीलपीताद्यति

रिक्ताकारविशेषशालित्वं वा नीलाद्यनेकाकारत्वं वेति विकल्पेन निराकरोति चित्रमपीति कचित्रा।

राम॰ ९०

कारसंवेदनं स्वसंवेदनेकथंनद्वेदग्रहणंकनीलाद्यनेकाकारसंवेदनं असंवेदनेकथंनद्वेदग्रहणं एकस्व२
ति नीलाद्यतिरिक्तैकाकारशालिनोपिनीलपीनस्याप्यनुल्लेखेनैवोल्लेखोनसंभवतीत्यर्थः अथभवतांनील
पीनादिविलक्षणचित्ररूपवदस्माकंनीलाद्याकारविलक्षणोविज्ञानस्यचित्राकारः तस्यचैकत्वेप्यनी
लाकाराद्यनेकव्याहतिनिबंधनात्सत्वानेकत्वोल्लेखस्तमभिसंधिंप्रकाशयति अनीलेति नात्रापिव्या
हतायोविज्ञानाद्भिन्नाभिन्नाश्चेत्कथंविज्ञानेनतद्ग्रहः अगृहीतानांचतासांनभेदाध्यवसायनिमि
त्तत्वं अभिन्नाश्चेत्कथमेकत्वानामभिन्नानांनानासामनेकत्वं एकत्वेचकथंनत्त्वेनाभेदाध्यवसायइतिनि

98

राकरोति अनाद्यात्मइति स्यादेतत्माभूदनीलाद्यनेकव्यवहारनिबंधनोऽनेकत्वाध्यवसायः स्वकारयास

आ· ९८ मर्थ्यायातस्तु कस्मात् तच्चानेकत्वं काल्पनिकमिति न वास्तवी विकल्पैकतां विरुणद्धीत्याशंकते उल्लेख इ-

ति उल्लेखउल्लेखस्वमात्रं उल्लिख्यते परं विकल्पेनानेकत्वं न तु वास्तवमित्यर्थः स्वरूपमिति तदनेकत्वं त्वा-

नाद्भिन्नं भिन्नं वेत्यर्थः द्वितीये इति ज्ञानेनास्वभिन्नस्यानेकत्वस्य प्रकाशः इत्यर्थः विकल्पस्य भ्रमत्वात्त्र-

ज्ञासत्प्रकाशेन विरुध्यते असत्प्रकाशनस्वभावत्वाज्ज्ञानेः विरुध्यते न निर्विकल्पकेन तस्य सन्मात्रप्रका-

शशीलत्वादित्याशंकते भ्रांतिरसाविति निराकरोति तस्यामपीति विकल्पेनान्यस्यासतश्च निर्वि-

राम· ९८

कल्पेनाप्यन्यस्य सतः प्रकाशनमविरुद्धं अन्येनान्यस्य सत इवासतोपि प्रकाशेऽतिप्रसंगः समानं हि य
द्विकल्पाः कूर्मरोमादिकमपि विषयीकुर्वंति कारणसामर्थ्येन नियमनं तु निर्विकल्पस्यापि न वार्यत इ
ति ग्राह्यत्वं हि ग्रहविशेष्यत्वं भेदे विकल्प्यते तेन निर्विकल्पिकस्य न भिन्नाविशेष्यकत्वं न तु ग्रहविशेषणत्वमपि
भिन्नेऽत्र द्विशेषणमेवं च न चासद्विशेषणभानादेव वस्तुनः स्वरूपहानिरित्याशंकते स्यादेतदिति यथेति
यथा स्थाणुः पुरुषत्वेनाऽवाह्यो वाह्यानाकारो वाह्यत्वेन भासमानो न पुरुषो न वाह्यः तथाऽभिन्नो विकल्पो
पि भिन्नत्वेन भासमानो न भिन्न इति ग्रहविशेष्यत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः अन्यस्यान्यत्र विशेषणत्वे सर्वस्य स

र्वविशेष्यत्वं स्यादित्याशयवान्याशंकते स्वरूपस्येति प्रकाशोह्यानविशेष्यत्वंभेदेविशेष्यत्वेभेदेविशेषण
न्या॰ ९९ त्वेऽतिप्रसंगोनवार्यतइत्याशयवानाह तथापीतितस्माद्भेदेविशेषणत्ववद्भेदेविशेष्यत्वंस्वीकार्यंपरिहा^
र्यंवाविशेष्यत्ववद्विशेषणत्वमपीत्युभयथापिपत्तद्हानिर्भवतामितिभावः स्वयत्वंस्यापर्यितंपृच्छति कश्चे
तिनायमित्यादि विषयविषयीभावोनकार्यकारणभावनिबंधनोग्रहणेंद्रिययोरपितत्प्रसंगात् नापिव्या
पारनिबंधनोज्ञानेनातीतानागतयोरतत्प्रसंगात् ज्ञानिनातीतानागतयोरर्थयोस्ताभ्यांवाज्ञानेव्यापाराधी
नायोगात् वर्त्तमानात्मकस्यत्वेपिज्ञानेनविषयेव्यापारस्ययोग्यस्यानुपलंभबाधात् अयोग्यस्येवमानाभावा

99

त् आत्मज्ञानत्वानभ्युपगमेपि तस्याव्याप्यकत्वेनातन्त्रत्वात् एतेन ज्ञाने व्यापाराधीनमपि प्रत्युक्तं तदुक्तं नि-
यतस्येति व्यापाराधीनेपि नियामकस्याभावात् भावे वा व्यापारगवेषणवैयर्थ्यात्तत एव तत्संभवात् ना
पि ज्ञातिनिर्वचनः पटत्वादेर्नियामकत्वं पटादेः सर्वज्ञानविषयत्वापत्तेः ज्ञानत्वस्यस्य नियामकत्वे सर्वज्ञा
नानां पटविषयत्वापत्तेः तत्तत्पटादिव्यक्तिविषयतानियामकं च ज्ञानवैजात्यमनुपलंभबाधितं समूहालंब
नादौ संकरप्रसंगश्चेति स्वात्मनि तदभावाद्व्यापाराभावात्साधारण्यप्रसंगात् सर्वविषयत्वप्रसंगात् स्वा-
यजात्यैव सर्वविज्ञातं स्वविषयमिति चेत् किमिदं स्वं नाम यद्येका विज्ञानव्यक्तिः सर्वज्ञानानां न हि विषया-

नं
ज्ञायते: अथविज्ञानमात्रं सर्वेषांसर्ववित्ज्ञानविज्ञानायत्तिरिति स्वस्यस्वसंवेदनमित्येवार्थो नोपेयत इत्याशंकतेन
स्वा· १०० तत्कस्यविदितिनडक्तंविज्ञानंजडरूपेभ्योव्याहन्नमपनायते इयमेवात्मसाविन्निरस्यया जडरूपतेति निराकरोति
100 तथापीति अजडंस्वसाक्षिविज्ञानंस्वस्मिन्निवपरस्मिन्नपिबाह्येपिसाक्षिस्यात्तथावनतत एवसिद्धंवगह्यं अथ^
परस्मिन्नसाक्षिस्वस्मिन्नपिसाक्षिनस्यात्तथावपरासाक्षिकंतत्त्वसिद्धेन्मानाभावात् अथयस्वपरासाक्षि
कमपिविज्ञानंपरमार्थसत्त्वात्वेनचव्यवक्रियतेनहिंबाह्यमपिस्वपरासाक्षिकमेवपरमार्थसद्स्त्वव्यवह्रि
यताचनत्वेनेतिक्रमोबाह्यार्थभंग: वाधकात्प्रमाणाभावादितिचेत् वाधकंयदिस्वाविषयमपिवाध
राम· १००

तेनदाविज्ञानमपिवाधेताविशेषादितिकुतोविज्ञानवाधः स्वविषयमेवचेत्कथंनपरेणपरसंवेदनंवस्तुनी
ति तेषामलौकिकत्वाहन्नमिति विज्ञानत्वंमिथोविरुद्धनीलपीताद्याकारत्वंमिथोविरुद्धेतिपरस्परविरुद्ध
रूपेणान्वयः सोपिविरुद्धस्तद्भयनिषेधोपि स्याद्वादावतारइतिस्यादितितिङंतप्रतिरूपकोनिपातो
ऽनेकांतवाची दिगंबरोवस्तुनासत्वासत्वानिर्वचनीयत्वान्यऽनिर्धारितानिप्रतिजानीति तथाहितेसप्त
भंगीनामकंनयमेवमाचक्षते स्यादस्तिस्यान्नास्तिस्यादवक्तव्यश्च३स्यादस्तिचनास्तिच ४ स्यादस्ति
स्यादवक्तव्यश्च ५स्यान्नास्तिचस्यादवक्तव्यश्च६स्यादस्तिचस्यान्नास्तिचस्यादवक्तव्यश्चेति ७ वस्तुसत्वा।

|0| ग्रा॰ ९२

त्रय इति अनिर्धारितं तथा सत्त्वात्त्रय इति निर्वचनीयत्वात्त्रय इति सत्त्वासत्त्वात्त्रय इति सत्त्वानिर्वक्तव्यत्वात्त्रय इति
असत्त्वानिर्वक्तव्यत्वात्त्रय इति सत्त्वासत्त्वानिर्वाच्यत्वात्त्रय इति एवं सप्तधाप्यनिर्धारितं इत्यर्थः एवं तथाप्यनिर्धा
रणमात्रवादित्वेनान्मनप्रवेश एव स्यात्तन्मतं च स्यात् भविकस्य सप्तभंगीं तर्वाच्यत्वे स्यादस्ति निर्धारणादस
त्त्वानिर्वचनीयत्वयोस्तत्रतत्रदूषितत्वाद्द्वयोर्द्वयोस्त्रयाणां वा विरोधे नैकत्रासंभवाद्विरोधकभयगोचरस्य ज्ञा
नस्य संशयत्वेनाप्रमाणत्वाच्च सप्तच्छ्रयवदस्य निरस्तत्वाद्दुष्टमिति भावः चतुरिति भेदाभेदौ तयोर्व्यतिरेका
विति चत्वारि शिखराणि कोटयः एकनिषेधस्यापरविधिपर्यवसायित्वात् कथमेवं तत्राह चित्रमिति चित्र

राम॰ ९२

चत्वेकर्तुरत्वं नैतदुपपादकमत आह आश्चर्येति आश्चर्यमाह एकानेकेति एकत्वानेकत्वेत्यर्थः एकत्वम
भेदोऽनेकत्वं भेदः चित्रज्ञानमिति प्रयोगे चित्रपदस्याश्चर्यार्थता व्याख्यानात् विरोधादेव चेद्धि रुद्धधर्मसंसर्गित्वमुपेयं
तद्धि प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाच्चैकत्वमभेदोऽनेकत्वं भेदश्चित्रज्ञानमिति प्रयोगे चित्रपदस्याश्चर्यार्थता चतः
शिखरशालित्वमेवोपेयतामित्याह अथेति अपतत्वसत्तानुपपत्त्या अवश्यं तत्तदभावैर्मविनत्वं तत्राह एके
केति परस्परनिषेधविधिनान्तरीयकविधिनिषेधयोरेकतरनिषेधेऽपरविधिरप्यावश्यक इति किंचन तदुभ
कोटिचतुष्टयाभावव त्वया चित्रज्ञानं गृह्यते न वा नचेन्न विचित्रत्वसिद्धिः स्ववचनविरोधश्च गृह्यते चेत्को

102 श्री· १०२

टिचतुष्टयमानमात्रमेकमभावमात्रग्रहे चित्रत्वासिद्धेः नचकोटिचतुष्टयात्मकमेकं विज्ञानं भवितुमर्हतीत्यनायत्ता
ऽन्योन्यस्यग्रहणमभ्युपगन्तव्यं तथाचप्रमाणबाधितं चित्रत्वमिति अथोविरुद्धधर्मवदनेकस्यहेतुंनमभेदमुपेक्ष्यचि
त्रस्यहेतुंभेदएवांगीक्रियतांतथासतिनीलपीताद्यनेकोल्लिखितत्वंकत्वंचज्ञानस्यानुभूयमानमनुरुद्धंभवतीत्याह
अपिचेति ग्राह्यलक्षणमभेदः नीलादीनांबाह्यत्वेज्ञानात्मकत्वेचग्राह्यत्वासंभवात्तस्मात्स्वप्रकाशमानत्वादेव
तेषांज्ञानाभेदः साधयितव्यइत्याशंक्यस्यादेतद्द्विति अन्यथेतिग्रहणानांकाचित्कनीलपीताद्याकारस्यका
रणतयाबाह्यंनीलादिकमुपेयंचाकारंपरित्यज्यबाह्यांगीकरणंकोचनपरिहारेणबसनेग्रंथिः बाह्यत्यागे

राम· १०२

नीलादीनामसंभवः प्रकाशमानत्वहेतुत्वेनोपपादनं वा गतेर्थसिद्धिः सर्वप्रकारमिति यदितु विरुद्धेदेपि ग्राह्या
त्वं यदि वा नत्वा यो भेदे ग्राह्यत्वमुभयथापि विपक्षे बाधकाभावाच्चाव्याप्तिसिद्धिः एवं भेदे ग्राह्यत्वे ग्राह्यत्वादे
र्विपक्षहन्तित्वं भेदग्राह्यत्वे स्वप्रकाशनिषेधात् विच्छ्रमस्यानुपपन्नत्वाच्चाभेदे ग्राह्यत्वायोगात्सपक्षव्याहृ
तत्वं विपक्षव्याहतत्वं चेत्येके वदंति अन्ये पुनः सप्रकारमसिद्ध्यादेरेवाहुः तथाहि नीलादेर्ज्ञानाकारस्य नी
लाकारत्वानां वादिनां बाह्यस्य च विज्ञानवादिनामसिद्धत्वादुभयसाधारणनीलत्वाद्यभावात् ज्ञाने सिद्धसाध
नाद्यासेचवाधादाश्रयविशेषणसंदेहाभावादाश्रयासिद्धिः स्वप्रकाशनिषेधात्स्वरूपोपलाभनियमस्य

स्वरूपासिद्धिः विपक्षेबाधकाभावान्नदृष्टान्तनियमेशून्यत्वैस्तोपाधित्वाच्चसर्वेषांव्याप्यत्वासिद्धिः एवंसर्वेषांपक्षत्वेऽ
103 ग्रा· नुपसंहारित्वं विशिष्यपक्षत्वेतज्ज्ञानाभेदेसाध्येयास्वत्वस्यसाधारण्यं तज्ज्ञानग्राह्यत्वस्यस्वप्रकाशनिषेधादसा
१०३ साधारण्यंसाधारण्यमपिविचित्रज्ञानवेद्येऽलौकेभेदइति केचित्तु प्रकारोविचित्रस्येत्याहुः एतेनग्राह्यलक्षणवै
धुर्येणासिद्धत्वे नचद्वितीयःपक्षोभिन्नजातीयत्वं अतिप्रसंगस्येति साजात्यस्यनियामकत्वेसर्वज्ञानानांसर्वग्रा
ह्यत्वायानादित्यर्थः प्रकाशकत्वंप्रकाश्यत्वव्यापकत्वं नचविनाव्यापकंव्याप्यसंभवइत्याशंकतेजडत्वइति
जडत्वमप्रकाशकत्वंप्रकाशासंभावनाप्रकाशत्वासंभावनाज्ञानजातीयमपिकिंचिदेवकिंचित् तदाहेति राम· १०३

नसर्वं सर्वत्र यद्यभेदो नियामको न नह्यन्यज्ञानेनान्यज्ञानग्रहणं अथ कारणसामर्थ्येन दा बाह्यस्यापि ग्रहणं
बाधकाभावादित्याह तत्स्वत्वादिति प्रकाशयतीति प्रकाशं इंद्रियसन्निकर्षादिविरहादात्मनि जडमेव भेद
विरहात्परं प्रतिजडमेव तथा च स्वमात्रसंवेदनमात्रवादिनामिव ममापि नान्येनान्यग्रहणं कथंचित्स्वकार
णसामर्थ्याज्ज्ञानत्वे साध्ये ग्राह्यत्वस्य हेतोः संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वं मिथ्यात्वं डलकार्यः स्यादेतत् भेदस्य सा
ज्ञात्मस्यवानियामकग्राह्यत्वे ऽतिप्रसंगादभेदस्य तथात्वे च विभ्रमप्रत्ययानुपपत्तिर्नैनदस्तु अभिन्नोपादा
नकत्वं तु तथा भवेत् न च बाह्यविज्ञानयोरेकोपादानकत्वं नेति सजातीयकारणत्वस्यैवोपादानत्वात्

104

ग्रा·
९५

तच्च स्वसंवेदनसहोपलम्भस्य विज्ञानान्तरस्याप्यविशिष्टं तेन सहोपलम्भान्नीलादिप्रत्ययाः स्वात्मानं परं च गृह्णन्तो भवन्ति
विचित्रप्रत्याशङ्क्याशंकते नन्विति इह विज्ञाने चित्राकाराणां नीलपीतादिप्रत्ययानां वा नियतिवेदनं मिथो ग्रहणं एवम
पि स्वकारणसामर्थ्याद्विज्ञानं नियतज्ञानग्राहकमित्यायातं तथा च तत एव नियतत्वात्स्वग्राहकममपि भवेदिति से
द्धान्तैकान्तिकमिति दूषयति नेति हिशब्दो हेतौ उपादानं यदि तत्क्षणिकं स्यात्तस्मादपि तत्सामर्थ्यान्नियामकं न
तेन तदस्ति स्वस्थैर्यस्य प्रतिसंख्यानादिति सामग्रीसामग्र्यैर्यं नियामकं वक्तव्यं सामान्यतः कारणमात्रमुखेन तथा
विधकार्यैर्नियतविषयैर्विज्ञानं अयमाशयः तत्तानग्राह्यत्वेन तत्सामग्रीजन्यत्वं नियामकमिति नैतदपि वि

राम·
९५

त्वप्रत्ययानुपपत्तेः सामग्र्यभेदे कार्यभेदायोगात् ज्ञातश्चेदमवधारितं तत्सामग्रीजन्यस्य तद्ग्राह्यत्वेऽतिप्रसंगादि
ति चेत् कस्तावदेतावानर्थो विज्ञानस्य सामग्र्याजनितो येन विषयीकृत इति विभाव्यतां एतेन तत्सामग्रीजन्या-
त्वं तद्ग्राह्यत्वे नियामकमित्यादिकं व्याख्यातं अत एव वैनाशिकस्य तेन तदुपादानोपादेयत्वं नियामकमिति प्रत्यु-
क्तं तृतीयः पक्षो ग्राह्यांशस्यालीकत्वं अत्र हेतुः भिन्नत्वेऽभिन्नत्वे च सति ग्राह्यलक्षणानुपपत्तेरिति मा भूत्सति ग्रा
ह्यलक्षणं ग्राह्यत्वं न ग्राह्यस्य ग्राहकस्य वा सामग्र्याः सामर्थ्यादेव भविष्यतीत्यत आह तत्स्वभाव इति लक्षणाभावे
लक्ष्यस्यासंभवितया सामर्थ्यस्यापि किंचित्करत्वादित्यर्थः स्वप्नदृष्टं सर्वानुभवसिद्धं अपरिज्ञाने विशिष्य निर्णयः

105

अथनास्त्येवग्राह्यग्राह्यलक्षणंनिपुणपरिभावनेपिप्रज्ञाशालिभिरनाकलनात् नचलक्षणाभावेलक्ष्यस्यग्राह्यत्वसंभवइ

श्री: त्यतआह तेषामिति वास्तवानामभावेवास्वस्यग्राह्यलक्षणंनास्तीतिप्रत्ययोपिनोपपद्यते नातस्थानायत्येवमतद्ग्राह्यत्वा

१०५ भ्युपेयं सिद्धेचग्राह्यत्वेतदन्यथानुपपत्त्यैवतल्लक्षणंसेत्स्यसीति तदेवमसत्त्वमेव तत्त्वमिति एकस्यासतोभानेस

र्वासद्भानप्रसंगइत्यर्थः लक्षणान्तरमाशङ्कतेवेदनेति अस्त्विति उपेक्षाज्ञानाव्यापकमितिभावः तस्यैवेतिकेन

चिद्वेदनेनकश्चिदेवव्यवहारोउच्यतइत्येवनियमःकथमितीत्यर्थः व्यवहारोयदिचेदनान्तरंतदानवस्था अ

थव्यवहृत्यादिकं तदपिसदसद्वाआद्येसिद्धमीहितं तस्यैवसत्त्वोपगमाद्वस्तुनोवास्तवग्रहणादिगोचर

द्ये

राम: १०५

त्वायोगाद्वैयात्याहननदेतदिति एतन्नास्त्येवसंभवतीत्यर्थः द्वितीयं शंकते व्यवहारोपीति तद्व्यारस्येति असतोज्ञा-
न्यत्वादिति भावः यदि चासतोपि प्रहृत्वादेरन्यत्वमुपेयते तदासत एव तद्गोचरत्वमस्त्विति न ततो ऽसत्वसिद्धि
रिति यदि वा ह्यसमसत्त्वे ऽसत्त्वे च ग्राह्यलक्षणं नोपपद्यते तदा सत्वासत्वाभ्यां विचारासहत्वमेवास्त्विति आशं
कते अस्त्विति नहीति इदानीं बाह्यस्यासत्वमुपेत्य विचारासहत्वाश्रयणदशायां उपप्लवो दोषवत्वं अनन्यव
सायइत्यन्यैकाष्ठामर्यादाविश्रामस्थानं तत्त्वोपप्लवमुखेन शून्यतावा अलीकतापत्तेः अत्रसदेव बाह्यं शून्य
ते शून्यतापत्तेर्ज्ञानमपि नास्तीति विशेषो विज्ञानवादप्रसंगादेतदेवाद्वैतदेवतारोप्यैनिष्कलत्वं निर्दोषत्वं

106

स्त्रा· ९६

तथाचस्वर्थे दोषवत्ताविचारेण तान्यदुःखत्वसाधनमिति भावः अन्यस्यात्मास्तित्वादिसाधकतानिविचारारंभोपि न युक्तः स्याद
निष्फलेति अस्य विचारस्येति शेषः नास्तिकीसांवृत्तिं वा हित्वा वा निर्मद्दितनिवृत्तिं चोदिश्य प्रवृत्तिः नचयत्रक्वचित्प्रवृ
त्यानत्संपत्तिरित्याह गगनेत्यादिना वस्तुतः फलस्यात्यंतिकत्वानिश्चयेन तदर्थप्रवृत्तिरेव न संभवतीति द्रष्टव्यं जडीभा
वेति नचः प्रवृत्तौ श्रमस्य कमशियानुत्पत्त्या वा नागतस्य दुःखस्यानुत्पादश्च निवार्यं दुःखस्य पारमार्थिकत्वेन ह्याना
र्थंपेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः पारमार्थिकहेतुशून्यत्वायोगात्तथाविद्यस्य हेयोपादेयत्वानवधुरस्य पारलौकिकस्य सुख
स्य दुःखस्य चापारमार्थिकत्वेन तदर्थं व्रतनियमादौ न प्रवृत्तिः स्याद्यायाच्च न स्वच्छंदपानभक्षणादेर्निवृत्तिरित्याशंक्य नि

राम· ९६

एवेष्टे नापीति अयमिति लोक इति शेषः इहैवेति साधनस्य त्वादेः क्वचित्सर्वत्र च हेयोपादेययोः सुखदुःख
योरानुमानिकत्वात् तदपीति साधनमिंद्रियसन्निकर्षदशायां सुखदुःखे चोत्पादानांतरे इहापीति चार्वाकै
हिकस्याप्युपपन्नत्वात् विचारकुशलस्सर्वेयावद्विचारयितुं प्रवृत्तं मन्दबुद्धिं तदर्थसामर्थ्याद्विचार्यमेव विचारा
सहं ब्रुवाणं निदर्शनेनोपहसति सोयमिति वाचस्यानिर्वाच्यत्वं निं एकत्वपक्षे निर्वचनासामर्थ्येन निराकरोति
एवमिति अथ वक्तुर्निर्वचनासामर्थ्ये वाचस्यानिर्वाच्यत्वमिति चेत् भवेदेवं यदि सर्वे एव वक्तारस्तथा भवेयुः
नत्वेतदस्तीत्याह न चेदित्यादिना इदमनिर्वाच्यत्वं सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वाच्यते इति चेन्न व्याघाते नोभयथा संभ

107

वात् सत्वेबाधकस्यबहुशोनिराकार्यत्वात् बाधकस्याबाधत्वेनस्यैवनास्तिकत्वात् बाध्यत्वेवतैनेनस्वबाधा

स्वा॰ ९८ योगात् सर्वशून्यतावादीमाध्यमिकःप्रत्यवतिष्ठते अस्तुतर्हीति हेयोपादेयतत्साधनविरहेद्वेषभयरागादि

विरहात्सर्वमानिवृत्तिः नमेवंवेदांतिनयेननिराक्रियते साह्यीति असिद्धत्वाविशेषाद्विश्वमेवकिंनस्यात् परोपी

ति परःप्रमाणांतरं तथाचकसर्वशून्यत्वं संवृत्तिर्विकल्पः तदपिशून्यत्वमपिकथमवशिष्यते विश्वस्यसं

वृत्तिसिद्धत्वात् असंवृत्तिरूपोऽनुभवःरूपःकथमिति असिद्धेनैवशून्यतासाधनेवाविश्वमेवकिंनसाधये

त् मार्गेणऔपनिषदेन औपचारिकं नित्यत्वादिव्यवहारंसमर्थयति शून्यत्वादेवेत्यादिनाशून्यत्वात् रम॰ ९८

द्वितीयविरहात् ननुबाध्योपिमवेत्स्वयंचः प्रकाशते प्रकाशश्चास्ययदिज्ञानांतरंतदाद्वैतापत्तिरथब्रह्मैवतदायथा
र्थानुभवस्यब्रह्मणोविषयत्वात्प्रपंचस्यपारमार्थिकत्वप्रसंगइत्याशयेनस्थति तथापीतिवस्तुतः प्रपंचः प्रका
शतइत्येवतन्न आविद्यकस्तुतथाव्यवहारइतिपरिहरति वस्तुगत्येति संहत्याऽविद्ययाविद्ययावेद्यनिष्ठइति।
आविद्यकस्यआविद्यकप्रपंचस्यैवयस्यचतस्यपरमार्थसतिब्रह्मण्यसंभवादितिभावः घटपटाद्यनुभवभेदव्यव
य हारंसमर्थइति तन्नेति एवंचप्रपंचचतस्याविद्यकप्रकाशांतरस्वीकारेपितत्तन्निरितिमंतव्यं अथनिरस्तं
तच्छून्यतामौपनिषदोद्वैतवादिनस्तुकथंतत्थैक तथाहि प्रसिद्धेवचैवशून्यतोपपत्तेकिमपराद्धंव्यवहारसि

108

स्या· १०८

इयाहृणीतया अनुभववत्वादितिचेत् तदिदंविपरीतंनखलुस्वप्नेपिशून्यतास्वारसिकस्यकस्याप्यनुभवस्यगोचरोऽ
पितद्गृहीतैव अनुभवोपगमेचकतमाशून्यताप्रपंचेबाधकादितिचेत् प्रागेवदत्तोत्तरत्वात् अपिचकिमिदंशून्यत्वंना
म अभावइतिचेत्नातिरोधात् सार्वदिकोऽभावइतिचेत् तथाप्यविरोधएव क्वचित्कस्यचिदभावोपगमात्सार्वत्रि
कइतिचेत्तथापितथैवएकेनसंबंधेनसतोपिसंबंधान्तरेणासत्त्वोपगमात् सर्वेणसंबंधेनेतिचेत् कस्याभावइतिव
क्तव्यंसर्वेषामितिचेत् सर्वकालदेशसंबंधप्रतियोगिनामनुपगमेपिशून्यतैवचेतिमहदाश्चर्यं तस्मादिदमनुभा
वोहिकश्चिदिदंनीलमितिकश्चिच्चेदंपीतमितिकश्चिच्चेमौनीलपीतेमिथोभिन्नेइति नचेयंव्यवस्थाज्ञानाका

राम· १०८

रेणापादयितुंशक्यत्वादितिसतोऽसतोवाज्ञानभिन्नस्यभानमावश्यकमित्यर्थः नन्विदंवाह्यग्राह्यत्वसिद्धौत
त्त्वज्ञानेग्राह्यत्वनियामकंनत्वव्यवहारविशेषनिमित्तंज्ञानार्थयोर्विषयविषयीभावरूपंवाह्याउभयनिष्ठंविरो॰
धेवाह्यस्यपारमार्थिकत्वेनतन्निष्ठंज्ञाननिष्ठंउभयनिष्ठंज्ञानमर्थश्चेत्युभयंग्राह्यमलीकंज्ञानंचानित्यमितियोगा
चारमतेनेत्याहवाह्येतिज्ञानेनित्यंप्रपंचस्यकल्पनात्मिकइतिवेदान्तिमतेनेत्याहतन्नित्यत्वनायामिति निमित्तमुक्तंप्राक्
केचित्तुघटादिव्यवहारप्रयोजकस्तत्तद्विषयत्वंनित्यज्ञाननिष्ठंवैसर्वदातद्व्यवहारापत्तिः नित्यज्ञानस्वरूपानति
रिक्तस्यतस्यसामग्रीविशेषजन्यतयावक्तुमशक्यत्वात् एवंघटविषयत्वेनापितदापत्तिरित्याहुः तच्चिंत्यं प्र

109

श्या· ९·९

काशस्येत्यादि नदीयता तत्संबंधित्व स्वभावः स्वरूपं तथा च ज्ञानस्वरूपमेव ज्ञानस्यार्थेन समं संबंधः संबंध
संबंधिनोश्चाभेदो न दोषाय यथा सर्वत्र स्वरूपसंबंधे तथैव कल्पनात् सामान्यतश्च विषयता ज्ञानस्वरूपं घ
टादिविषयतानां संबंधिना घटादिनाऽनुगता ज्ञानविशेषा एव संयोगविशेषा इव घटादीनां संबंधाः व्यव
हारनिमित्तं च ज्ञाननिष्ठमर्थः संबंधित्वं नार्थनिष्ठं ज्ञानसंबंधित्वमतीतानागतज्ञानव्यवहारानुरोधादि
नि वदंति दंडपुरुषसंयोगा ज्ञानघटविषयतेत्यादिवच्च ज्ञानघटाविति समूहालंबनेपि न विशिष्टव्यव
हारादिः ज्ञानविशेषस्यैव तत्तत्तंत्रत्वादिति अत्र वदंति यदि ज्ञानवद्रूपमेव विषयता तदा घटपटाविति स

श्य· ९·९

मूहालंबनस्य पटत्वघटत्वावछिन्नघटपटीयत्वात्मकविषयताशालित्वाद्भ्रमत्वापत्ति अथयथासम
वायेनावछिन्न एव सत्तायां द्रव्यसंयोगाद्यवछिन्नद्रव्यसंयोगादेः संबंधः तथा निर्विकल्पकं ज्ञानमनव
छिन्नसेव सविकल्पकं तन्नतत्प्रकारावछिन्नं विषयतासमूहालंबने घटपटत्वाद्यवछिन्नं ज्ञानं घ
टादेर्भ्रमे न घटाद्यवछिन्नं पटादेरित्यदोषः इति चेन्न हि घटज्ञानं ज्ञानो घटः इत्येव स्यान्न तु घटत्वेन घटज्ञानं
घटत्वेन घटो ज्ञानः इति घटत्वस्य संबंधकोटौ प्रवेशात्. नहि भवति नीलत्वेन नीलो घटो नीलत्वेन घटनी
लिमेति तदवछिन्नत्वं च यद्धर्मांतरं तदाभंग्यंतरेणातिरिक्तविषयतानास्वीकारः अथ तदुभयमेव त

110

दानीनानागतविशेषणकोऽप्रतीकारः अपिचयदितद्विज्ञानंस्वरूपेणघटादिभिसंबद्धमितितेनैवव्यवहारस्या-

आ· ११० यत्तेतदास्वात्मनिसत्ताभावेस्वकालादावप्यादध्यात् तैरपितस्यस्वरूपेणसंबंधत्वात् किंचयदिविषयता

नत्वंवानातिरिच्यतेतेनतदाकथंतद्विषयकेच्छादिसामान्येतद्विषयकज्ञानानांकारणत्वमननुगतत्वात्

संबंधत्वेनचागमेऽतद्विषयकेनत्संबंधांतरशालिनिज्ञानेऽतिप्रसंगः तस्मादतिरिक्तैवविषयतात

द्विशेषास्तुप्रकारत्वादयः एवंविषयतानादिकमपि एतेनप्रतियोगित्वाधिकरणत्वादयोव्याख्या

ताः सप्तपदार्थीप्रवादस्तुवैशेषिकप्रसिद्धिमनुरुध्यैव अथैवंसंबंधानंत्येऽनवस्थासात् स्यादेच

राम· ११०

यदिकचिदपिस्वरूपसंबंधेननप्रतीकारः अन्यथानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् साचज्ञाननिष्ठा ज्ञानस्यचनिया-
तकार्यजनकतावच्छेदकतयाकल्पनीयातत्प्रतियोगितयाचाऽर्थेविषयव्यवहारः परेतुविषयत्व
विषयित्वेभिन्नेएवार्थज्ञानयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वेइवभावाभावयोरित्याहुः यत्तुतद्गोचरव्यवहार-
जनकत्वमेवतद्विषयत्वमितितन्नालाव्यवहारस्यतद्गोचरत्वविचारः किंचिदेवविज्ञानंकंचिदेवव्यवा-
हारमापयतेनान्यत्रेत्यत्रनियामकंवक्तव्यं जनकत्वंचनफलोपधानस्यैवतत्रतदभावात् नापियोग्यता-
ऽवच्छेदकानिर्वचनात् इत्यंचस्वभावेतिस्वीयभावात्मकंप्रकाशस्येतिइच्छादिनिरासायेत्यत्रग्रंथा

॥।

त्तेयेनवर्णयंति वस्तुतइच्छादयोपिसविषयकाएव तेषांजनकज्ञानौपाधिकंसविषयत्वमितिचेत् जनक

श्री· ज्ञानविषयत्वैजनकंज्ञानंवाननतद्विषयत्वमतिप्रसंगात् ईश्वरेच्छादावभावाच्च अथयद्विषयत्वेनज्ञानस्ये॰

११२ च्छोत्पादकत्वंतद्विषयत्वंज्ञानमेवेच्छादीनांतद्विषयत्वमितिचेत् नतर्हीश्वरेच्छादेःसर्वविषयत्वंस्यात्सवि

विषयत्वेनेच्छाघेतुत्पादात् स्याच्चसत्वादीच्छायाअपिद्रःखाभावादिविषयत्वं अथयद्विषयज्ञानस्यद्वि

षयकासमानाधिकरणेच्छादिसमयाव्यावहितपूर्वसमयेनादृशेच्छादिसमयेचानियमतःसत्वंतद्विष

यकंज्ञानमेवतथा सर्वचत्रमहाप्रलयाव्यवहितपूर्वक्षणएवेश्वरेच्छादिकरणसमयाव्यवहितपूर्वःसः॰ राम· १११

मयइतिचेन्नहियाकादीच्छायाइष्टसाधनत्वविषयिनापिस्यात् नस्याच्चकृतेः पाकादिविषयत्वंतद्व
वहितस्वर्वत्तणेपाकादिज्ञानांतरेमानाभावात् स्याच्चेच्छायाः कृत्युत्पादिसमयेनिर्विषयत्वं इच्छानंत
रंतादृशंज्ञानंतदनंतरंकृतिः तदनंतरंतादृशंज्ञानांतरं किंवायुगपद्योग्यात्मगुणद्वयोत्पादसम्भवेपि
त्विच्छाकृत्युत्पादसमयेनियमतस्तादृशंज्ञानांतरंकल्पनीयमितिचेत् नहिलाघवात्संस्कारात्पत्त
एभावाच्चतेषांस्वतोविषयत्वस्यैवकल्पयितुमुचितत्वात् बाधकाभावात्एतेनकिमस्माकमनुग
तरूपविवेचनेनकिंचिज्ज्ञानंकाचित्कृत्वाहिविषयत्वाकस्यचिदिच्छादेर्विषयत्वमितिकृतेपल्लविते

112

फलंप्रयोज्यंप्रसंगेपीतिकार्यानन्तरगुणत्वेयिसत्वेविरोधादिनिहृद्यंस्यादेवेत्यैक्यकारणंचकादाचित्कस्यसत्वस्य

आ॰शि॰ अवच्छेदः आद्येऽनादित्वमंशेवालीकत्वेमतभेदेनचेदंएकदेशोत्कीर्तनेननिखिलमेवजगत्समांजलावभिहितं।

११२ स्यादितिंसामान्यतोऽभिहितंवाधकंप्रकृतेविशेषेयोजयतितथाचेति प्रकाशरूपस्यकारणानपेक्षित्वेयद्यनादि।

त्वंतदाऽनादेर्भावस्याविनाशित्वात्प्रकाशरूपज्ञानस्यकौटस्थ्यंसार्वदिकंस्यात् यद्यलीकत्वंतदानमसोज्ञाना

भावस्यकौटस्थ्यंस्यादितिक्षणिकविज्ञानवादः यत्तुकार्यकारणभावेबाधकमुक्तंविषयविषयिभावे

तदाह तथाचेति नमोवाहंकोवस्थ्यमेकशेषः विषयस्याभावाद्यदितदभावस्तदाप्रकाशस्यैवसत्वं अथ राम॰ ११२

विषयिणोऽभावात्तदावाह्यस्यैवेत्यर्थः अथोभयाभावात्तदा शून्यतैवेति भाव इति तत्स्वीपरग्रंथसंदर्भो वोध
विज्ञप्तिमितं संहतोऽस्तु कार्यकारणभाव इत्यनुपपद्यते इति ह्वयीति यद्युभयत्र वलवद्बाधकं तदोभयोरेव संवृतत्वं अ
यतदभावस्तदावस्तुत्वमित्यर्थः ज्ञानज्ञेययोर्विषयित्वविषयत्वे ज्ञेयज्ञानयोश्च तन्निरूपकं इति ज्ञेये विषयत्वं
ज्ञानेन तन्निरूपकता मात्रं तत्रापि ज्ञेयं पारमार्थिकं अलीकं च ज्ञानं नित्यमनित्यं चैति मतानि पारमार्थिकज्ञा
ह्यनिरूपितमनित्यज्ञाननिष्ठं विषयित्वमिति स्वमतं व्यवस्थापयितं कंठरवेणाच्छलनश्च निरस्यति ततावदि
ति लक्षणं व्यवहारनियामकं रूपं सतो वर्तमानस्य असतोऽतीतानागतस्य क्षणिकयोः सहोत्पन्नयोर्ज्ञेय

113

ज्ञानयोर्विषयविषयित्वे संभवतश्त्यत आह स्थिरस्यापीति तथा चावश्यकज्ञाने विषयित्वे ज्ञेये अतिरिक्तविषय

श्रा· त्वेमानाभाव इति भावः नित्ये ज्ञाने विषयित्वोपगमे सदा व्यवहारापत्त्या तन्नियामकतया आवश्यकं तत्तणिके ग्राह्य

११३ विषयत्वं ज्ञानस्य तत्तन्निरूपकतामात्रमिति मतं निरस्यति न चेत्यादिना ज्ञानस्य नित्यत्वेन तदुत्पादविनाशयोरसं

भवेन विपरीतपूर्वज्ञाननिवृत्तिर्यथाऽपूर्वज्ञानोत्पत्त्यर्थको विचारो विफलः स्यादित्यर्थः तिरोभावाविर्भावौ विना

श्रोत्पादौ नापीति विषयस्य निर्विशेषतया विषयकृतस्य ज्ञानस्य निराकारतया चाकारभूतस्य विशेषस्यासंभवेनी।

लपीतादिज्ञानानां विशेषतया विषयकृतस्य ज्ञानस्य निराकारतया चाकारभूतस्य विशेषस्यासांनतने नीलपीतादिज्ञाना राम·

११३

नोविशेषात्तुपपत्तेरित्यर्थः वास्तवविशेषाभावेपितदारोपः स्यात्तत्राहात्यत्रेति अत्यन्तव्याप्तिनयेनाशंकते असंतएवेति
असंतइति तत्कालतद्देशयोरसंतइत्यर्थः नियतेति काचिद्व्यावृत्तिरनीलमात्रात्काचिच्चापीतमात्रादित्यादिर्नियमः
कालेत्यादिविशेषनिषेधस्यशेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् ऽ यथाविशेषणीयादानवैयर्थ्यात् आनीलव्यावृत्तेर्नीलस्या
लीकत्वे ऽ लीलानां पारमार्थिकत्वं व्यावृत्तिप्रतियोगिनालीकानामलीकत्वेप्रतिक्षेपिकायुक्तिः ऽ अतर्यभिधानेवैक
स्यमित्याह तदर्थः कथंतर्गतवाक्यविशेषार्थः तत्रसाधनदूषणयोर्मध्येव्याप्तिगमकतौपयिकेत्यर्थः पंचके
तिपरमतानुसारेण तेनान्वयव्यतिरेकिणएवानुमानत्वाभिधानात् यथाहयानंतरंपर्वतोवह्निमानितिप्रणीयं अ

114

वच्छिन्नमूलत्वादिर्विशेषः जलाशयत्वेपत्वसत्वादीनांत्रयाणांव्यतिरेकः स्वप्रतिक्षेपकेतियद्यपितदाक्षेपकेऽसाधकता

श्री· ऽसाधकताऽविनाभावोपिनास्ति तथापितत्वसोद्भटव न्यथगुपन्यासः नन्वादर्शयोरेवसाधनदूषणयोः कथायामुप

११४ न्यासत्वेकथंप्रत्यक्षोपन्यासइत्यतआह इतरदपीतिछायामाह नकिमिति अथलोकस्यव्यवहारस्तुहृदपीकरस्तुहृदैरेववि

चारादीहितमस्मदीयंसेत्स्यतीत्यतआह एवमित्यादितथाहीति नकिंचिदसिद्धेयत्वात् रज्जुसर्पवत् नकिचित्सत्यंज्ञान

त्वाद्रज्जुसर्पज्ञानवत् नकिंचित्कारकमसत्वाच्छसविषाणवत् नकिंचिद्विचारासहंविकस्पानुपपत्तेर्दर्पणस्थमुखवत्

दर्पणेतमुखसत्वेबाधप्रसत्वेचव्यवहार्येत्वस्यायोगात् नकिंचित्सालंबनंप्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवत् नकिंचिद्दर्शन

राम·
११४

कर्मानुपपत्तेः स्वेछानुपपत्तेश्छिद्रावत् नकश्चित्सिद्धांतः मिथोव्याघातात् मिथः शोषकनिर्वीयकार्वसत्सति
त्ववत् प्रतिज्ञापीत्यादिः नसम्मेति· सत्यत्वमवाध्यत्वमित्यभिप्रायेण: सत्यत्वंप्रमात्वमित्यभिप्रायेणप्रतिज्ञानंव
क्तव्यं नहिज्ञानंप्रतिज्ञाजन्यंज्ञानं दर्शनंदृष्टिः व्याघातेविहरणेतियदिहीति प्रतिज्ञांस्पृशेत् स्वरूपतोऽर्थतः अर्थ
तः स्पर्शेप्रतिज्ञार्थस्यासत्वात्तद्विपरीतस्यसत्यत्व अस्पर्शेतत्तस्यैवसत्यत्वात्कथंसर्वासत्यत्वंप्रतिज्ञायाः साधनांगत्वे
चोदाहरणादेः सत्वेवाथोऽनैकांतिकत्वंवाः असत्वेतनमदर्थसिद्धिरितिएवंयदिसर्वज्ञानमप्रमेतिज्ञानमप्रमात
हिसिद्धंज्ञानप्रामाण्यं अयाप्रमा नतर्हिसर्वज्ञानाप्रामाण्यमित्यादिकमत्रेयं व्यावहारिकंसत्वादिकमंगीकृत्य

115

न्या·
११९

हेतन्तनातिकमित्याशंकते तत्वतइति तदितितदातत्त्वपरामर्शः व्याघातेनविहृणोतियदिहीति तत्त्वंपरमार्थः तथाचपरमा
र्थतोनकिंचिदपिसदित्यादिकंप्रतिज्ञार्थइत्यतआहप्रतिषेध्येति व्याघातेनविहृणोतियदिहीति सिद्धंप्रमितं नतत्रामिति नि
षेध्यप्रमायानिषेधबुद्धिहेतुत्वादितिभावः निषेध्यज्ञानमात्रंतथेत्याशयेनाशंकतेलोकेति अवाध्यादेवलोकव्यवकव
हारादर्थसिद्धिः व्याघातिप्रसंगादित्याशंकतेनायमिति किमयंव्यवहारः क्वचिदेववाध्यः सर्वत्रवा· आद्येयदीति
अपिरभ्युपगमे अन्यत्राभ्युपगंतव्यइत्यर्थः द्वितीयंशंकतेसर्वत्रेतितदपेक्षसिद्धिनानिषेध्यसिध्यधीनसिद्धिनाव्यव
हारेणप्रमाणेनवाध्यतइत्यनुषंज्यते यस्तावदित्यादिः प्रतियोगिज्ञानाधीनप्रवृत्तिकंनिषेधकंप्रमाणंनोपजीव्यप्र

राम·
११९

नित्याहत्वे नीलस्य पारमार्थिकत्वं विधिनिषेधयोरेकतरापारमार्थिकत्वेऽन्यतरपारमार्थिकताध्रौव्यस्योल्लंघने च द्वयोरप्य
लीकत्वविरहेण विशेष इत्याह नीलस्येत्यादिना यथाभवतां सत्त्वेनाविशिष्टानामपि नीलपीतादीनां मिथो विशेषस्तथास्मा
कमसत्त्वेनाविशिष्टानामपीत्यादिनाशंकते तेन रूपेणेति न च नीलादिकं ततोऽलीकादधिके त्वदाभमतविचारासह
त्वं नीलादीनां किं विरूपत्वं विरहेणाद्वितीयत्वाद्यो किंचिद्रूपाणां नीलपीतादीनां न विशेष इति कृतस्तत्कृतो तन्नादीनां
विशेषः द्वितीये तु नीलादीनां किंचिद्रूपताबाधनाय प्रवृत्तस्य विचारस्य तत्रासामर्थ्यादिदुर्विचारत्वप्रसंग इत्याह तथा
पीत्यादिना उपसंहरति तस्मादिति ग्राह्याहाणां नीलधवलादीनां हि भेदान्यतिनियतत्वाद्विषयकत्तानानां भेदः

सिद्धिः ग्राह्यभेदाबाधनेच ज्ञानभेदे साधकस्य प्रतिनियतविषयत्वस्याभावात्क्षणिकानेकविज्ञानधाराकल्पने गौरवादेकत्वे
116 चलाघवादलत्वं नोपनिषदेनयेजयश्रीः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सत्यं विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्यं विज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याद्यो
श्रा· ११६ ह्युपनिषदो नित्यमद्वितीयं ज्ञानं प्रतिपादयन्तीति जगतो विचारासहत्वपरीवादमयाकर्तुं पृच्छति तत्रेत्यादि यं वि
चारं कोसाविति स्वरूपे कीदृशश्चेति प्रकारे प्रश्नः वाक्यं न्यायादि जगदलीकत्वादिसाधकं प्रमाणं विचारसहं
नवा अंशेनतच्चेदिति तत्र तर्कप्रमाणं आद्यं शंकनेनतदिति निराकरोति एवमिति तर्कप्रमाणवाज्ञानां पारमा
र्थिकत्वे विषयवत्प्रयोजनादीनामपि पारमार्थिकत्वमवर्जनीयमिति जगतो जगतो लीकत्वादिकमित्यर्थः तर्हि
रम· ११६

ति तथाचोपजीव्यविरोधात्तदीयो विचार एवाभास इति भावः आकांक्षादीनां ज्ञानानां प्रयोजकत्वपक्षे प्रतिसंहितेः।
ज्ञानस्यानन्तं वहुमितिरर्थः अस्मिष्टार्थमिति कथाभिप्रायेण प्रमाणान्तरमिति यद्यपि प्रमाणान्तरप्रतिहतमथयद्वियो
गमेव तथापि सजातीयेऽन्वयदर्शित्वं योगिनेत्यभिप्रायेणेदमित्येके अयोग्यत्वेपि प्रमाणान्तरप्रतीघातस्योद्भ
टत्वात्स्वयमुपन्यास इत्यन्ये योग्यताविचारणमेवोत्तरमित्यन्ये स्ववचनेनेति व्याघातपदं प्रत्येकमभिवध्यते न
याचस्ववचनव्याघातः स्ववचनयोर्मिथो विरुद्धार्थत्वं स्वक्रियाव्याघातः स्वकृतिसाध्ये नाहं मूक इति वाक्ये
नैतदर्थबाधः स्वज्ञानव्याघातः दं इमं जानामीति वाक्ये नास्तित्वेनेदमाकारज्ञानेनेनतदर्थबाधः स्वार्थस्याकणेप्र

117

श्री·
१९७

विष्टगर्जननिराकरणार्थमेवव्यजनाभिधानस्य प्रतिहेतुपिकायुक्तिरयं तन्नासतो निराकार्यस्य निराकरणार्थमेषजाभिधाना।
योग्यत्वे केचित्तु गर्जनत्वं तस्य न श्रूणोमीति पर्यवसितोर्थः तथा च स्वार्थस्य श्रवणात्मकमेषजाभिधानस्य च ततः षष्ठि।
मितसांकष्टष्टिपंचमपंक्तिमारभ्य ऊंडलनाऽत्यन्तायोगिज्ञानवाधकत्वमभिप्रायः अपि च हेतोर्व्याप्तिग्रहो निषेधमा
त्रेण समं सत्वादिसंवलितेन निषेधेन वा आद्येन ततः सत्वादिनिषेधः द्वितीये तूपजीव्यविरोधः एवं निषेधकम
पि प्रमाणं निषेधमात्रमवगाहते सत्वादिसंवलितं निषेधं वा आद्येन सत्वादिनिषेधो मानाभावात् द्वितीये स
त्वादेर्नीत्वं तिको निषेधः प्रमाणसिद्धत्वात् विपरीतायत्तिं चिह्नणोति विचारेति समुद्रणाद्विचारत्वघ्नतस्य।

राम·
१९७

विवरणानपर्यवसानादित्यर्थः तन्मते एतद्ऽविचारबाध्यत्वं सोऽविचारः विरोधः अध्यस्तस्यैव सत्वाद्यभ्युप
गमात् असिद्धिः अध्यस्तोणासत्वादेरेवावगमात् त्वदनिष्ठीति पक्षस्यापि संग्राहकं एते हेतवः स्वार्थस्य स्व
साध्यस्यार्थस्य सर्वा सत्वादेः प्रतिक्षेपिकां युक्तिमभ्रिरेति असतो हेतुत्वानुपपत्त्या हेतोरेव सत्वात् असत्यस्या-
नुमितिहेतुतानुपपत्त्या हेतुज्ञानस्यैव सत्यत्वात् हेतुप्रयोगस्य हेतुज्ञानं प्रति तस्य चानुमितिं प्रति कारण
त्वात् अन्यथा प्रयोगवैयर्थ्यात् विचारासहस्य हेतुत्वानुपपत्त्या हेतोस्तज्ज्ञानस्य च विचारसहत्वाद्धेत्वा
द्यनालंबनस्य प्रत्ययस्यानुमितिहेतुत्वानुपपत्त्या हेत्वादिप्रत्ययानां हेत्वाद्यालंबनत्वात् हेतुसाध्यदृष्टेरेव दर्शी

118

नत्वात् अन्यथाहेत्वाद्यसिद्धिः हेतुसाध्यादेरेवाभ्युपगम्यमानत्वेनसिद्धांतत्वात् निषेध्यस्यसिद्धौनात्यंतिकस्तन्निषेधः
आ॰ असिद्धौचनतदभावस्यासिद्धिर्नवान्वयतोव्यतिरेकतोवाव्याप्तिग्रहइति अनैकांतिकाविति अभावेसाध्येप्रतियो
११८ गिसामानाधिकरण्येमेवानैकांतिकत्वंस्वस्यहेतो फलेऽनुमितौतस्यसत्त्वेसाध्यसिद्धिरसत्त्वेचविपरीतापत्तिः
तृतीयस्यासिद्धिरप्रसिद्धिः चतुर्थस्यस्वरूपासिद्धिः बाध्यस्यबाध्यत्वेनसत्येनसत्त्वोपपत्तेः पूर्ववत्स्वफलएव आ
सिद्धिरितिकर्मेहिविषयोवाक्रियाजन्यफलशालिवाधात्वर्थतावच्छेदकफलशालिवाआद्येतदनुपपत्तिः असि
द्धा ज्ञानमात्रस्यसद्विषयकत्वात् द्वितीयेभागासिद्धिः प्रायशोज्ञानस्यज्ञेयजन्योपादानादिशालित्वात् तृतीयेतु

राम॰
११८

ज्ञानमात्रस्यैज्ञानत्वापत्त्यावज्ञानस्यहेतोर्गमकत्वेव्याघातः साध्यसिद्धिप्रसंगः अथतयोर्ज्ञानस्वरूपेपयतेतदातत्रैव
व्यभिचारइति असिद्धइति मिथोव्याघातःमिथोबाध्यत्वंवामिथोविरोधितामात्रंवा आद्येअप्रसिद्धिः प्रामाण्ये
कस्यापत्तस्याप्रामाण्येकेनेतरेणाबाधानात् द्वितीयेव्यभिचारः सत्पक्षविरुद्धपक्षस्यतत्सिद्धांतत्वादितिमि
थ्यात्वंप्रमात्वविरहः स्वप्नज्ञानस्यनिरालंबनत्वमित्यभ्युपेत्य वस्तुनस्तस्याप्यन्यथाख्यातिरूपरूपतयासावा
लंबनत्वस्याप्रसिद्धेःसाध्याप्रसिद्धिः तेनैवतन्नुत्सेनवातदनुपपत्तौक्वचिदपिसत्त्वायसिद्धेःसाध्यविकलतया
सत्त्वाद्यभावरूपसाध्यवत्त्वेनानिश्चिततया अवयविनिरासेसर्वप्रत्यक्षविलोपेनन्मूलकप्रमाणांतरासंभवात्स्व

119

श्रा॰ ११९

प्रकाशत्वानमात्रमवशिष्यतेतथाचस्वत्वंसर्वाग्रहणमवयवासिद्धेरित्याशयेनावयविनंनिरस्यतिनेदमित्यादिना
इदंघटादिबाह्यंसंहतित्रिनिषेध्यादिसिद्धिरितिभावः विरुद्धेति दर्शयिष्यतेचविरुद्धधर्मसंसर्गइतिभावः तथाऽ
स्थूलत्वेन सदानन्तमादिमत्वविरुद्धि सदसदितिसतोगगनादेरऽसतः शशविषाणादेःपरिणत्वविरहात्
कारणेनसदेवसाध्यतेसतःसाध्यतायोगात् नाप्यसत् असत्वाविशेषेणपटादिकारणाद्घटादिसिद्धिप्रसं
गादित्यन्ये नैकंपरस्परमभिन्नं तथापरस्पराभिन्नत्वेनप्रमापनीयत्वेनचासतस्तत्संभवतीतिहृदयं मिथो
विरोधः परस्परार्थप्रतिक्षेपकत्वं मूलशैथिल्यंतर्कस्यमूलंप्राणाद्यापादकव्याप्तिनिश्चयापादकाभ्युपगमै

राम॰ ११९

स्तच्छैथिल्यं तदन्यतदन्यतरव्यतिरेकः अनुकूलत्वं वाद्यभ्युपगतार्थप्रतिसिध्यनुकूलत्वं अस्खलत्वादिश्रुतया
प्रतिभासादिप्रसंगानां विपर्ययैः साध्यानां स्खलत्वादीनां वादिना ऽभ्युपगतत्वात् विपर्ययेति यत्रेष्टापादनं तत्राया
यव्यतिरेकस्यापन्नधर्मित्वाद्धि पर्ययापर्यवसानं प्रतिवंधस्यासिद्धेरनिश्चयात् क्वचिदापादकानभ्युपगमात्त्वेन
पिद्दष्टत्वं प्रथममनुभूतेयस्मादवसिते अनुभवाव्यवसायौ निर्विकल्पसविकल्पकौ नेच्छामात्राद्धार्थविनिहन्ति
रतआह तथाचेति विरुद्धधर्मासंसर्गसाधर्कप्रकारं वदामः अन्यर्थः अस्खलतायाः प्रतिक्षेपस्य कारणामुन्य
त्वाप्रतिक्षेपकस्य अस्खलते ऽनिष्टप्रसंगस्यास्खलत्वोपलंभः स्खलत्वसिद्धिः एवममेयिनेयं आपादकायाद्ययोर्व्या

120

त्तिविनानातर्कस्य तादृशानुकूलत्वमिति तान्दर्शयति तद्रूपताव्यवहारस्येव्यवह्रियमाणायाः स्वरूपताया इत्यर्थः आ
आ॰ ११० नपेक्षत्वविधेः विधीयमानस्यानपेक्षत्वस्य प्रसिद्धव्यापकः सत्त्वासत्त्वव्यतिरेकः सत्त्वे यदि वस्तुत्वं नैर्हि तद्व्यतिरेको न
कप्रसिद्धिः अथासत्त्वानाश्रितत्वमर्थक्रियाकारित्वं वा तद्व्यतिरेकस्यासत्त्वेन न तर्हि क्वचिदपि तदुभयव्यतिरेकप्रसिद्धिरि
तिसत्त्वस्यासत्त्वस्य च व्यापकस्य परानपेक्षत्वस्य व्यतिरेके परापेक्षत्वे सत्त्वस्यासत्त्वस्य च व्यतिरेकप्रसंग एवोभयव्यतिरे
कप्रसंग इति चेत् आह सदसत्त्वसंस्पर्शादि अथैवं विलीनं व्यापकत्वानुपलब्धेरिति चेन्न विलीनं व्यतिरेकिणो धर्मस्य भा
वाभावे भावव्यापकत्वस्यायोगात् ताद्रूप्यव्यवहारस्य व्यवह्रियमाणस्य ताद्रूप्यस्य धर्मान्तरं स्वरूपयोगिनो वच्छे

एम॰ १२०

दकवद्वृत्तिवैयधर्म्यांतरं यद्वृत्त्यात्तिपटोयेनचघटस्तत्तमयश्चेति सहप्रयोगेणेति स्वरूपंहिस्वस्यानुयोगिनोरूपं धर्मोऽ
नुयोगितावच्छेदकोघटत्वादिः स्वमेवरूपंअनुयोग्यात्मकंवाः आद्येपुनरुक्तत्वात् अंत्येचस्वस्यस्वानधिकरणा
त्वेनायोग्यत्वात्मिलितप्रयोगानुपपत्तिः घटत्वस्यादौघटत्वादिकंस्वरूपेणसंबंधःसंबंधमर्यादयाभासतइत्यत्रचघ
टत्वादिकंघटत्वादिनास्वाश्रयत्वंचस्वाश्रयत्वत्वेनप्रकारीभूयेत्यन्वयोनतुतत्समर्थनेपिघटत्ववान्भिन्नइत्यादौयो
नरूप्यतावच्छेदकस्यामितिभावेवर्णयंति सिद्धेनिरुक्तरभिन्नयोरेकार्थत्वात्नचभिन्नत्वनिरूपणंविनातद्भावनिरूप
णमिति अनवस्थेतिवैयधर्म्येवैयधर्म्याभावेनतद्वैयधर्म्याभावेनतद्वैतेयधर्मिद्वैतानुपपत्तिः अभिन्नस्यचोभयवृत्तेर्धर्मस्यैक

द

121

नस्भेदत्वेस्वस्मादपिस्वस्यभेदापत्तिः नचवैधर्म्यंनभिन्नत्वंपरस्परविरहात्मकोभयरूपपरित्यागानुपपत्तेरितिचेन्नावैधर्म्यं

स्वरूपादेरेवभेदस्योपगमात् धर्मांतरमेवेतितुघटपटादिभेदाभिप्रायकं वैधर्म्यमपिवैधर्म्यांतरमस्त्येव प्रामाणि॰

आ॰ १२१ कीचावनस्थानदोषायाप्रवाहस्यन्यतामितितत्तंतमयत्वादेर्भेदरूपत्वेबाधकंनास्तीत्येतावन्मात्रपरमित्यपिवदं

ति अविद्यावशादितिकोर्थः किमविद्याप्रभावाद्भेदज्ञानंस्वस्मादेवजायतइतिवा किंवाविद्यारूपात्कारणा

दिति आद्येकिंचेति द्वितीयमाशंकते आत्मेत्यादि इतरयोरऽधिकरणप्रतियोगिनोरितरत्वेनज्ञानंनहेतु

र्येनात्माश्रयःस्यादित्याशयेनाहनचेत्यादि प्रतियोगिरूपत्वंप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वंअधिकरणास्व राम॰ १२१

भावत्वं अधिकरणतावच्छेदकधर्मवत्वं स्फुतिद्वयं ज्ञानमात्रपरं स्यस्मिन्नपि स्वात्यंताभावग्रहणात् इतरेति

ग्रहणप्रत्यक्षे भिन्नाभ्यां रूपाभ्यां प्रतियोग्यधिकरणयोर्ज्ञानं कारणं प्रतिबंधकस्त्वधिकरणयोग्यताद्यवच्छेदकवा

ति प्रतियोगितावच्छेदकादिग्रहः धर्मीतरेत्यभ्युपगमवादेन धर्मपदं समवेतपरं अग्रे च न तन्मयइति समवेतधर्मी

तरोपलक्षकमित्यपि कश्चित् ननु स्वरूपस्य भेदत्वे इदं तत्त्वेति संशयो नेदं तदिति विपर्ययश्च न स्यात् धर्मि

णोग्रहे भेदस्यैव ग्रहात् अग्रहे च तयोरनुत्पादात् स्वस्य स्वावृत्तित्वादिदं भिन्नमिति प्रतीत्याद्यनुपपत्तिश्च य

त्रिभेदस्य धर्मिस्वरूपस्य धर्मिवृत्तिनयातद्वैव तद्भेदत्वाग्रहात्संशयादिः तद्भेदत्वं च न तद्विषयकप्रतीतिविष

122

यत्वं प्रतीतिगर्भत्वेनावाच्यत्वापत्त्यायातात् किंतु विलक्षणः प्रतियोग्यनुयोगिभावलक्षणः संबंधः स च स्वरूपम

तिरिक्तो वेत्यन्यदेतत् तज्ज्ञानमपि संबंधविषयाप्रकारतयावेत्यपि तथा संबंधविशेषेण स्वस्य स्वाभावप्रति॰

श्री॰ १२२ योगित्ववत्त्वं भिन्नप्रतियोगिकस्यमस्ति तथा एतेनैव धर्मिमपि व्याख्यातं अन्योन्याभावस्तु तावदभावावच्छिन्ने

वदभावा तरेत्वस्मिंश्च भिन्नत्वप्रतीतेर्विशेषात् अन्योन्याभावांतरकल्पनमप्योन्याभावत्वसंसर्गाभावत्वादिनाचा॰

भावाभेदः स्वरूपं वेत्येष्मिमन्योन्याभावो वा तत्तदभावभेदस्तु नाधिको भेदानंत्यप्रसंगात् घटपटाभावस्वरूपा॰

योर्मिथाभेदवत्वेतयोः परस्पराश्रितत्वास्य स्मादपि भेदापत्तिः परस्परानाश्रितत्वेव घटपटाभावयोः ॥

अथ चक्रकानवस्था नामन्यतमं चापेक्षान्याश्रयस्यैवो चितत्वात् एतेनात्यंताभावो व्याख्यातः अभावत्वान्योन्या॰ ३ राम॰ १२२

घटपटौ नस्त इति प्रतीत्यनुपपत्तिः तदुभयस्वरूपमवच्छिन्नयोर्नास्तीति चेन्न् नहि घटस्वरूपस्य पटवत्तः पटस्वरू
पत्वं पटस्वरूपस्य च घटवतो घटस्वरूपत्वं स्यात्तस्माद्भेदानन्त्यमेव न्याय्यः प्रामाणिकं च वस्त्वानन्त्यं न दोषाय एवं य
दि स्वरूपसंबंधेन न निर्वाहस्तदा संबंधानन्त्यमप्यस्तु न चोत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वकार्यकारणसंभवात्पूर्वपूर्ववै
यर्थ्यं पूर्वस्य संबंधताप्रतीत्यन्यथानुपपन्ना कल्पितेन न तदुत्तरेणायोगादित्यपि वदंति अनन्तत्वं नाभावस्यानन्त्ये
नाभावेनराभ्युपगमेपि नानवस्था— वाभावस्यैव स्वभावाभावत्वात् एतेन ध्वंसप्रागभावप्रध्वंसौ व्या
ख्यातौ उदेतव्यवधानत्वं यदन्योन्याभावसंभवे स्वरूपवैधर्म्ययोर्भेदत्वकल्पनमन्याय्यमिति भिद्यते व्याह

123

न्नत्वेन प्रत्याय्यतेऽनेन वेति कुतस्तयाभेदः एवं तादात्म्यं स्वरूपेणैव धर्म्मियोर्व्यवहार इत्यपि वदन्ति केचित्तु प्रतियोगितावच्छेद
कधर्मीत्यन्ताभाव एव तद्वदन्योन्याभावः वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति चेन्न अनवबोधात् एकस्यैवोभयरूपत्वाभ्यु
स्या॰ १२३ पगमात् अवृत्तिगगनादेरत्यन्ताभावस्यावश्यपेयत्वाच्च अथैवमव्याप्यवृत्तिधर्मवदन्योन्याभावोप्यव्याप्य
वृत्तिः स्यादिति चेदिष्टत्वात् अस्तु वा तत्सहचरितव्याप्यवृत्तिधर्मं निरात्यन्ताभाव एव तथा अथ घटवति भूत
ले नेदं घट इति वत्नाघटो घट इत्यपि स्यात् स्याच्च घटत्वेन घटत्वमिति वत्तद्घटत्वं न घटत्वमित्यपीति चेत् यथा हि घटाभा
वपटाभावस्वरूपयोः परस्परप्रतियोगिकत्वमेव भेदत्वं घटपटप्रतियोगिकमेवात्यन्ताभावद्वयं अन्यथा घटपटशून्ये" राम॰
तदुभयाभावशून्यताया
१२३

घटपटयोस्स्वात्यंताभाववतोः अभेदवत्तायाः दुर्वारत्वात् भेदानंत्यप्रसंगाद्वा तथा तस्यापि धर्मिप्रतियोगि
कमेवात्यंताभावत्वं धर्मिप्रतियोगिकमेव वाऽन्योन्याभावत्वमित्यदोषात् भावस्येवाभावस्यापि भेदो विरु
द्धधर्माध्यासादेवेति वदंति नाञर्थेणेति अप्रतीतावप्रमितौ तथा च तादात्म्यप्रमाविषयताभावएव ता
त्पर्यं प्रतीतिस्तव्यवहारनिमित्तमुक्ता समानाधिकरणेति समानाधिकरणः समानाधिकरणस्सम
भिव्याहृतनञ्जन्यस्य सामानाधिकरण्यं च समानविभक्तिकत्वं तथा च अनुयोग्युपस्थापकपदसमानविभ
क्तिकप्रतियोग्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतेन नञ्जन्यो निषेधप्रत्ययपरस्त्वर्थः नाटशनस्त्वनियाद्यंत्वत

124

फलितार्थः भूतलं घटो नेत्यत्रापि पदत्रयस्यापि प्रथमांतत्वात् नन्वेतदप्रतिपाद्यमानतादशायामव्यापकं सकलतता-
श्री· यक्तानां नानादशाभिन्नायो ऽसंभवा प्रमाणापत्त्यस्य योग्यतायाश्चानुगतरूपत्वात् अथ प्रतियोगिनः समानाधिक
१२८ रणो निषेधनिषेधप्रत्ययः प्रतीयमानो निषेधः तथा च प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावत्वं फलितार्थः न च ध्वंस
प्रागभावयोरव्याप्यवृत्त्यन्योन्याभावे चातिव्याप्तिरेकदाएकावच्छेदेन सामानाधिकरण्यस्याव्यवच्छिन्नत्वादिति चेन्न
यत्किंचित्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यातिप्रसक्तत्वात् स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्याननुगतत्वात् सं-
बंधांतरेण प्रतियोगिमति वर्त्तमाने संबंधांतरेणाभावे ऽतिव्याप्तिः अवृत्तिगगनाद्यन्योन्याभावे चाव्याप्तेः अथ

राम· १२८

प्रतियोग्यवृत्तिसार्वदिकाभावत्वंतत् नचकालान्योन्याभावाव्याप्तिः कालेद्रव्यभेदद्रव्यत्वाभावयोर्हेत्वावच्छिका
ल्लोनद्रव्यंकालेनद्रव्यत्वमित्यप्रत्ययात् नादृशप्रतीतिनियामकवृत्तेर्विवक्षितत्वादितिचेन्नः सामस्त्यंसत्त्व
तीसत्त्वेतिप्रत्ययात्तुरोधादेकार्थसमवायेनस्वरूपसंवंधविशेषेणवासत्तायामपिसत्त्वायावृत्तिरुपेयतेतेनसं।
वंधेनसत्त्वाविरहोभंसंत्वाहृत्तिरितिनत्रातिव्याप्तिः पूर्वोक्तदोषाच्च अथारोप्यनिषिध्यनेसंयोगादिनाचप्र।
तियोग्यारोप्यसंसर्गाभावत्वात्तादात्म्येनचतस्मिन्नन्योन्याभावःप्रतीयते तथाचतादात्म्यसंवंधेनारोपजन्यप्रती
तिका भावत्वमन्योन्याभावत्वमिति मैवं प्रतियोग्यारोप्यस्याभावधीहेतुत्वेमानाभावात् अनाहार्यस्याएपस

125 विरोधित्वादाहार्यस्यत्वाभावप्रत्ययात्प्रागसंभवात् अथैवंसंसर्गाभावप्रत्ययकालेऽन्योन्याभावोऽपिप्रतीयेतेतिचे-
ग्रा· त्तस्यापिप्रतिबंधकाभावादौनप्रतीयतइतिकः प्राह उपेयतांवारोपेनियामकमेवतत्रनियामकं अस्तुवाऽभा-
१२९ वस्यप्रत्यक्षविशेषेतस्यहेतुत्वंनतुप्रत्ययमात्रेऽनुमित्यादौव्यभिचारात् तथाचातीन्द्रियाऽन्योन्याभावव्याप्तिरि-
ति अथैकस्यैकसंबंधेनप्रतियोगिसत्त्वेपिसंबंधांतरेणाभावसत्त्वात्संबंधविशेषोपिप्रतियोगितावच्छेदकोऽभ्यु-
पेयते तथाचतादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वंतत्त्वेतिचेन्न तादात्म्यंतद्वृत्तिधर्मिविशेषः संयोगिनस्त-
तादात्म्यंसंयोगएव तथाचसंयोगसंबंधेनसंयोगिनोऽन्यत्वाभावेतिव्याप्तिः संयोगितादात्म्यसंयोगित्वंनत- राम·
१२९

संयोगिनस्तत्तादात्म्यमिति चेत् नतुद्रव्यस्यापि संयोगस्य विशेषणत्वसंभवेन तादात्म्यत्वात् ध्वंसप्रागभावस्या
न्योन्याभावप्रतियोगितायां संबंधतादात्म्यप्रवेशे मानाभावात् अथैवं संबंधावच्छिन्ननियोगिताकत्वमस्य
नित्याभावत्वमेव तदस्त्विति चेन्न विनान्योन्याभावं संबंधत्वस्य दुर्वचत्वात् अभेदेन च विशिष्टस्तावंतादा
त्म्यमेव संबंधो भासते न च घटत्वादिकमेवेतरान्योन्याभावस्य संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वादवच्छेदकता
यां विशेषस्य दुर्वचत्वात् शून्यत्वस्य चानिर्वचनात् नित्यत्वस्यानिरुक्तेः प्राक्प्रध्वंसाप्रतिप्रतियोगित्वं तद्धं
यानाधारसमयानाधाराभावः प्रागभावस्तत्प्रतियोगी चाभावः प्रध्वंस इति चेत् गंधाभावाधारत्वेन लाघव

126

च्छेदेनगंधात्यंताभाववत्त्वंगोत्वादिवृत्तिगंधयथात्यंताभाववत्त्वंचसर्वेषामेवसमयानांगंधात्यंताभाववत्त्वंचभेदघटितं
स्या॰ त्वादृशसमयसिद्धिश्चनविनाप्रध्वंसादिप्रत्यय:गंधत्वंस्वाधिकरणानधिकरणसमयवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिजाति
१२६ त्वाद्वैत्वनवघटितत्वसिद्धिरितिचेन्न यत्तत्तावच्छेदकस्यगंधत्वस्यगंधेनसमवेतत्वाघटितत्वेनान्योन्याभावा
गर्भत्वात् स्वत्वाननुगमात् कार्यत्वस्यप्रागभावगर्भत्वात् जातित्वस्यनित्यत्वस्यसमवेतत्वाघटितत्वात् समवा
यत्वस्यचविनान्योन्याभावंदुर्वचत्वात् स्वव्याधिकरणयावत्कालवृत्त्यवधिकसामयिकपरत्वाश्रययावद्व्या
त्त्यधिकरणयावत्क्षणवृत्ति: कादाचित्काभाव: स: स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वंवापरत्वस्यवक्तव्यं: परत्वा एमं॰ १२६

परत्वानाधारयोर्गुणकर्मणोः परत्वापरत्वावधिकत्वप्रसानातेवींथकं विनाभ्रांतस्यायोगात् अतएवाखं
डप्रलयेद्रव्याणामसत्वेपिनक्षतिः सामयिकत्वेचजातिविशेषः परिचायकइतिचेन्न स्वत्वाननुगमात् का
दाचित्कस्यविनाशोन्याभावं दुर्वचत्वात् किंचोत्पत्रेपरत्वेनतत्तानाशप्रागभावादिज्ञानंज्ञातेच प्रागभावादौ।
तद्घटितवक्तव्यपरिस्पंदांतरितजन्मत्वस्यक्षणमात्रज्यायसोपिपरत्वात्पूर्वकालोत्पन्नत्वेस्यचाक्षानात
स्तोत्पन्नितिरित्यन्योन्याश्रयात् क्षणजन्मध्वंसाद्यनन्तरघटितत्वात् यावत्वानिरुक्तेश्च एतेनस्वप्रतियोगप
धिकरणकालायेदिकावधिककालवृत्तित्वस्यस्वसमानकालोत्पन्नेनतनाश्चिरजीविन्यपिसत्वादितरस्यच

127

विनाध्वंसप्रागभावौऽदृष्टत्वादितिअथात्रनित्यत्वंगोत्वादिःपृथिव्यावाव्यापकत्वंरूपंचकाष्ठिकंग्राह्यमितिचेन्न ना।
श्रा॰ व्यापकत्वंतत्समानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वं सर्वेचान्योन्याभावाःप्रतियोगितावच्छेदकरूपस्यातिरि।
१२७ क्तस्यवासमयवृत्तेरत्यंताभावस्यप्रतियोगिनइति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमत्यंताभावेविशेषणमितिचेन्न
द्वितप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वाभावःसर्वेषामेवाभावानांप्रतियोग्यधिकरणेऽततोमहाकालएववृत्तेःना।
पिप्रतियोग्यभावाधिकरणवृत्तित्वंवैयर्थ्यात् अत्यंताभावानिरुक्तौस्वप्रतियोग्यधिकरणभिन्नवृत्तित्वंचभेद
गर्भं अत्रवदंति अभावत्वान्योन्याभावत्वसंसर्गाभावत्वप्रध्वंसत्वादयःप्रतीतिविशेषसाक्षिकाअखंडोपाधय

राम॰
१२७

योऽतिरिक्ता एव पदार्थाः तदेवचान्योन्याभावत्वं नादर्शे तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदकमिति क्वचिद्विधेयत्वं वाप्राया
शे प्रसिद्धं सर्वत्रा विधेयत्वं वा आयमाहप्रष्टमस्त्विति अविधेयत्वे क्वचिदिति विशेषणोपादानात्क्वचिद्विधेया
त्वलाभेनेऽन्यथाऽविधेयत्वमात्रस्यैव वक्तुमुचितत्वादित्याह यत एवेत्यादि द्वितीयं शंकते सर्वत्रेति नि
राकरोति व्याप्यसिद्धिं विहणोति नहीति सर्वत्रा विधेयत्वे यद्यसिद्धं न तर्हि व्याप्तिग्रहः अथ कथंचिद्गगना
दावलीके चानन्यसिद्धिरूपे यत्ने तथाप्येकत्रासतोऽन्यत्रसत्त्वेन विधेयत्वोपपन्यानव्याप्तिसिद्धिरिपियर्थः विरो
यं विहंस्योति क्वचिदिति अव्यापकार्थः अव्यापकत्वनिरुक्तिबलायातेत्यर्थः अव्यापकत्वे क्वचिदसत्त्वरूपे

128

आ· १२८ क्वचिदिति विशेषणीयत्वासात्क्वचित्सत्त्वस्य लाभाद्विधेयार्थः सर्वत्रासत्त्वमस्माकमप्रसिद्धमनङ्गीकृतं वाभि
मतत्वमिति हरित्रिगर्भसत्त्वनष्टातिरेकोऽहरित्रिगगनादौ प्रसिद्ध इत्यपि केचित् अनयोः क्वचिदस्तित्वसर्वत्रनास्तित्व
योः यद्यपि सत्त्वेनाप्रमापणीयत्वस्यापि क्वचिदस्तित्वेन समं विरोध एव तथापि विशाद्वं विरोधमभिप्रेत्य सर्वत्रना
स्तित्वमुपात्तं अथवा अव्यापकत्वं सर्वत्रासत्त्वं क्वचिदसत्त्वं वा विरोधात् व्याप्ययोर्विधेयत्वे प्रतिषेध्यत्वयोरपि वि
रोध इत्याशयेन शंकरोयदिति नत्रास्तित्वनत्त्वनास्तित्वयोर्विलोभ्यो न पुनरस्तित्वनास्तित्वयोः आद्ये प्रसि
द्धिः स्वरूपासिद्धिर्वा द्वितीये व्याप्यसिद्धिर्वा भ्यां अनुदस्यतिः नेत्यादि शेषमशेषं पूर्ववत् व्यापकयोरस्तित्व

राम· १२८

नास्तित्वयोरित्याशयेनोत्तरयति प्रतिषेधेति शंकिनाशयंप्रकाशयितुंप्टच्छति अथेति आशयंप्रकाशयति
अनयोरिति अस्तित्वनास्तित्वयोरित्यर्थः प्रकारेति प्रकारोदोषः देशाभेदेनविरोधोपिदेशभेदेननविरोधइ
त्यर्थः अथैवंकार्यस्यसमवायित्वव्याप्यहत्नेश्वैकत्वर्यमितिासत्वासत्वेनस्यानामतआह एतेनेति असिद्धेरि
ति यादृशस्यविरोधोनतद्व्यासोयस्यचाव्यासोननस्यविरोधइत्यर्थः एतेनकस्यचिदवयवस्यावरणेप्यव
यविनस्तद्भावेन तथाविधेति तादृशजातिविशेषविशिष्टेत्यर्थः तदुपलंभेपि परिमाणोपलंभेपिएते
नप्रसिद्धत्वेन नचवयवेकर्मोत्पादिऽवश्यमप्यवयविनिकर्म अन्यथासर्वावयवकंपेपिनिष्कंयोवयवमुप

129

लभ्येनेति चलावयवावच्छेदेनावयविनि कर्मेति स्थलावयवावच्छेदेन तत्र निश्चलत्वोपलंभात्कर्माभावोपीति ना
श्रा॰ सिद्धमत आह सामग्रीति कार्यभेदे सामग्रीभेदस्यावश्यकत्वात् तद्वदवयवे कर्मपि महावयविनि कर्मानुपलं
१२९ भात्फलबलात्सामग्रीविशेषः कल्प्यत इत्यर्थः संयोगवत्कर्माप्यव्याप्यवृत्तिरस्त्विति चेन्न संयोगस्याव्याप्यवृ
त्तित्वेऽवयविन्यवयवपरंपरायां तत्तद्वदनराद्यवयवावच्छेदेन तत्र तत्संयोगाभावोपलंभादणुमात्रवृत्तित्वेऽ
तीन्द्रियत्वं च घटादेरप्रत्यक्षत्वं च नत्वन्यत्निश्चलस्यादिति न स्याव्याप्यवृत्तित्वं मास्थीयते चलेचावयवे कर्मव्यापकमे
वोपलभ्यते अवयविनि च तस्याव्यापकत्वे कर्मत्वस्य तदुभयवृत्तित्वानुपपत्तिः सविषयावृत्तिजातेर्व्याप्यावा

राम॰
१२९

प्रवृत्तित्वविरोधात् वेपनेपञ्चवोनतन्महीरुहइत्यादिग्रन्थयथाश्रुतिसंप्रदायः यत्रैकस्मिन्नवयवेवेनिस्स्त्रलेयवय
वीचलतीतिप्रतीयतेनत्वाव्याप्यवृत्त्येवकर्म सविषयावृत्तीत्यादेस्तुपरिभाषामात्रत्वात् एतेनगुणद्वयोर्व्याप्यावृत्तिता
इत्यपिकेचित् संयोगनाशेद्रव्यारंभकसंयोगनाशे तथापीति विनाशस्यप्रतियोगिसमवायकत्वात्तत्फलतसा
यकत्वादेवेतिभावः कर्मणइत्यादिस्त्ववयवकंपेप्यवयविनःप्रत्यभिज्ञानादितिभावः ननुकर्मत्वाविशेषेपि
किंचिदेवकर्मद्रव्यारंभकसंयोगविरोधिनैविभागमारभतेनेतरदितिउक्तौविशेषादृतत्राह कारणेति भजपर
माणोरित्युपलक्षणंभजादित्यपिद्रष्टव्यं तत्प्रत्यायानात् भजपाणेरपीत्यस्यछ्याएककादिविभागक्रमेणेत्यादिः

130

भुजपरमाणुविभागंभुजतत्परमाणुविभागमिति येनशरीरनाशःस्यादितिभावः कर्मलक्षणस्यनिर्वाण
आ॰ १३० जनकत्वगर्भत्वात्तस्य आकाशादीति प्रकृतेसंभवितेनवस्तुतोजननयोग्यत्वलक्षणेनतूपथानंअतएवकिं
शपदस्थेपिद्रव्येकर्मोत्पादसामग्रीसंभवादुपगच्छंतितद्यकर्मवदिति यथात्मेदकादिविभागमजनयदपितद्य
कर्माकाशादिविभागजनकमित्यर्थः अयंविशेषोद्रव्यारंभकसंयोगाविरोधिविभागजनकत्वलक्षणः नसं
युक्तेनेत्यादि संयोगादिकारणस्यकर्मणोऽन्यतरस्याप्यसंभवात् अवयवेति नचावयवकर्मैवतत्रकारणंका
र्यप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणंवाच्यं अवयव्यथावयवादौचलितेऽवयविनिसंयोगाद्यनुत्पादप्रसंगादितिभा॰

राम॰ १३०

वः संयोगादेः संयोगादिजनकत्वे किं मानमत आह एतच्चेति अथैवं निश्चलैकावयवोऽप्यवयवी चलत्वेन
नोपलभ्येतानत आहावयवेति यद्यवयवचलनग्रहादेवावयविनि चलतीति प्रत्ययो निश्चलावयवावच्छेदे-
नापि तदा भवेत् अव्यापकेन तु कर्मणोपरागेनायं दोषस्तदवच्छेदेनाहन्नैरित्याशंकते एवमपीति यत्रा-
वयवे चलनं गृह्यते तदवच्छेदेनैव तदारोपणत इति फलबलात्कल्पनमस्तु तत्राह चलतीति आश्रयेति
गृह्यमाणविच्छेदाश्रयस्य तद्वृत्तित्वग्रहणादन्तराचाग्रहणाद्दोषाद्भेदप्रत्ययोऽन एव चलयोरचलयोरवा-
वाजत्वयोरादर्शयोस्त्वचंद्रवदनादिभेदप्रत्ययः करचरणादिविच्छेदग्रहेप्यन्तराग्रहणान्न शरीरभेदभ्रमः

131

सतिचारोयेनिमित्तानुसरणंतन्निमित्तमस्तीत्यारोपइतिभावः ह्युतसिद्धिरसंबद्धयोर्विद्यमानत्वं स्वयमि-
स्या· ति निरंतरोत्पन्नत्वनिश्चलपरमाणुद्वयारब्धयोश्चलाचलयोः त्वणुकनिरंतरपरमाण्वोरसंबंधस्यविद्यमान-
१३१ त्वाभावान्नरीत्यापरस्यापाद्यत्वामतत्राह नन्वेवमिति नादृशव्याप्तेनकस्याप्यभ्युपगमइत्यर्थः स्थैर्या-
व्यभिचारादर्शनाच्चतथाव्याप्तिनिश्चयःस्यादित्याशंकते वस्त्राविति व्यभिचारदर्शनमाहतंतुवस्त्रा-
दाविति तंतुवस्त्रादौसत्यपिचलाचलत्वेविपर्ययस्यासंबंधयोरविद्यमानत्वस्यदर्शनादित्यर्थः ३द्वं व्य-
भिचारदर्शनं तत्सहचारदर्शनं विपक्षेबाधकाभावात्सहचारदर्शनमात्राद्व्याप्तिनिश्चयइत्याशये एम·
१३१

नाह युनेति अत्रेति रक्तारक्तविरोधोरागिद्रव्यार्थलिंगपदादौरक्तत्वंतत्रनास्त्येवएकदेशप्रतीतिस्तत
त्रभ्रांतेत्याह भ्रांतत्वादितितन्मूलेति प्रादेशिकभ्रममूलेत्यर्थः प्रागेवलौकिकपरमाणवस्यविरोधा
स्यदुर्वारत्वादित्याशयेनपरिहृतत्वात् उत्तरेविस्तानवादिनेतथैवप्रकारभेदेनैवव्याप्तेरसिद्धिः संयोगत
दभावयोः सामानाधिकरण्यनियमस्यासिद्धिः कुतइत्यतआह संयोगेति सिद्धौवाप्रकारभेदेनावि
रुद्धस्यस्वाभावसामानाधिकरण्यस्यापरित्यागात् एकत्रैवावच्छेदकभेदेनसंयोगतदभावग्राहिणाप्र
त्यक्षेणविरोधस्यस्वहस्तितत्वादितिभावः नन्वेवंधर्म्मिणाहितत्वात्तादात्म्यंनिराक्रियतेनतत्स्वरूपमेव सर्वा

132

शून्यताप्रसंगादित्याशयेनाह एतद्वैधर्म्येणेति शून्यतैवास्त्वित्याशंकां निराकरोति न चैवमिति नियमेति निय

मतस्तद्रूपावच्छिन्नव्याहतेनेन हि धर्मिणोविहितत्वरूपं निराक्रियते न च कस्यचिद्धर्मस्य सत्त्वमात्राहृत्तित्वं कस्या

न्या· १३२ पि प्रमाणस्य विषयो येन सत्त्वं क्वापि निराक्रियेत प्रत्युत सत्त्ववैधर्म्येण सत्त्वनियतेन धर्मेणार्थक्रियाका

रित्वादिना सत्त्वस्यैव सिद्धिरिति भावः निराकृतत्वाद् ऽसत्ख्याति निरासेन निषेधकं च प्रमाणं यदि निषे

ध्यविशेषनियंत्रितं निषेधमवगाहते तत एव तर्हि सिद्धो निषेध्यः नो चेन्न विषय एव उक्तन इत्युक्तमनुसन्धे

यं ननु शशशृंगवंध्यापुत्राद्युपलंभेन बाधितत्वात् संयोगस्य कात्स्न्यनिकत्वं न तत्र बाध्याध्यासादत आह शशेति

राम· १३२

ष्टतः एवकात्स्न्यिकत्वादेव नत्विद्वैयोग्यानुपलंभेसिद्धाविनरेतराश्रयत्वं कात्स्न्यिकत्वस्ययोग्यानुप।
लंभसाध्यत्वाद्यथाप्रत्यभिज्ञानंतज्जातीयविषयत्वेनोपपाद्यमानंनव्यक्त्यभेदमानमितिशब्दानित्यत्वसा
धकप्रमाणहत्विरेवसंयोगप्रतीतिरन्यथोपपद्यमानानतत्रतत्वांतरेमानमिति संयोगबाधकप्रमाणप्रह
त्विरित्याशंकते शाब्देति अन्यथाऽन्यविषयत्वेनोपपत्तिर्भ्रांतत्वेनवा: नाद्यस्तादृशस्यान्यस्याभावात्
नांत्योविनाबाधकंनादृशाहेत्वतिप्रसंगादित्याह: अनुभवस्येतिः नचेत्यादि ननुनैरंतर्यमेवसंयोगस्या
नेऽभिषिच्यतांश्रुकंततत्वांतरेणेतिचेत् किमिदंनैरंतर्यं द्वयोर्मध्येमूर्तद्रव्यविरहइतिचेद्भूमीजलंभ्रमीतलं।

133

शिलानलमिश्रादौनकजलादिमध्येतेजःपाथसोःसत्वेनजलाद्यग्रहणप्रसंगःनिविडद्रव्याभ्यावलयेनिचच्छिद्रे
श्रा॰ देपिनयात्वेनचाग्रह्यग्रहणंप्रसंगःसंयुक्तव्यवहारप्रसंगश्चनिविडसंयुक्तयोर्मिथ्याग्रहणात्संयुक्तयोर्मिथ्या
१३३ ग्रहणात्संयुक्तव्यवहाराणुदयप्रसंगइत्यादिस्वयमूहनीयं यदेकंतत्त्वविरुद्धधर्माध्यस्तं यथाक्षणिकस्व
लक्षणं यच्चविरुद्धधर्माध्यस्तंनतदेकंयथागवाश्वमितिप्रतिबंधः यदेकंनत्वविरुद्धधर्माध्यस्तंयथा।
क्षणिकःपरमाणुःएकश्चाभ्युपेयतेऽवयवापरेणेतितर्कः नन्वर्थक्रियाशून्यत्वविषयत्वंसंयोगाविष
यप्रत्ययस्यप्रामाण्यंवाधकमतआह संयोगस्यापीति अनदेशत्वेहितदन्यदेशत्वंवानदेशत्वाभावोवा।

राम॰
१३३

आद्यविरोधेति द्वितीयेन तद्देशत्वेति स्थिरस्य तद्देशसंयोगिनः कदाचित्तदभावः कालभेदादविरुद्ध इति भावः
एतेनाश्रयनाशनाशो व्याख्यातः तदभावव्यवच्छेदस्त्वेनेति व्यापकस्य तद्देशावृत्तित्वाभावस्य निवृत्तौ व्याप्य
तदन्यवृत्तित्वस्यापि निवृत्तिरिति एकत्रानेकसंसर्गित्वं तु प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न तादृशी व्याप्तिरित्याह स्यादिति
स्वात्मानमिति प्रत्यक्षस्याप्यनेकविषयसंसर्गित्वात् वृत्तिविकल्पः कात्स्न्येनैकदेशाभ्यां एकत्र कात्स्न्ये
न वृत्त्याचान्यत्र वृत्त्यसंभवः एकदेशेन च वृत्तौ तत्र तत्राप्येकदेशान्तरापेक्षायामनवस्था चित्रत्वविरोधात्
नानारूपाणामेव चित्रपदार्थत्वात् एकावयवीति युगपदेकत्रानेकरूपाणामवृत्तेरऽन्यथैकजातीयरूपा

124

रब्धेप्यनेकरूपवत्त्वप्रसंगात् बलवद्बाधकांतरमाह नचानेकमिति चाक्षुषत्वेति नचरूपवत्त्वसमवेतत्वं द्रव्य
न्या· चाक्षुषत्वेनेतं विजातीयावयवपरंपरारब्धेनसाप्यसंभवादारभ्यारंभकवादस्य निरासान्नीलाद्येकस्वभावेलाद्यवे
१३४ नरूपवत्त्वस्यैवप्रयोजकत्वेनकल्पनात् सचेति अवयवत्वमिहसाक्षात्परंपरासाधारणंविवक्षितं तेनवि
त्रारब्धेनचित्रप्रत्ययानुपपत्तिः अथतत्रचित्रोत्पादएवकथं अवयवेविजातीयरूपविरहादितिचेत् साक्षा
त्परंपरासाधारणावयववृत्तेर्मूलभूतपरमाणुवृत्तेर्वाविजातीयरूपस्यचित्ररूपनिमित्तकारणत्वादितिके
चित् नीलपीतत्वाद्यारब्धानारब्धमिवनीलाद्यारब्धाद्विजातीयमेवचित्रारब्धंविचारब्धंचित्रं चित्रमात्रेण।
राम· १३४

वयवरूपमेव प्राचीनकं विशेषसामग्रीणांनियामकत्वाच्चनसर्वत्रचित्रोत्पादः अत्रपरेएकदेशिनस्तुविजातीया
नेकरूपसमाहारएवचित्रप्रत्ययालंबनं सेनावनादिवच्चैकत्वप्रत्ययः नीलादेरनीलाद्यनारंभकत्वाच्चा
लाद्यारंभेवाधकाभावान्नाप्यधिकरणावयवावच्छेदेनचनीलाद्यारंभान्नव्याप्यवृत्तिनीलाद्यमात्रावयवार
च्छेदेनतत्सामग्रीसमाजाज्जायमानमेकंव्यापकंसंयोगनदभाववच्चैकप्रत्ययस्तुसिद्धत्वात्प्रकारभेदेनाविरु
द्धत्वाच्चभेदकमितिवदन्ति अवयववियेति अवयविनिचित्ररूपेवाचित्रत्वाग्रहोऽवयवजात्यारोपश्चेत्य
न्यदेतत् वैधर्म्यवैलक्षण्यं वास्येहत्रिविकल्पस्यानुपपत्तिर्वाह्यस्यैवासिद्धत्वात् नहिविषयिणीत्यादेत

ज्ञांसमुदायपरामर्शः तार्किकवैदिकानां किंकानांसंमिलितस्यानंतत्रवविटंकोप्यस्तुः दूरंगत्वा स्वपक्षदूषणनिर
श्रा॰ सनावसरमासाद्य एतेनबुद्धिप्रतिबिंबदिग्रहेणतदविनाभूतंनीलाकारत्वभावव्याप्यव्याप्तित्वप्रतिपत्तेः नीलाद्य
१३५ नेकाकारालंबनप्रतिपत्तेः किंहिविज्ञानंयथाकारद्वयंनालंबतेनाहितयोर्विरोधेसिद्धिरालंबनेचेत्तस्यैवतदा
कारत्वादविरुद्धमेकस्योभयाकारत्वं तदालंबनायास्तदाकारत्वनतिरेकादिति कदापिनस्यादिति तथा
चैकत्रसाधनवत्वादिग्रहात्त्वात्तुमानवार्त्तेति स्थूलद्रव्यांतर्वर्त्तिनः परमाणोरुपर्यधः प्राच्यादिदिक्चतुष्ट
येचयुगपत्परमाणुषट्कसंयोगात्षडंशता अंशाभेदंविनायुगपदेकत्रानेकमूर्त्तसंयोगसंभवात् तथा
राम॰
१३५

प्राच्यः परमाणुरित्यादिव्यपदेशस्यासंभवः मूर्त्तत्वात् सिद्धयोश्च छायावारणयोः सावयवत्वं विनाऽनुपप
त्तेस्तस्य सावयवत्वं भवतां निरवयवे विहायसि सामान्ये च तदभावात् तदुक्तं षट्केन युगपद्योगात्परमा
णोः षडंशतादिशदेशभेदनच्छायाहत्रिम्यां चास्य सांशतेनेति तदेतन्निरस्यति संयोगेति स्वरूपनिबंध
नं संयोगित्वं नांशमपेक्षते युगपदनेकमूर्त्तसंयोगित्वं चानेकदिगवच्छेदेनाविरुद्धं प्राच्यादिव्यपदेशोपि
प्रतीच्याद्यसंयोगित्वे सति प्राच्यादिसंयोगित्वात् सावयवेपि दीर्घदंडादौ मध्यवर्त्तिनमपेक्ष्य प्राच्यादिव्यव
हारविरहात् छाया च यदि प्रामाणिकी तदा तेजोगतिप्रबंधकसंयोगिभेदात् एतेनावरणं व्याख्यातं

136

न्या०
१३६

परमाणुरिति लाघवादनवस्थाप्रसंगाच्च निरवयवस्य परमाणोः सिद्धौ धर्मिग्राहकमानबाधः असिद्धौ चाश्रया
सिद्धिः एवकारेण दूषणांतराणि स्ताविरः स्तचितः आदिपदात् स्पर्शवत्त्वादिपरिग्रहः आकाशेन परमाणोर्वि
त्तिभेदो अभ्यंतरे संयोगो ऽभ्यंतराभाववदिवासंभवती सर्वगतत्वं तु विभूनां सर्वमूर्त्तसंयोगितामात्रं निरवय
वस्याणोः परमाणुशब्दार्थत्वात् परमाणुः सावयव इति प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः प्रसंगेति निरवयवत्वे
न्मूर्त्तत्वाद्यभावप्रसंजने स्वाश्रयासिद्धिर्विज्ञानवादिनां बाह्यासिद्धेः व्याप्यसिद्धिः सावयवत्वस्य क्वचिद
प्यप्रसिध्यातदभावस्याप्यप्रसिध्या च व्यतिरेकस्य दृष्टांताभावात् अनवस्थेति अवयवपरंपरायाश्च

एम०
१३६

नंत्येष्ववयवानामपिमहत्त्वतारतम्याभावात्तदारब्धस्यत्रसरेणोरपकृष्टतमंमहत्त्वंनस्यात्स्याच्चप्रकृष्टतममपि
तिविनाशिद्रव्यत्वात्परमाणोः सावयवत्वंसाध्यमतआह नचेतिप्रलयोऽसत्वंचविनाशः सावयवत्व
साधकत्वेनोपन्यस्तामूर्त्तत्वादियएवप्रमाणमनआह सावयवत्वेतिसमवायसमवायिनाशंविना
द्रव्यनाशासंभवात्समवायिकल्पनेवानवस्थानान्निरवयवस्यैवनित्यस्यपरमाणोः सिद्धेः तदन्यएव
परमाणोरवयवत्वेनकल्पनीयस्सैवपरमाणुत्वायानात् बुद्धेर्विलोपइति तथाचनबुद्धिप्रतिवंध्यावो
धवाधकनिराकरणमितिभावः यथासंहतेनोपिनसंबद्धेरसत्वेसांहतत्वानुपपत्तेः असमाः द्वितीयसंह॥

137

त्तेः तस्याअपिसोहन्तंतरमेवंतस्याअपीतिचेदत्राह परेति अनवस्थितएवसंहन्तिसंतानइतिचेत् कस्याश्चि
स्या· त्संहन्तेः सत्वाभ्युपगमेकथंसर्वशून्यता अन्यथात्वकथंहेत्वादिव्यवस्थाअपिचसंहन्तिविषयत्वंसंहन्तिरूप
१३७ सत्ताशालित्वं संहतिविषयसत्ताकत्वं संहन्तिजन्यव्यवहारविषयत्वंवायत्किंचित्संहननत्वमभिधीयते त
यदिवास्तवमुपेयतेनतदाकनामसर्वशून्यता नोचेदंतरेणहेत्वादिकंशून्यत्वैनैवकथंसिध्येत तथात्वेवा
किमपराद्धंशून्यतयेतिदिक् दूषणतइति सत्वबाधकवत्तयोरुभयोरपिदर्शनान्नैकतरावधारणमितिभा
वः बाधकस्यापीति तस्यसत्वेशून्यत्वायोगादऽसत्त्वेतुनतद्वन्यासत्वसिद्धिरितिभावः निराकरणंनश

राम·
१३७

कथमित्याह यथायथेति स्यादेतन्नत्वानेह्येयंवाचदादिकंकारणजन्यमजन्यंवाऽऽजन्यत्वेकादाचित्कत्वानुप
पत्तिः जन्यंचेदंसतोऽजन्यत्वेऽतिप्रसंगः सतस्त्वजन्यत्वेसत्वाविशेषाज्जन्यजनकभावनियमानुपपत्तिः नच
जन्यत्वाजन्यत्वाभ्यामन्यः प्रकारोस्तीत्यवयविप्रभृतेरनित्यवर्गस्यविलयः विलीनेचतस्मिंस्तदधीनसिद्धी
नांपरमाण्वादीनांनित्यानामपिविलयइति तदेतन्मतंनिरस्यति एतेनेति बाध्यबाधकबाधादित्त्वाबानामव
श्यैरोयत्वेनासतोजन्यत्वेस्वभावनियमान्नातिप्रसंगइतिभावः विकल्पेतितदेकस्थलइतित्वानेनानुभवो
ऽपितिविकल्पः सचनप्रमाणमित्यर्थः मात्रशब्देनविषयत्वंव्यावर्त्तयतीतिकश्चित् स्पष्टत्वंसाक्षात्वं ऊँ।
ति

138

याधिकं स्वतभवौपाधिकं स्वस्यस्थौल्यैकविकल्पस्य: समानाकारोऽनुभवउपाधिभिन्नाकारोवा आद्येनयाभूते।
स्या॰ ति तथाभूतंसमानाकारमनुभवंनिर्विकल्पकंतदभ्युपगमेतएवैकस्थूलसिद्धिरितिभाव: द्वितीये स्वस
१३८ येति ग्रहणंनिर्विकल्पकं निश्चयोविकल्प: निश्चयस्योपलंभे परंपरयापिविषयानर्थोनत्वे तस्यनिर्विक
ल्पस्योपलंभवानियतविषयत्वस्यासिद्धे: तत्वंपरमाणुत्वंपरमाणुत्वं तथा स्थूल:तस्यसमुदायस्य समुदि
तस्थानस्य समुदिता:स्थानमाश्रयोयस्यतस्य॰समुदिता:परमाणवएवतथास्थूलत्वेनचरितंतराणां
परमाणूनांनानादिग्देशस्यापितैवस्थौल्यमितिनानादिग्देशंव्याप्यताभावोयेषु परमाणुषु इदंस्थूलएक

राम॰
१३८

इतिप्रतिभानं एषमहिमाः यत्परमाणुत्वेनास्फुरणंस्फुरणंचस्थूलत्वेनेति विरोधोविहन्यतेति यदिही
ति अयमर्थः नानाशिग्देशव्यापित्वमेवस्थौल्यंपरिमाणभेदोवा आद्यःदिग्देशाहिमवतोपरिमाणवएव
नेयदिनानात्वेनवदेशत्वेनचसंगृह्यते ननर्हितेषेकत्वस्यदेशित्वस्यचानारोपो नचान्यस्यदेशिनोग्रह
णमस्तीतिकस्यनानादिग्देशव्याप्तिताप्रत्याप्या अथतेएकत्वेनदेशित्वेनचारोप्यंते ननर्हितेषांनाना
त्वेनदेशत्वेनचग्रहणं नचान्येषांदेशानांग्रहणमस्तीतिकथंनानादिग्देशव्याप्तिताप्रतीयतां नचग्र
हादिपरमाणवोदेशिदेशाश्चभूतलादिपरमाणवइतिवाच्यं भूतलादिपरमाणवइतिवाच्यं भूतलादाव

139

पेकत्वस्थूलत्वप्रत्ययात् न च देशादेशिभावापन्नानंतपरमाणुपरंपराप्रत्यया गोचरः देशानवग्रहणेपि चांधतमसेक
न्या॰ रस्परापर्शी नैकः स्थूलो घट इति प्रत्ययात् द्वितीये त्वेकैकपरमाणोर्न तदसंभवेन सिद्धस्तदाश्रयोऽवयवी परमाणुषु
१३९ व्यासज्यवृत्तेस्तस्याभ्युपगमेन किमापराद्धमवयविना एतौ द्वौ घटौ संयुक्ताविति वदेते परमाणवः स्थूला इति प्र
त्ययप्रसंगश्च एवं तर्हीति यद्यनेकेष्वनेकस्थूलत्वारोपस्तदेतन्नार्थः तावदिति एतज्जन्मान्यनुभूतस्यापि नादृशा
द्रव्यस्य जन्मांतरानुभूतस्य दैवादिवशात्स्मरणाद्दारोपः प्रतिभास्य इहापि परमाणुष्वपि तथा तावत्परिमाणद्रव्या
वत्वारोप बाधकानामिति असत्ख्यातिनिरासाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं विकल्पेनोल्लिखितं स्थौल्यादि परमाणुष्वपि न

राम॰
१३९

यान्यपिवाधकाभावादिनानिरस्तमित्याह एतेनेति: बौद्धो बुद्धिधर्मः वास्तवो वास्त्वांतरधर्मः बौद्धः सांहत्यस्य
त्वे तयोरुत्पादो न विनाशक्षणभंगः सच प्रागेव निराकृत इत्याह किमथापीति क्षणभंगे हि विशिष्टस्याजनका-
त्वाद्याहत्वस्योत्पादो वक्तव्यः व्याहतिश्च जातिभेदरूपा जातिसंकरप्रसंगादेवासंभवा व्यक्तिभेदस्तु नानु-
गतकार्य्यप्रयोजक इत्याह: अस्तु वेति जातिविशेषाभ्युपगमेपि नान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थौल्यमेव प्रत्यक्षप्रयो-
जकमित्याह: भवतु वेति स्थूलत्वं महत्त्वं न च बहुत्वमेव स्थौल्यं प्रत्यक्षप्रयोजकमिति विशेषः नैरंतर्यं अंतर-
राहित्यं अयमाभूद्वास्तवं नैरंतर्यं प्रत्यक्षप्रयोजकमारोपितं तु स्यादत आह न चेति अथ घटपदाकृत्यादद-

140

ग्रा॰ १४०

प्रायोमसंत्येवतत्रतंतकयासादयस्तस्मन्यस्तभ्यांतः संतवानततेचघटपटयोरैकोपादानंसहोत्पन्नत्वादतस्राहघट
पटादिभंगइति नसंतिचेदुत्तरतंत्वाद्योनोत्पद्येरन् पूर्वतंत्वादीनामेवोत्तरतंत्वाद्युपादानत्वस्यत्वयाभ्युपग
मात् अथसंति किंतन्ते नदैकतेनूपादानयोः मूर्तयोस्तंतपटयोः सप्रतियत्वव्याहतेने मूर्तयोः समा
नदेशताविरोधादित्यर्थः सप्रतिघत्वंमूर्तत्वंतन्त्यकालयोर्द्वयोरेववा एकानुपादानकत्वं अथतंत्वोः
पटइवपटादपिकश्चित्तंतुरुत्पद्यतइतिमतं तथापियामरसिसलिलबीतेभ्योजायमानाम्नुत्तरयामाद्यं
कुराणामेकोपादानकत्वप्रसंगः उत्तरयामादीनामेवयामाद्यउपादानमंकुरस्यनबीजमितिचेत्तदेत

राम॰ १४०

त्कृतो विशेषात्कार्यसमवायित्वस्याभ्युपगमात् कारणत्वस्य चाविशिष्टत्वात् साम्यवसायात् प्रकृतिविचा
रभावाच्च यथोक्तं अभ्यांनिसमसैकार्थसमवायः प्रकृतिविकृतिये ततो हेतुफलसोपादानोपादेयलक्षणमि
तीति चेत् परस्परव्यभिचारेणानयोरनियामकत्वात् कश्चेयं प्रकृतिः विजातीयं कारणमिति चेत्तत्किंमङ्कु
रसजातीया एव धरणिधामादयः उच्छित्तजातीयकारणतामिति चेत् पटद्रव्यणां तंतुजातीयात्वा।
छेदस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्ततोः पदानुपादानत्वाप्रसंगः अधिकरणेति अभ्युपगतवाक्यार्थसिद्धिनां
तरीयकसिद्धिकोऽर्थोऽधिकरणसिद्धांतः तथा च वार्त्तिकं वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषंगीयोऽर्थः सोधिकरण

न्या॰ १४२

सिद्धांतइति येनकेनापिप्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौजायमानायांऽन्योर्थः सिध्यतिसतथेत्यर्थः टीका ह्येतरी
द्रयः पक्षस्यवाक्यार्थइतिउपलक्षणमेतत् उदाहरणं भाष्ये इंद्रियव्यतिरिक्तोज्ञातादर्शनस्पर्शनाभ्या
मेकार्थग्रहणादिति अत्रहेतुः प्रतिसंधानंसिध्यत्त्वानुषंगिगुणव्यतिरिक्तद्रव्यादिलक्षणार्थंसिद्ध
न्त्वितमेवसिध्यतीति टीकायां उत्पत्तिमत्वेनक्षित्यादेरुपलब्धिमत्पूर्वकत्वंसाध्यमानंस्वसिध्यंत
र्गतानुषंगिसर्वज्ञत्वा यस्थितमेव सिध्यतीतिकेचित्तुपक्षधर्मतावललभ्योऽर्थोऽधिकरणसिद्धांतःअ
क्तेनैवस्यैतस्याहिप्रमत्तगमंस्येयममतउक्तंतन्न्यायेनेतिप्राहुः सप्रतियत्नसिद्धिरिति पूर्वैकालयविज्ञानो॰

पादानकतसोज्ञालय

एम॰ १४२

विज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानयोर्भवद्भिरुपगमात् स्वतंत्रसाधनमनुमानं इदंयत्सत्तन्निरवयवमित्यादिको हेतुर्विनि
नतुयथावह्निमतःपक्षत्वेसिद्धसाधनं निर्वह्नेस्तुपक्षत्वेबाधइतिनदूषणं तदौदासीन्येनपर्वतत्वमात्रेणप।
क्षत्वात्तथेहापिपरमाणुत्वस्थूलत्वौदासीन्येनघटत्वमात्रेणपक्षत्वान्नदोषइतिचेत् नपरमाणुस्थूलसा।
धारणस्यैकस्यघटत्वस्याभावात् अन्यथाहृनेरपितदर्थभेदेनभेदात् घटपदवाच्यत्वस्यापिव्यवहारादि
नास्थूलएवनिर्णीतत्वात् स्थूलप्रत्ययविषयत्वस्यचपरमाणोरसंभवात् सावयवत्वंचयदिक्वचित्प्र
सिद्धंप्रसिद्धंतदातन्नैवसत्त्वमनैकांतिकं अप्रसिद्धंचेत्तन्निषेधाद्यानुपपत्तिः साध्येनविरोधःपक्षस्यसा।

142

ध्यतद्भावत्वं एतदेवतर्हिसाध्यतां नर्हिएतत्साधकमेवोपन्यस्यतां किंसत्वेनोपन्यस्तेनतत्रैवमि
ध्यात्वएव हेतुः सत्वंव्यधिकरणत्वादिति यदिस्थूलस्यामिथ्यात्वेऽलीकत्वंसाध्यतेविधिकरणत्वं।
आ॰ १४२ विरुद्धत्वंसत्वस्यवास्तवधर्मत्वात् अथस्थूलप्रत्ययस्यमिथ्यात्वंधर्मत्वं तदाव्यधिकरणत्वंसाध्यात।
धिकरणहेतुनिश्चत्वंभिन्नस्यस्वलक्षणस्यनिर्विकल्पकस्यचसत्वाद्विरोधोवाप्रतिरोधः विवा
देनसिद्धसाधनव्युदासः विपर्ययेति यत्सन्निरवयवं यथाविज्ञानं नचायंनिरवयवोघटादिरि
तिविपर्ययःतस्मात्सर्वमितिप्रत्यक्षमनादृष्टमेनसावयवस्यस्थेतनायाःस्पष्टनार्थपरेणनिगम
एम॰ १४२

तस्यन्यायांगत्वामंगीकारात् सावयवत्वमिति निरवयवत्वाभावस्य सावयवत्वरूपत्वात् तन्त्वा-
वयवत्वं तस्य सावयवत्वस्य तेन सावयवत्वेन आश्रयेनिश्चयटादेरसिद्धा वाश्रयाऽसिद्धिः सिद्धौ
धर्मिग्राहकप्रमाणत्ववाधः विपक्षाद्वित्तानादेः सपक्षाच्च शशविषाणादेर्व्यावृत्तत्वादसाधारण्यं पर
मतेनेदं तथ्यानथ्येति ज्ञानस्य तथ्यानथ्यत्वे प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे अर्थस्य तु प्रामाणिकत्वाप्रामा-
णिकत्वे उक्तेरेति याथार्थ्यायाथार्थ्ये प्रश्नेयडत्तरं तद्विरोधादित्यर्थः विरोधं विहणोति तथा-
हीति विनयः शास्त्रार्थज्ञानं तदर्थीनाप्रतिपत्तिर्वैनेयिकी उभययथाय यथार्थत्वेनायथार्थत्वेन चोक्ते

143

रेऽयमन्यथाख्यातिरिति प्रतीतेर्यथार्थत्वे तद्विषयस्य ख्यातेर्न यथार्थत्वसिद्धेरन्यथात्वस्या एवेति शब्देति इयम

श्रा· १४३ न्यथाख्यातिरिति वाङ्मात्रमित्यर्थः नहीति व्यवहारः सोभयवादिसंप्रतिपन्नत्वान्न विवाद इत्यर्थः नचेति

अर्थे विवादो नास्तीति नचेत्यर्थः शब्दार्थेति ताहशवाक्यस्यार्थे पुरोवर्तिज्ञानस्यान्यथाख्यातित्वे

प्रतिषेध्यस्यान्यथाख्यातित्वस्य प्रतीतिः कथं नास्तीति तथाचोभयवादिसिद्धत्वान्न विवादावसर इति

अथान्यथात्वं व्यधिकरणप्रकारकख्यातित्वं निषिध्यते तच्छुक्त्यादौ प्रतीतं नच निषेधाधिकरणे निषेध्य

प्रतीतिरप्यंशे मानाभावात् शुक्त्यादौ रजतत्वप्रकारकत्वाभावे कथं तत्र रजतार्थिप्रवृत्तिरिति चेत् र

ए.म. १४३

ज्ञानादिभेदगोचरादेव प्रमृष्टतत्तांशकाद्रजतमित्यादिस्मरणादित्याह नचेत्यादि नच प्रवृत्तिविषयस्य ज्ञानं
नियामकं तत्र द्रजतादिभेदग्रहेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेरित्याह नचेति तत्सहितप्रवृत्तिविषयज्ञानसहितः स्वतन्त्रेण
स्थितस्येष्टस्य भेदाग्रहः भेदाग्रह इति यत्र क्वचित्सतो भेदस्य प्रवृत्तिविषयेऽग्रहो वा तत्राष्टस्यमाणस्या-
निष्टो भेदो वा ग्राह्येस्य ग्रहे इति यद्यपि प्रवृत्तौ भेदस्य विवक्षायामविवक्षायां च समोनमेव निवृत्ताविभा-
व्यास्यमानं दूषणं तथापि विवे(पदे)हद्दोषांतरमभियातुं विकल्पः इति इष्टाभेदस्याग्रहो वा निवर्तक इष्टभेदा-
ग्रहो वा ग्राह्ये निवृत्तेरपीति अंशंसंशंकते नासाविति निरस्य निरजत एवेति उपसंहरति तस्मादिति

144

द्वितीयमाशंक्य निराकरोति अथेति अथोपस्थितेः धर्मिणोस्तत्तत्रोपस्थितयोरिष्टानिष्टयोर्भेदाग्रहो प्रवृत्ति-
आ॰ र्निवृत्तिहेतुरिति चेत् रजतयोरंगरजतयोर्वा इमे रजतारजते इति ग्रहादेकत्रयुगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्ति अथ
१४४ यद्धर्मिसाकांक्षताइष्टस्योपस्थितिस्तत्र प्रवर्त्तते यद्धर्मिसाकांक्षतावानिष्टस्य सा तत्र निवर्त्तते आकांक्षा चोप-
स्थितिवृत्तिर्धर्मान्तरं यद्वशादुपस्थितस्य विशेषणस्योपस्थितेषु विशेष्येषु विशिष्यक्वचिदेव भवनाद्वि-
शिष्टबुद्धिरिति चेत् अतिरिक्ताकांक्षायां मानाभावात् यथायथं व्याप्यपरामर्शादेरन्ततो भवतां तन्नियाम-
कत्वादेव विशिष्टबुद्ध्युत्पादनियमसंभवात् भेदाभेदाग्रहयोः कारणयोः सत्त्वात् कार्ययोरभेदग्रहा-

राम॰
१४४

योर्युगपद्ग्रहस्य विप्रसंगस्त्वाशंकते । प्रहन्ति वदन्ति अग्रहस्य ग्रहमात्रस्य नियामकमाह सामग्रीति अ
थैवं कदाचित्सुरूपत्वादिग्रहेपि स्थाणुत्वाद्यारोपप्रसंगस्त्वत आह नत्वत इति नापीति विभागोऽनुपपन्न इत्या
नुपपद्यते न चासाविति असैसो प्रमाणाप्रमाणविभागः व्यवहारस्य व्यवहर्तृव्यक्तज्ञानस्य साध्यत्वादित्यर्थः का
र्येनाकेन प्रकारेण प्रामाण्यविशिष्टप्रतीतिर्निरूप्यते विचार्यते स्वसंवेदनस्येति यथार्थग्रहे विशिष्टग्रहा
नुपपत्तेरिति भावः ज्ञानं स्वप्रकाशं प्रकाशत्वात्प्रदीपवदिति न सिद्धिरिति चेत्प्रकाशत्वं यदि तेजस्त्वा
दिकं तदा स्वरूपासिद्धिरथ ज्ञानत्वं तत्राह प्रकाशत्वस्येति शब्देति शब्दाभेदेपि हेतोरर्थस्य भेदात् न

145

वाक्छब्दवाच्यत्वमेवहेतुरप्रयोजकत्वात् अन्यथागोशब्दवाच्यत्वेनवागादीनामपिपशुत्वापत्तिरिति
स्वा. स्वप्रकाशत्वहेतौः स्वप्रकाशत्वंचस्वविषयप्रकाशजनकत्वं सिद्धसाधनात् नापिस्वात्मकप्रकाश
१४५ विषयत्वं दृष्टान्तस्यसाध्यविकलत्वात् नापिसजातीयेतरानपेक्षव्यवहारगोचरत्वं प्रदीपव्यवहारस्या
पिप्रदीपेतरसत्त्वासजातीयज्ञानजातीयापेक्षित्वात् तेजोजातीयान्तरानपेक्षव्यवहारगोचरत्वस्यचज्ञाने
नुमतत्वात् ज्ञानव्यवहारस्यापीष्टसाधनताविज्ञानसापेक्षत्वाच्च अथास्मदादिज्ञानंस्वविषयकंज्ञानत्वा।
द्योगिप्रत्यक्षवत् योगिनमन्यत्तस्वप्रत्यक्षत्वानामुभयवादिसिद्धत्वात् चेन्नज्ञानत्वंचानयाज्ञानत्वाद्भव

राम.
१४५

नामीश्वरज्ञानवदस्माकं चैतज्ज्ञानवत् उभयसिद्धस्यचोदाहृतत्वादितिचेन्न अप्रयोजकत्वात् इंद्रियप्रत्यास
त्तिमंतरेणाप्रत्यक्षासंभवात् स्वत्वस्यानुगतत्वाच्चेति नचेत्यादि अत्रस्वसंवेदने घटंजानामीत्यादिकम
प्यहंस्वसंवेदनंविनाऽनुपपद्यमानंप्रमाणं यदिहिनयनादिसंनिकर्षादुत्पद्यमानंघटंजानामीत्याद्या
कारंघटज्ञानमंतराग्राहकमात्मानंनगृह्णीयात् नगृह्णीयादेवात्मनोघटज्ञानवत्त्वमिति घटज्ञानंजा
नामीतिप्रत्यक्षमित्यपरे: संदिग्धेति घटज्ञानतज्ज्ञानयोरभेदस्यासिद्धत्वादित्यर्थः शंकेते अप्रत्यक्षेति
अनवस्थानात् परेणावेद्यायावित्तेः स्वेनाप्यवेद्यत्वेऽवेद्यत्वमेवस्यादित्यर्थः नैवंसंदिग्धभेदत्वं अस्त

146

नवस्थानात् परेणावेद्यतया वित्तेः स्वतोप्यवेद्यत्वेऽवेद्यत्वमेवस्यादित्यर्थः नैवं संदिग्धमेदत्वं अस्त्वनागतस्येव ज्ञानस्य
आ०
१४८
वेदनमिति चेत् किं ज्ञानानंतरेण तेनैव वा आद्येऽनवस्था अज्ञातस्यानुत्पत्तेः द्वितीये त्वाह न चाविषयमानेन स्वेनाविष
मानस्य स्वस्य संवेदनमिति न चैवं न चोपलंभस्यानुपलंभे परेणोत्पादिनायादिनामनवस्थां निरस्यति न चेति अवश्ये
ति वित्तेः लौकिकः साक्षात्कारः सम्यगींद्रियसंनिकर्षादौ ज्ञानस्य कस्यचिद् ग्रहणं विषयांतरसंचारादिना प्रति
रोधाद्रूपादिवदनुद्भूतत्वाच्चेति निश्चयवदिति यथा संशयादिव्यावृत्तेन निश्चयत्वेनानिश्चितोऽपि निश्चयो नि
श्चयकार्यं करोति तद्रूपस्य यदा कदाचिज्ज्ञानानंतरसिद्धतया वास्तवत्वान्नयोपलंभोपि तथात्वेनागृहीतः

राम०
१४८

स्वकार्यंकुर्यादेवेत्यर्थः स्वात्मनि:निश्चयत्वविशिष्टेस्वस्मिन् यायज्जातीयेति क्रियानसजातीयाक्रियाक
र्मेत्यर्थः साजात्यंचभेदगर्भमतोनस्वप्रकाशतोविरोधः न्यायेति ज्ञानांतरविषयताया अवर्जनीयत्वात्
ज्ञानेज्ञानांतरकर्मत्वाभावज्ञानस्य अन्यदाहच्छिदा वेदित्यादि अथव्यवहारस्यव्यवहर्तृव्यज्ञानसाध्य-
त्वाद्व्यवहारानुरोधात्तदेवज्ञानंतद्विधायकंकल्प्यतेज्ञानांतरकल्पनेगौरवात्तदेवचजानामीत्याकारं तच्च
वाच्यंयथायथंप्रमत्वादिरूपमात्मनिस्वात्मनिचप्रमत्वादिरूपमेव अथास्तुमनोयोगजन्यत्वाज्ज्ञात्मनितत्प्रा-
त्यक्षंस्वात्मनितुकथंमनःसंयुक्तात्मसमवायेनतत्पत्वादितिचेन्न सर्मवर्तेनिरपेक्षत्वात्स्यनस्यप्रत्यासत्तिने।

अतीतानागतग्रहणप्रसंगादितिचेन्न तद्विषयत्वेज्ञानानपेक्षत्वात् यत्तानंयद्विषयत्वेज्ञानानपेक्षंतंतस्यतत्रैवसा

147 श्रा· १४७ क्षात्वात्तद्विषयाद्यिप्रत्यक्षत्वंचतावद्दसंइंद्रियसंनिकर्षादिजन्यं तद्धेतोरेवतदऽस्त्विनिन्यायात् स्वविषयत्वंचज्ञानस्यज्ञा।

नत्वमिवस्वाभाविकमुत्पादकसामग्रीनियम्यंतत्रद्विषयत्वंतुनतवानुगतकरणनियम्यं अस्माकंतुसंभवेदपि।

एकशक्तिमत्वेनहेतुत्वोपगमादिति अत्राहुः प्रत्यक्षत्वंहिनज्ञानानपेक्षविषयताशालित्वं तदप्रतिसंधानेपिसा

क्षात्करोमीतिप्रत्ययात् परंतुजाति जन्येचज्ञानेतन्नियामकमिंद्रियसंनिकर्षजन्यत्वमेवजातेश्चानौपाधिकत्वमतो

नानुमित्यादेरात्मनिचप्रत्यक्षत्वं अतएवप्रत्यभिज्ञापिनग्रहणस्मरणात्मिकेति विवेचनेति प्रमाणमेवेत्यवधारः।

णात्मनो विवेचनस्य विना विशेषदर्शनमनुपपत्तेः अथ प्रामाण्याग्रहविषयत्वरूपविशेषदर्शनात्तद्भावेप्यनीत्यत आह
नहीति अन्यथेति यद्यप्रमायां न प्रामाण्यग्रहस्तदाप्रामाण्यसंशय इव प्रामाण्यनिश्चयेपि भ्रमाविष्कंपा प्रवृत्तिर्नस्या
त्प्रामाण्यग्रहेण भ्रमासंसर्गादित्यर्थः स्फुरेदपीत्यपिना स्वाभिप्रेतं पारमार्थिकस्फुरणं सूचितं शंकेतेति प्रामाण्यवि-
परीतत्वशंकाशून्यं प्रामाण्यज्ञानमेवैतन्निश्चय इत्यर्थः निश्चयफलं प्रामाण्यनिश्चयस्य जनकमन्यथा तस्याजनकं
असौ प्रामाण्यनिश्चयः किं तेनेति विपरीतशंकानिरासः प्रामाण्यज्ञानमात्रस्य निष्कंपप्रवृत्तिक्षमत्वादित्यर्थः घटो ज्ञान इ-
ति प्रत्यक्षं ज्ञानस्य वैशिष्ट्यमवगाहने नयनादेरात्मगुणग्राहकत्वात् मनसश्च बहिरस्वातंत्र्यात् अतींद्रियत्वाच्च ज्ञा

नस्य पर्यन्वतिरिक्तायाएवज्ञानतायाः साचविशेषणप्रकारिकाविशेष्यष्टनिरूयंघटत्वेनज्ञानइत्यनुभवाजन्यतेचसमानप्रकारक
ग्रा· १४८ त्वेनस्वाश्रयविशेष्यकेनज्ञानेन तयाचानुमीयमानेज्ञानेप्रमात्वेनैवसिध्यति तथाहीयंज्ञानतासातद्विशेष्यकघटत्वाप्रका
रकज्ञानजन्याघटनिष्ठघटत्वप्रकारकज्ञानतात्वात्यायत्विषायत्प्रकारिकाज्ञानतासातद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञान
158 जन्याः यथापटनिष्ठाघटत्वाप्रकारकज्ञानतापटविशेष्यकपटत्वप्रकारकज्ञानजन्येतिसामान्यतोविशेषतोवायथा
घटांतरेघटत्वप्रकारकाज्ञानतेति अवगाहनेचेंद्रियसन्निकर्षादिवशात्प्राथमिकमिवज्ञानतावगाह्येपिप्रत्यक्षंय
र्मिणोविशेषणवत्तांअतएवायंघटेघटत्वेनज्ञानइत्यनुभवः अतएववाप्रमायांप्रमेत्येवगृह्यतेदोषवशात्प्राथमि

राम· १४८

कस्यैव चरस्यापि प्रत्यक्षस्य धर्मिण्यसद्विशेषणावैशिष्ट्यावगाहित्वेन लिंगभ्रमादिति भेदाः तदसत् अतिरिक्तायां
ज्ञानतायां प्रमाणाभावात् अयं मया ज्ञात इति कर्तृरि विक्रियायाश्च अनुपनयबलेनैव भानसंभवात् अन्यथा ख्यातिवा
दिनामुपनीतभानस्यावश्यकत्वात् अत एवायमिष्ट इत्यादिरनुभवः नवा ज्ञानमतीन्द्रियं मानाभावात् घटमिच्छा
मीतिवत् घटं जानामीति प्रत्यक्षस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तरः सामान्यतो व्याप्तिर्यत्र दर्थयोरनुगतयोर
भावेनासंभाविनी विशेषतो व्याप्तिः रूपादिपदार्थप्रमायां ऽऽरवधारणा इत्यनुव्यवसाये गृह्यमाणेन उपनीतं यथा
योपस्थितमेव विशेष्यं विशेष्यत्वेन विशेषणं च प्रकारत्वेन तत्र विशेषणीभूय भासते उपहैते विशिष्टे विशेषणप

149

रित्यागोहत्वभावात् विशेष्यत्वप्रकारत्वयोस्स्वरूपतोऽनुपस्थिततयोरेवप्रकारतायामुभयवादिसिद्धत्वात् अतएवेमं घटत्वेन पर्व
श्रा. १४९ तं वह्निमत्त्वेन जानामीत्यादिकोऽनुभवो लोकानां तथा च तद्देव घटत्वेन जानामीत्यनुव्यवसायाद्घटविशेष्यकत्वाव
च्छिन्नं घटत्वप्रकारकत्वादिकं प्रामाण्यं तेन गृह्यत इति मिश्रा अत्र वदन्ति अनभ्यासदशायामनुव्यवसायानंतरं प्रा
माण्यसंदेहस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाद्विना च प्रामाण्यसंदेहं निश्चिते संदेहस्य सर्वथैवानुपपत्तेः तद्धर्मविशिष्टविशेष्यकत्वा
वच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमनुव्यवसाये न तत्र गृह्यत इत्येव कल्प्यतेऽनन्यगतिकत्वात् गृह्यते तु विशेष्यकत्वावच्छेदकवि
शिष्टविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेन विशेषणप्रकारकत्वं तेनेदं घटत्वेन जानामीत्यनुभवो न विरुध्येते प्रसृष्टतत्त्वं

राम. १४९

शाकस्यचस्मरणस्यघटंस्मरामिघटत्वेनवास्मरामीत्यादिकोनुभवोनतुघटंघटत्वेनस्मरामीत्यादिकस्तुतद्विशेष्यत्वतत्-
त्प्रकारकत्वयोरनुपस्थितयोः प्रकारत्वायोगात् संबंधविषयेचानुव्यवसायेभानं तेनतत्प्रकारकः प्रामाण्यसं-
देहोनविरुध्यते कोटिद्वयस्मारकंत्वघटत्वज्ञानत्वादिरूपसाधारणधर्मदर्शनमित्यपिकेचित् प्रागेवेति दृ-
ष्टांतेचक्वचिद्दृष्टांतांतरेक्वचित्प्रकारद्वयधर्मिविशेष्यकत्वेनोपस्थितेज्ञानेमनसैवप्रामाण्यंपरिच्छिद्यतेः प्राम
ण्यमिवप्रकाराभावव्याप्यवद्विशेष्यकत्वेनोपस्थितेविज्ञानत्वनिक्वचिदप्रामाण्यशंकोत्थापकत्वेनप्रामाण्यनि-
श्चयउपयुज्यते नत्वनेनविनानस्यस्वविषयनिश्चयत्वमेवार्थेति अन्यथाप्रामाण्यनिश्चयस्यतथात्वानाप्रामाण्य

150

निश्चयानुसरणेऽनवस्थाप्रसंगादितिभावः धर्मीति धर्मीपक्षः प्रामाण्यनिश्चयमिति अप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वादि

श्रा॰ तिभावः शंकोत्पादासंभवेननिराकृतत्वेनद्वैतनाभावादिति ज्ञानतद्धर्मिग्राहिणि चरमानाश्रितजागरस्याज्ञानात्कारस्थि

१५० त्यस्य नन्वेवमनुमानस्यनिरस्तसमस्तविभ्रमाशंकस्यस्वतएवप्रामाण्यमितिटीकाविरोधइत्यतआह एतएवे।

ति विशेषदर्शनस्यसत्त्वेनाप्रामाण्यशंकानुदयात् स्वतएवेतितत्तात्पर्यमित्यर्थः विशेषस्याव्याप्यवृत्तिव्याप

कत्वज्ञानत्वं नच लिंगोपहितलैंगिकभावादनुव्यवसायगम्यमिति नन्वधर्मिज्ञानादौकुतो न प्रामाण्यसंशयः

किंसाधारणधर्मिविरहादुतविशेषदर्शनात् नाद्योज्ञानत्वादेरेवसत्त्वात् विशेषस्याप्रामाण्यतस्यदर्शनं चानुमि

राम॰
१५०

निः साचपक्षत्वानादिसापेक्षा तत्रापि चाप्रामाण्यशंकानिरासस्तत्प्रामाण्यानुमितेरित्येवमनवस्थेत्याशंके नेत्या-
न्तमिति न केवलं कोटिनिश्चय एव शंकाप्रतिकंथको ऽपि तु व्याप्यादिदर्शनमपीत्याशयेन निराकुरुते नव्या-
प्तीति साक्षाद्विशिष्य: आत्मनि विशेषः आत्मनि प्रवृत्तिरनुव्यवसायधर्मितानादौ तद्धर्मवत्त्वात् प्रवृत्तिरि-
तियावत् अनुव्यवसायत्वेति धर्मितानन्व्याप्यवद्विशेष्यकव्याप्यकत्वानन्वयोरप्युपलक्षणं सामान्यतः
प्रामाण्यनिश्चयेऽपि विशेषतः कथं न तत्संदेह इत्यत आह नचेति यथा धूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वनिश्चये
ऽयं धूमो वह्निव्याप्यो न वेति यथा वा करचरणादिकं स्थाणुत्वाभावव्याप्यमिति निश्चये ऽयं करचरणादिमानिति ग्रहे ऽ

151

यंस्याएउर्नवेतिनसंशयइति विस्तृतंचेदमन्यत्र वाचकः शाक्तः शाब्दोऽर्थप्रत्यायकः व्यभिचरेत् सद्विषयंनस्यात् नि

श्रा·
रालंबनमितिबौद्धनये अनापादकेत्वानन्तेसतीतिइष्टव्यं अनपनरत्वेनापाद्यइत्यपिकश्चित् व्यभिचरेत् ज्ञानविष

१५२
कोनस्यात् अर्थकर्मकः अर्थप्रवणाकर्मकः इच्छादेरप्यर्थप्रवणत्वेसहेतुः इच्छायविषयत्वेनायादकंविशेष

णीयं नज्ञानीयंव्याप्यवतिव्यापकत्ताव गंधवतिपृथिवीत्वप्रकारकंयदिपृथिवीत्वाप्रकारकं ज्ञानंयदिपृ

थिव्यांपृथिवीत्वाप्रकारकंनस्याद्गंधवतिपृथिवीत्वप्रकारकंनस्यात् यदिपृथिवीमात्रविशेष्यकत्वंस्याद्गंध

वत्त्वात्रविशेष्यकत्वंस्यादित्यपृथिवीत्वप्रकारंव्याप्यवद्विशेष्यकस्यापिपृथिव्यविशेष्यकत्वेपृथिवीप्रमामात्र

राम·
१५२

विलोपे पृथिव्यसिध्या पृथिवीभिन्नासिद्धौ पृथिवीभिन्ने पृथिवीत्वप्रकारकत्वमप्रमाण्यमपि न सिध्येत एव
मन्यत्रापीति जागरप्रत्ययो भ्रान्तः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदिति मतं निरस्यति एतेनेति यत्किंचिज्जागरप्रत्य
यस्यापि भ्रमत्वे साध्ये सिद्धसाधनं यावत्तां तथात्वे चैतन्यतदनुमितिप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां व्याघात इति लो
कप्रसिद्धस्यापि विनालक्षणं विभागो न संभवतीत्याशयेन पृच्छति किमिति स्वप्नवहनाडीमनःसंयोगजन्यं ज्ञा
नं तन्नाडीसंयुक्तमनोजन्यं वा ज्ञानं स्वप्नः स्वप्नवहत्वं तु नाडीगतो विशेषः स्वप्नत्वं पुनस्तत्वव्याप्यो जातिविशेषः
विनैव च स्मरणमदृष्टोद्बोधात्संस्कारसहितान्मनसस्तादृशं ज्ञानमुत्पद्यते वा ज्ञप्तत्वादिवदनुमितित्वादिकम्।

152

पिसंस्कारवशात्तत्रारोप्यत इत्यन्ये स्वप्नभिन्नं ज्ञानं जागरइतिश्री तृतीयमात्मनिबाधकं निराकर्तुमुपन्यस्यति अस्त्वतर्हीति
श्रा॰ १५२ गुणगुणिनोरभेदात् गुणातिरिक्तस्य गुणिनोऽभावात् नैरात्म्यं ज्ञानातिरिक्तनित्यात्मव्यतिरेकः अस्त्वतर्हि नित्यंवि
ज्ञानमेवात्मेत्यत आह क्षणिकेति स्वसंवेदनसंविदितेभ्यः क्षणिकनीलाद्याकारविज्ञानेभ्योऽतिरिक्ते नित्यैता
नेमानाभावादितिभावः एकार्थानुसंधानं एकार्थग्रहणं यमहमद्राक्षं तं स्पृशामीत्यनुभवबलात् तदिदं चाक्षुषं
स्पार्शनंच प्रत्यक्षं एकैकविषयं रूपमात्रविषयं स्पर्शमात्रविषयं वा समुदायो वा रूपस्पर्शयोः रूपस्पर्शयोर्भेदा
च्चाक्षुषे चेतसि स्पर्शस्य स्पार्शने च रूपस्याभानादनुपपत्तिरित्याह नहीति चाक्षुषाश्रयत्वचाचरूपंस्पर्शोवाहृयता

राम॰ १५२

मत्राह नचरूपंस्पर्शोपिद्वींद्रियग्राह्यमिति अंशस्यापीति गुरोर्वन्हिनिष्ठकत्वादिवड्शत्वादेरपिग्रहप्रसंगादित्यपिद्र
ष्टव्यं एकमेववस्तुनयनेनरूपत्वेनत्वचाचस्पर्शत्वेनगृह्यतइतिनयुक्तं विरुद्धयोरेकत्रह्यसंभवादेकतरत्वन्याया
चनियामकाभावाद्वस्तुनउभयरूपशून्यत्वप्रसंगाद्विरुद्धयोश्चैकत्रवृत्तौधर्मिणोभेदप्रसंगाद्विरुद्धयोश्चैकत्रवृत्तौधर्मि
णोभेदप्रसंगात्तथापिचाभेदप्रसंगात्तथापिचाभेदेभेदमात्रोच्छेदेभेदाभेदव्यवस्थानुपपत्तिरित्याह नचैकमेवेत्यादिना
अथरूपत्वस्पर्शत्वेएकत्रैववर्त्तेते विरोधेमानाभावात् नचैवमेकतराग्रहेऽन्यतराग्रहापत्तिर्जातेर्योग्यव्यक्तिवृत्तित्वे
नैवयोग्यत्वादितिवाच्यं भवतांरूपादीनामिवास्माकंरूपत्वादीनांस्वयोग्यतयैववेदनेनप्रतिनियतेंद्रियवेद्यत्वेप्रत्यया

153

ग्रा·
१५३

पत्तेरितीतिचेन्नरेतदांतरालिकगुणखंडने द्रव्यसत्त्वादेरनुभवसिद्धत्वात् नचैतदपि पवनमणिप्रभादौ मिथोव्यभिचारिणः
स्पर्शत्वरूपत्वाद्याः पृथिव्यादौ संकरप्रसंगात् प्रभायांस्पर्शत्वस्ययोग्यानुपलंभबाधितत्वात् एवंनीलत्वघटत्वादीनामपिसंक
रप्रसंगोऽनुसंधेयः अपिचघटेयाकेनश्यामत्वस्यनाशोरक्तत्वस्यचोत्पादोदृश्यते नचतौजात्योरेवकालांतरेपितयोरुपलं
भात् नापिघटस्यसएवायंघटइतिप्रत्यभिज्ञानात् अवच्छेदभेदेनचभावाभावयोरेकत्रदृष्टेनैक्यव्यवस्थापितत्वात् स्पर्शेपि
निरूपंरूपेनस्पर्शइत्यबाधितानुभवाच्चेति यद्यपिसमुदायस्यसमुदायिघटितमूर्त्तिकत्वात्समुदायिनोस्त्वरूपस्पर्शयोरे
केंद्रियावेद्यत्वादनुसंधानासंभवस्तदवस्थएव तथापिप्रक्रांतेसमुदायएवनसंभवतीतिप्रतिपादयति नापीत्यादिना स

राम·
१५३

मुदायः एकेत्यादि चतुष्के बहुव्रीहिः एकदेशत्वादिविशिष्टे रूपस्पर्शेति समुदायइत्यर्थः तयोः रूपस्पर्शयोः तन्मते रूप
स्यरूपमेवस्पर्शस्यस्पर्शएवोपादानं भिन्नकालयोः देशदेशिभावासंभवोऽप्युद्भाव्यः रूपविशेषरूपात्मकएवमग्रेऽपि तद
धिकरणारूपात्मकभूतलाधिकरणः स्पर्शादयस्त्यादिपदं घटत्वादिसमुदायो घटादितिमतान्तरीयेनः भूतलस
र्शयोः स्पर्शात्मकभूतलघटयोः समुदाययोरिति एकोरूपस्पर्शसमुदायस्याधारोऽन्यस्याधेयइति परस्परेति
रूपस्पर्शयोस्तन्मतेवास्तवस्यैकदेशवृत्तित्वस्याऽसंभवादैकान्तिकं तद्बोध्यं तथाचैकदेशवृत्तिनां यां ज्ञातानां यां समुदा
यप्रतिसंधानं प्रतिसंहितेचसमुदायेएकदेशवृत्तित्वज्ञानमित्यर्थः समुदायस्याधारत्वे दोषान्तरमाह अनवस्थे

154

ति यद्वाश्राधारस्यसमुदायस्यसमुदायत्वंएकसमुदायाश्रयतयाएकसमुदायवृत्तितयावा आद्येऽन्योन्याश्रयोद्वितीयेऽ

प्रा· नवस्थेत्याहपरस्परेत्यादि सत्यपिसमुदायत्वेभेदग्रहात्करभरासभयोर्नप्रतिसंधानंतत्राहः भेदाग्रहस्येत्यादि रूपस्पर्श

१५४ योरपिभेदग्रहादित्यर्थः रूपाद्येकैकात्मकमेकंनानेकरूपग्राहार्यमानाभावात् समुदायासंभवाच्चनसमुदाय

स्यसमुदायाहार्यत्वमित्याह एकैकस्येत्यादिना क्रमयौगपद्यविरोधस्यस्थैर्येरक्षारकत्वादिविरोधस्यचावय

विनिवाधकत्वंसंभावेन नचतत्क्षणिकपरमाणौरूपादिमतीत्याहक्षणिकेति संबंधाभावइति बाधकमित्यनुष

ज्यते: शंकते अभेदसाधनं गुणगुणिनोर्भेदबाधनमिति यद्यपिरूपादिग्रहेनवचांशत्वग्रहात्रासहोपलंभनि

राम·
१५४

यामो नचासावन्य एव स्पार्शात्मकः शंखो दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थप्रतिसंधानस्य प्रतिपादितत्वात् निराकृतं च
रूपत्वस्पर्शत्वयोरैकाधिकरण्यं तदग्रहे गृह्यमाणत्वस्य च विनाभेदमनुपपत्तेः सामग्रीसमवधिनोपपद्यमानो नायं नो
पलंभनियमोऽकिंचित्कर एव तथापि सोऽपि नास्तीत्याह समेति परस्पराविषयकप्रतीत्यविषयास्येत्यर्थः पीते
त्यादि नच तच्छंखस्य रूपं गृह्यत एव शुक्लत्वं तु न गृह्यते दोषात् तत्र च पीतत्वमारोप्यते तादृशवैशिष्ट्यं शंखे
गृह्यते जातिव्यक्त्योर्भेदसिद्धिस्तु न गुणगुणिनोरभेदसिद्धौ बाधिकेति वाच्यं तादृशकल्पनायां मानाभा
वात् ग्राहकस्यैव शंखे पीतिमारोपसंभवात् नच तद्दीपे रूपे गृह्यमाण एव चक्षुषा द्रव्यग्रहो मानाभावात् शुक्ला

155

त्वाद्दोगृह्यमाणएवमुक्तत्वाद्विरूपग्रहणस्यापिसवचनात् संदिग्धासिद्धहेतुर्वोऽस्त्वाच्च नचरूपाग्रहेनियमेनागृह्यमा
ग्रा· णत्वेनरूपाभेदःसाध्यःसाध्यस्यरूपत्वेव्यभिचारात् अतिरिक्तरूपत्वानभ्युपगमेतुनद्यक्त्याग्रहेऽगृह्यमाणत्वस्यस्वरूपासि
१५५ द्धत्वात् वस्तुनोःस्वैत्यशांत्वयोःस्तथाचव्यापकस्यस्वैत्यस्यानुपलंभाद्व्याप्यस्यशांत्वस्यतदुपलब्धेस्वनिवृत्तिरिति
नुपलब्धोःस्वैत्यशांत्वयोरुपलब्धोः तथाचव्यापिकायाःस्वैत्योपलब्धेर्निवृत्तिरितिशंकनेपीतएवेति सर्वभावा
नांक्षणिकत्वात् तथाप्यसिद्धःसहोपलंभनियमइतिभावः असमएवेति तस्मिन्दृश्यमाणएवगृह्यमाणत्वं
अस्तिचगुणिनिगृह्यमाणएवगुणस्यगृह्यमाणत्वमिति देशाविच्छेदइति देशाविच्छेदोऽभिन्नदेशत्वंस्वभेदसाध्य राम·
१५५

वि

न भिन्नमुपजायते: असिद्धेरिति गुणस्य द्रव्यवृत्तित्वाद्द्रव्यस्य जन्यस्य च स्वावयववृत्तित्वाद् ऽतिरिक्तस्य चावयविनः
साधितत्वात् देहेति परेषां देहिज्ञानं तयोरपि देशाविच्छेदानुपलंभादिति भावः अविच्छेदो देशाविच्छेदः तद्दिति
देहानुपलंभेपि देहिनो विज्ञानस्योपलंभात् देशाविच्छेदे च सहोपलंभनियमस्यावश्यकत्वान्नैकत्वपरिमाणयोरिवेति
विपर्ययः नहूपादिमतामनुपलंभेपि हूपाक्वयलंभमत्तव दर्शनमिति देहिविज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनावश्यमुपलंभा-
त् क्षणिकं देहविशेषमधिकृत्य चेद् तेन पुरुषान्तरेण देहिनोनुपलंभेपि न क्षतिः अत एवास्वरसाद्वा हेत्वोरन्यथासिद्धि
माहश्मनिपन्नीति अत एव देशदेशिनोर्नैरंतर्यं देशादिविच्छेदश्चेत्यपि परास्तं उपर्यधोभावाय च नीलसंतानद्वयेनानैकां

156

तावनतूपलंभानुपलंभादिकंनधर्मिणः परंतुतद्ग्राहकत्रिभेदानामतस्त्राह नीलमित्यादि पूर्वकएवेति वास्तवमनन्तत्वा
दिकमनाहत्यानुगतत्वादिग्राहकत्रे ईदृत्वं ननुयदिजातिगुणक्रियानिबंधनएवविशिष्टव्यवहारोनतुनरंतद्ग्रा
श्रा: १५६ हकत्रिनिबंधनएवविशिष्टव्यवहारेनतुनरंतद्ग्राहकत्रिनिबंधनोविलीनंनहिकार्यत्वनित्यत्वादिविशिष्टव्यवहारेण
तस्त्राहान्यत्रेति यत्रजात्यादेरसंभवस्तत्रदूषणांतरमाहः अभेदेवेतिः दूरत्वेति दूरत्वेनचपटुग्रहणं अदूरत्वेन
चपटुबहुतरधर्मग्राहित्वंपटुत्वम अल्पधर्मग्राहित्वंचापटुत्वंधर्मिग्रहेचतद्भिन्नानांसर्वेषामेवग्रहात्तथात्वासंभ
वस्त्वर्थः अथपटुत्वमपटुत्वंचविषयधर्मस्तद्ग्राहितयाचग्रहणेपटुत्वापटुत्वव्यवहारः एकस्यैवार्थानेदीयांसंतु

राम
१५६

रूपंप्रतिपटुत्वेनोन्मग्नत इति तेन पटुत्वं न गृह्यते देवीयासंप्रति चापटुत्वेनेति तेनापटुत्वेनेत्याशंक्य निराकरोति न चेति दे॰

रूपं विरुद्धोभयरूपवत्त्वं धर्मधर्मिणोरभेदे धर्मग्राहिणा येकेन पटुत्वमेवान्येन चापटुत्वमेव गृह्यत इत्येवासंबद्धमि

त्यपि द्रष्टव्यं अन्योन्यश्चेति एकः पटुरपरश्चापटुरित्यर्थः न त्वेन भिन्नत्वेन सा एकदेशता भ्रांता भ्रमप्रतिविषयः

एवं न त्वमपि भ्रांतमिति द्रष्टव्यं तथाभूतस्य पटुरूपस्य निरालंबनोऽसदालंबनः तदुपलंभः पटुत्वापटुत्वोपलंभः

देशप्रतिनियमः साक्षात्परंपरया वा प्रतिनियतदेशविषयत्वं अयंहि पटादिप्रत्ययो नियतो हस्तादौ निरालंबनस्तु

नृशशविषाणादिप्रत्ययो न तथेति कारणभूतस्य निर्विकल्पस्य प्रतिनियतविषयकत्वात्कार्यीभूतस्य सविकल्पस्य

157

ग्रा·शि· १९७

पितत्वात्तं पुनरनादिवासनासमुत्थात्तं शशविषाणादिविकल्पानामित्याशंक्य निराकरोति नचेति स्वसमानाकारग्रहण
जनकत्वं विषयस्याधिपत्यं ग्रहणस्य स्वसमानकालविषयव्यवस्थापकत्वं अनुभवस्य कादाचित्कस्य नीलाद्याकारान्य
थानुपपत्त्या नीलाद्याकारविषयसिद्धेः तथा च तथाविधस्य तथाविधो वा प्रत्ययोऽधिपतिप्रत्ययः नियतविषयकं
निर्विकल्पकं तत्त्वात्तदधीनत्वात् तस्य सविकल्पकस्य विषयप्रतिनियमोपपत्तिः अधिपतिप्रत्ययोऽनियत
विषयकं निर्विकल्पकं प्रत्ययः कारणं यस्य तत्त्वादित्यधिकश्चित् नियताकारसविकल्पकजननसामर्थ्यं नि
विकल्पस्याधिपत्यं तथा च तस्य सविकल्पकजनकनिर्विकल्पकस्य तथात्वात् सविकल्पके विषयप्रतिनि

राम· १९७

यमत्र्त्रस्थेऽत्यन्ये: यदीदं निर्विकल्पकं हस्तादिदेशमुल्लिखेत्तदा न दत्तरं यथा नो विकल्पोपि हस्तादिवि
षयकः स्यान्न चेद्भवनाम सन्तो हस्तादेरवयविनो निर्विकल्पकविषयकत्वसंभवोऽन्यविषयकनिर्वि
कल्पकादन्यविषयसविकल्पोत्पादे नीलनिर्विकल्पकात्पीतसविकल्पोत्पादप्रसंगः इत्युत्तरत्नाम्प्र
धेमाह अनुभवानामिति आलंबनं विषयः पट्टपट्टप्रत्ययस्य अनुपलब्धेर्निर्देशविदेशस्यापिवि
शेषोपलंभ्यनुपलब्धिभ्यामेव पट्ट तामात्रेणाश्रयतेऽसंतमर्थमित्यालंवनप्रत्ययः सविकल्पंवि
ज्ञानं तस्याचनस्येव ज्ञानो विषयनियमात्तावन्मात्रं असदर्थोल्लेखमात्रं आकारैकविद्धिषयीभूतायां

158

प्रतीतावालंबनंप्रत्ययःव्यवहारः उल्लेखोवेति नहिसिद्धएवहस्तादिदेशः तत्रचस्पष्टास्पष्टग्रहणंचसिद्धमित्यर्थः

प्रा·शि· तत्रानुभवविषयत्वेपिहस्तादिकथमालंबनमित्यतआहतावन्मात्रेणेतिकेचित् देशोभूतलादिः आलंबनंवि

१९८ षयः पट्वपटुप्रत्ययस्य अनुपलब्धेतिदेशिवद्देशस्यापिविशेषोपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यामेवपट्वपटुनीयग्रहणेसंभ

वतोनान्यथेत्यर्थः स्फुरंति निर्विकल्पकेनगृह्यंते नतुनिश्चीयंते नतुसविकल्पकेनविषयीक्रियंते इति

हेतुः इत्यत्रहेतुः तदखिलेति स्मर्यतेऽनेनेतिस्मरणं तदखिलगोचरस्यवासनोद्बोधेपीत्यर्थः वासनोद्बोध

द्योतनायवास्मरणेति अनुभवस्यव्यापारेधर्मोऽशेषविशेषविषयत्वेनतदनुसारी तद्वान्जानाति अनुभव

तिभातिवशात् भ्रांतिजगुणदोषवशात् न तु यत्र निश्चिते ऽर्थे बाधकमवतरति तत्रैव निश्चयस्यानुभवं वैपरी
त्यं कस्यास्यपने न सर्वत्रेति नानाश्वासोत्पन्नयाभवतामपि रजतभ्रमस्यात्र व्यभिचारात्सर्वत्रानाश्वासप्रसंगः ऽस्य
तत्राह यत्र चेति न च नियतविषया ऽनादिवासनापरीपाकाभावात् सर्वानुभवसिद्धे गुणगुणिनोर्भेदे न किं
चिदपि बाधकमिति ननु इयं बाधकमाशंकते अस्तु नीहीति अनुपलब्धिर्हि न ज्ञानमात्राभावो· नास्येमेने
वतत्त्वानात् परं तु साक्षात्काराभावः तत्राह सर्वादृष्टेरित्यादि सं देहादिन्यायात्तेनो व्यतिरेक एव च व्यक्तीभवि
ष्यति व्यभिचारस्त्वतीन्द्रियानभ्युपगमेन शक्यपरीहारत्वान्नोद्भावितः नैवं न स्यादृष्टे व्यभिचारः स्वनंत्रेति प्रसं

159

गोहि पराभ्युपगमसिद्धेन तद्धेतुना प्रवर्त्तितेन तदभ्युपगमेऽनिष्टप्रसंजनरूपत्वात् नानुमानं तदुक्तं यस्तु हेतुः परासि

प्रा·शि· द्धः स्वतः सिद्धोऽभिधीयते भवेन्न तत्र प्रतीकारः स्वतोऽसिद्धेन तु का क्रियेति सोपहासमीह यदि चेति सहसाऽप्रसिद्धं तम

१५९ यविरहेणायेन परदृश्यं तदन्येन तस्माद् दृष्टिरसत्त्वसाधिकानेनैव वा नायोवायदृष्टस्य प्रतिवादिबुद्ध्यादेः सत्त्वोपगमात्

हितार्थत्वेन यद्दृश्यं तद्दृष्टेस्तत्र सत्त्वाद् सिद्धिरित्याह यदि चेति एतेन योग्यानुपलब्ध्या तन्निषेध इत्यपि प्रत्युक्तं दृ

श्यं दृश्यत्वविशिष्टं तं प्रात्मानं तस्य दृश्यत्वविशिष्टस्य इतिवत् इत्यन्वेव· यथास्थिरस्य धर्मिणः सिध्यसिध्योर्वा

ध्यस्थयासिद्धिर्भ्यां तत्रासत्त्वसाधनमशक्यं तथात्रापीति· किंचासत्त्वं नासद्भावप्रतियोगित्वं सिद्धसाधनात् ना

राम·
१५९

पिसर्वकालावच्छेदेनसर्वदेशावच्छेदेनात्यंताभावस्यप्रतियोगित्वं सर्वत्रदेशेसर्वस्यकालस्यावच्छेदकत्वासंभवात् क्व
चिदप्यन्यत्राप्रसिद्धेरसत्ख्यातेर्निरासात् आत्मनिसिद्धसाधनाच्च नापिप्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगित्वं घटादा
वविवादात् आत्मनिचवीतरागजन्मादर्शनादित्यादिनान्यायेनानादित्वसिध्याऽनादेश्चभावस्यकारणाभा
वाद्ध्वंसासंभवेनबाधात्साधकविरहाच्चमेयत्वद्रव्यत्वादेरप्रयोजकत्वात् मापिसत्त्वायाजातेर्विरहः घटादा
वावात्मन्यपितत्साधकस्यप्रत्यक्षस्यसंभवात् नचात्वेपिचधर्मिणोऽनयायात् अतएवनतद्देशकालसं
बंधविरहः तत्साधकमानबाधितत्वात् साधकाभावाच्च अतएवनस्वरूपसत्त्वविरहः स्वरूपसिध्यसिद्धि

160

म्भवाध्याधानात् अत एव न प्रमेयत्वाभासाद्यंशसिद्ध्याप्रसिद्धेस्तथा वा यि प्रमेयेतिव्यापकार्ये क्रियाव्यतिरेकेण तदभावसाध-

श्रा·शि· १६० नं तथा केवलव्यतिरेकिणो मानत्वानभ्युपगमात् व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्चासिद्धेः स्वस्य च ज्ञानस्य प्रामाण्ये बाधा-

तो ऽप्रामाण्ये तज्ज्ञतो ऽभिमतसिद्धिरित्यादिस्त्वयमूह्नीयं प्रत्यक्षमेवेति तत्रात्माभवत्त्वप्रत्यक्षेनोन गृह्यत इत्यवतार-

णाय पुनरापाततो विप्रतिपन्नं प्रत्यऽहमिति प्रत्यक्षं शरीरादिभिन्ने आत्मनि प्रमाणयितुं न शक्यत इत्येतत्परं अवस्तु-

कावस्तुत्वविरोधी व्याहतेर्निर्विषयकः तादृशो हि विकल्पः शब्दाल्लिंगात्सादेरनादेर्वासनातः न चायं तथेत्याह

अशाब्दत्वादित्यादि सत्यपि शाब्दत्वादौ नावस्तुकत्वमबाधादित्याह अप्रतिक्षेपादिति विनापि कथकमवस्तुक

त्वेनीलादिविकल्पानामपि तथात्वप्रसंग इति भावः अननुभूत इति स्वमते अज्ञात इति परमते विकल्पेति अयंमे
अहमिति विकल्पः वासनाविकल्पसंतानयोरनादित्वात् वीजांकुरवन्न कार्यकारणभावासंभव इति भावः संदिग्ध
वस्तुकत्वं निरस्यति इहेति यद्यंतरेऽहमिति विकल्पे वस्तुतत्त्वारोपे सवस्तुकत्वनिर्णये भावनया सवस्तुकत्व
संदेहः तदा बाह्येष्वपि नयनादिसमुत्थेषु विकल्पेष्वथैव तत्संदेहात्क्वचिदपि विकल्पे सवस्तुकत्वनिर्णयो ना-
स्यादित्यर्थः प्रत्यक्षनिर्विकल्पकातिरिक्तव्यवधानमंतरेण प्रत्यक्षाभासमूलकत्वेपि सवस्तुकत्वं व्यवस्थापा-
यति तदाभास इति पारंपर्यात् वस्तुविषयकनिर्विकल्पदृष्टभाविसविकल्पकप्रभववासनासमुत्पन्नत्वात्

श्रा॰ शि॰
१६१
161

वाह्यं वहिरिंद्रियजन्यप्रत्यक्षं निर्विकल्पकं निर्मूलत्वं मूलभूतवस्तुशून्यत्वं बुद्धीति उपलक्षणं चेदं सुखादिविकल्पा
नामपि मानसप्रत्यक्षमूलकानामवस्तुकत्वप्रसंगोपि द्रष्टव्यः साधितं च सुखादीनां ज्ञानातिरिक्तत्वमाकरेकः स्वा
र्थ इति यस्मात्मनः संवंधि यच्छरीरं तस्य तत्राहं गौर इत्यादिकः प्रत्यय इति नियमो नातिरिक्तात्मसद्भावं विनेत्यर्थः
यथा भवतां यस्मिन्नात्मन्यहं जानेऽहं सुखीत्यादिका बुद्धिः तथास्माकमपि तस्मिन्नेव शरीरे सेत्याशंकते अतत्था
त्वमिति यथा श्रुतमतत्पत्वं साधारणं मतस्तद्विवेचयति तथा चेत्यादिना नैयायिकानां सामान्यतोऽहंत्वमप्या
त्मत्वमेव तत्तदहंत्वं तत्तदात्मत्वं स्वाश्रय एव प्रतीतेरहमास्पदं तत्र स्वप्रकाशे स्वाश्रयत्वं स्वरूपसन्नियामकं स्वप्र

एम॰
१६१

काशेतज्ज्ञायमानमपीतिमंतव्यं तत प्रत्येतरिति बुद्धेरेवप्रत्येतृत्वादित्यर्थः अहंप्रत्ययोह्ययदिसात्त्वाद्विषयसमु
त्थायाद्वाविषयसमुत्थनिर्विकल्पकहष्टभावीउभयथाहर्वभाविनं विषयमपेक्षिते नचभवतांतत्सत्त्वाणिक
स्याद्वीच्यप्रत्ययाश्रयत्वं नापितदुपादानत्वंप्रत्यंतविसदृशस्याप्रकृतेस्तभवतामुपादानत्वासंभवात् नच
प्रतीत्याश्रयत्वोपादानत्वाभ्यामन्यत्स्यनेतृत्वमितिमुख्योयथार्थः सैवबुद्धिः प्रतिपत्त्रीतत्पूर्वभाविबुध्यंत
रंवा तद्दायिनीलाद्याकारस्वमात्रसाक्षिकंवा आद्ये तस्यादस्मादि स्वाश्रयत्वास्वोपादानत्वयोरसंभवादित्य
र्थः अंतराविज्ञानवादीप्रत्यवतिष्ठते नीलादीति तथाचाहमाकारोपिज्ञानस्वरूपमेवेतिनातिरिक्तात्मासि

द्विरितिभावः सिद्धं ज्ञानातिरिक्तविषयविवस्थापनात् द्वितीयंशंकते अस्त्वित्यादि अहमास्पदमिति शेषः उपा
दानसजातीयंकारणंबुध्यंतरंमात्रयदेनवारणीयं समवायिकारणमतिरिक्तमात्मानंव्यवच्छिनत्ति आकार॰
मिति नवाकारकारिणोरभेदात् अस्माकंतुविषयविशिष्टस्यैवव्यवसायानुव्यवसायेभासनात् तृतीयंशं
कते अहन्तीति प्रतिपन्ना॰ प्रतिपत्तेरुपादानमित्यर्थः उपादानंपरेषांसजातीयंकारणमस्माकंसमवायि अना
दिनियतः समकालानामेकहत्तिसर्वकालसंबंधिनावच्छेदकरूपवान् नच्चरूपंपरेषांतत्त्वंनानात्वमस्माकंतु॰
तत्तदात्मत्वं प्रतिपन्ना अहमास्पदं प्रतिपत्त्याश्रयोवा प्रागेव॰ लक्षणमंगेन स्पादेनत् सिध्यतुलक्षणमंगोमावा

सैत्स्यात् स्थिरः पुनरात्माकृताः सिद्ध इति पृच्छति कः पुनरिति यद्यपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानं स्थैर्यप्रत्यक्षमे
वप्रमाणं विना बाधकं धियामौत्सर्गिकस्य प्रामाण्यस्यापलयितुमशक्यत्वात् तथाप्यनुमानमुद्यानस्यगमा
कत्वे दोषमाशंकते नैनत्प्रमित्यादि तथ्यं यथार्थं विरुद्धमभेदभ्रमस्य भेदव्याप्तत्वात् अविशिष्टप्रत्यभिज्ञानसामा
न्यं अनैकांतिकं ज्वालादौ नन्विमित्यादि किंचित्तर्कै विवक्षितमिति विपरीतेन शेषेऽन्वयः तथा च नोऽस्माक
मेषापि न विवक्षित इत्यन्वयः कार्यकारणयोः स्मरणानुभवयोः एकसंतानः एकज्ञानांतःपातित्वं सोपि विरु
द्धः संतानस्य भेदनियतत्वात् पूर्वं तियोहं घटमद्राक्षं सोहमिदानीं स्मरामीति पूर्वापरधियामेकाश्रयत्वनिश्च

163

यद्रुत्पथः मन्वयंमिथ्ययोनिश्चेत्तः पूर्वापरकालावस्थायित्वेहेतुः पूर्वापरप्रत्ययवतोरभेदोवा आद्येज्ञानमात्रस्यगमकत्वेशेषवैयर्थ्यं

श्रा॰ शि॰ द्वितीयेतुभ्रमसाधारणोयंव्यभिचारीप्रमाणुपस्त्वसिद्धः साक्षात्कारोपिचैत्रयत्नापिकोऽशेलौकिकस्थानेकांतःसर्वांशेलौकि

१६३ कस्थानैकांतःस्वसिद्धइति॰ नैवं परप्रतीतिः पूर्वप्रतीत्याश्रयाभिन्नापूर्वप्रतीत्याश्रयेसाक्षात्क्रियमाणत्वात्पूर्वप्रतीति

वदित्यर्थात् नचेदमसिद्धंयोहमद्राक्षंसोहंस्पृशामीतियोहमस्माक्षंसोहंस्मरामीतिपूर्वप्रतीत्याश्रयेपरप्रत्ययवत्त्वग्रहणात्

साक्षात्कारस्यलौकिकोग्राह्यः योहंचैत्रमद्राक्षंसोहंचैत्रंस्पृशामीतीप्रतिसंधानंकर्तृभेदेऽनुपपद्यमानंपूर्वापरप्रतीत्योरेक

कर्तृकत्वंव्यवस्थापयतिःअन्यथात्वादन्यस्येवअन्येनहमास्पदत्वात्॰ नहिभवतिचैत्रोहंयमद्राक्षंमैत्रोहंतंस्पृशामीति

राम॰
१६३

पुनराकारच्छायावाह्याययापूर्वापरप्रतीतिमतोरभेदप्रतिसंधानंतयोरभेदसाधकं विरुद्धधर्मसंसर्गविरहिविषयत्वा-
विशेषणंग्रंथकृद्देवदासप्रतीतयिकेचित् यद्वाप्रतिसंधानेनप्रतिसंधानंप्रयोजकस्मरणमभिहितं अन्यदृष्टस्यान्यो-
नस्मरणेऽतिप्रसंगात् तदुक्तंनान्यदृष्टेस्मरत्यन्यइतिनचैवमप्यवेत्यादिनावक्ष्यमाणभेदश्रुतिवाच्यं अत्रानुभवा-
स्यस्वाश्रयेस्मृतिजनकत्वात् स्थिरात्मसाधनं तत्रचसंस्कारस्यतथात्वात्तद्द्ध्रतिभेदात् संतन्यमानेप्यात्मनिएकसं-
तानांतःपातित्वमिवंधनोऽहमारोपः प्राचीनेप्रत्येतरितद्भेदारोपश्चावाचीने तत्रचोदीच्यत्तानवत्वं शक्यतइत्य-
सिद्धोहेतुः वासनापरिपाकप्रभवंचस्मरणमनुभवितृसंतानानियतमित्याशंकनेएवोपीति व्यतिरेकिणाप्रतिसंधा-

164

आ॰शि॰ १६४ नैनैककर्तृकत्वेसाध्यव्यतिरेकेउपादानोपादेयभावाभावस्योपधिसंभवात्संदिग्धव्यतिरेकित्वमित्याकरेटीकाकृतः अत्रचैकसं
तानांतःपातिनांक्षणानांसत्स्वप्युपादानोपादानोपादेयभावेप्रायशोनप्रतिसंधानमितिसाध्याव्यापकत्वमग्रएवव्यक्ती।
करिष्यतइतिहृदयं स्थैर्येति स्थैर्यवादिनोस्थिरद्रव्यस्योपादानात् क्षणिकत्वेपिक्षणिकत्ववादिमतेनयि तदुत्पत्तिः
कार्यकारणभावःसाचेत्स्यात्तदाद्विवद्विनाः तदंतरितयोःसांतानिकयोरन्यथाभावाद्प्रतिसंधानापत्तिःअथपरंप
रासाधारणी तत्राहशिष्येति तथाचतत्रापिकदाचित्प्रतिसंधानंस्यात् चित्रत्वादीनांव्यवधायकत्वेसांतानिकानामपि
तथात्वंकेनवारणीयं उपादानोपादेयभावमात्रंनियामकमपितु तदभेदाग्रहविशिष्टःसतथेत्याशंकतेभेदाग्रहइति

राम॰ १६४

भेदाग्रहः किं पूर्वापरज्ञानयो उत तद्वतोः तत्राप्यालयविज्ञानयोरात्मनो ज्ञानावच्छेदकशरीरयोर्वा आद्ये प्रकृते ।
पीति पूर्वापरज्ञानयोर्भेदस्याकल्पनात् न द्वितीयः शिष्याचार्यादेस्यलेपि तत्सत्वात् अत एव न तृतीयः चतुर्थे तु
तीयं शंकते शरीरेति तत्रापि व्यक्तिभेदस्याग्रहो वैजात्यस्य वा द्वितीयेपि वस्तुतो वैजात्यस्य वैजात्यत्वेन वा नाद्यः बा
ल्यादिभेदेन भेदग्रहे विप्रतिसंधानात् द्वितीये: भित्रेति: स्मरणप्रतिसंधानमधिकृत्यचेदं तथा च प्राग्भावीयशरीरवै
जात्यस्यैवेत्वादेरैहिकशरीरेग्रहणात् पूर्वजन्मानुभूतस्येष्टसाधनतादेः स्मरणं न स्यादित्यर्थः तृतीये ऽनुपलछेति
पितृत्वस्थितत्वात तद्वैजात्यस्याग्रहादिति पितृज्ञानस्यापि परंपरया शरीरद्वारा पुत्रज्ञाननिमित्तत्वादेककर्तृकत्वनिष्ठा ।

165

यद्वप्रतिसंधानपदेपादं द्रष्टव्यं केचित्तुजातिस्मरस्यप्राग्जन्मानुभूतप्रतिसंधानंभवद्भिरभ्युपेयतेनतत्साधादित्यर्थइत्याहुः
आ·शि· १६५ अन्येतुउपस्थितात्कारणभेदस्याग्रहोऽनुपस्थितादपिवा आद्येभिन्नेति द्वितीयेऽनुपलब्धेरित्याहुः एकजातीयत्वेसतित
स्मादुत्पत्तिःकार्यकारणभावइतिलक्षणेऽव्याप्तिमप्याह घटेति एकेति नियमउपादानोपादेयभावस्य तथाचैकाधा
रत्वेसतिकार्यकारणभावएवोपादानोपादेयभावइत्यर्थः तस्येति तस्यएकस्याधारस्याधारस्यापिक्षणिकत्वेनभिन्न
कालयोर्नैकदेशित्वंतुल्यकालयोश्चनकार्यकारणभावइत्यर्थः शरीरेति शरीरावयवेशरीरबुद्ध्याहमभिमानादित्या
र्थः यद्वाएकेतिएकस्यकारणस्याधारतयानियमउपादानत्वस्य तथाचाधाराधेययोर्जन्यजनकभावइत्येवमन्या
राम· १६५

त्वप्रागुक्तंलक्षणमितिभावः तस्यजनकजन्ययोराधाराधेयभावस्यश्रुत्यंचाग्रेसमानसमानदेशतासंदिग्धयोराधाराधेया-
भावपरत्वं एतेनघटकपालाद्यव्यापकत्वेनः लक्षणयोः परस्पराक्रांतत्वाव्यापकत्वेनवाः अभ्रांतेति हेतुफलस्यकार-
णकार्यस्यनन्तरंततौः अभ्रांततयासाजात्येन एकावसायएकत्वावसायः कार्यकारणभावेसत्येसत्वावसायनिमित्त। क
साजात्यं तेनघटसंतानयोर्दंडघटयोश्चनातिप्रसंगः प्रकृतिविकृत्येप्रकृतिविकारभावः अंत्यविभागेसंतानेसभा-
गेवायंलक्षणं तत्रचपुंजात्पुंजोत्पत्तेरुपगमात् निरंतरोत्पन्नयोर्नीलसंतानयोः परस्परोपादानोपादेयाभावप्रसं-
गोनिवर्तयदर्शितः दूषणांतरमाहकाष्ठस्यचेति एतदपि सभागेसंतानेउपादानोपादेयभावावधारणमपिज्ञानतः सा-

166

दृष्टमेकाधारत्वेनत्वयोपवर्णितंप्राक् शिष्याचार्ययोरितिप्रसंगेनवात्मत्वस्याद्दूषणाभावेनचनिरस्तं आत्माश्रयेति प्रतिसं

आ·शि· धाननियामकउपादानोपादेयभावःप्रतिसंधानमेवचसइत्यात्माश्रयः शङ्कीति यद्यपिप्रतिसंधानानुकूलशक्तिः

१६६ प्रतिसंधातर्येवनप्रतिसंधेमेतस्यचिरातीतत्वेननत्राप्रयोजकत्वात्तथापितस्यशक्तिविषयत्वं तथाचानुसंधेयाऽ

नुसंधातृभावएवोपादानोपादेयभावइतिभावः नादृशात्तज्जातीयेनकारणेनतत्कार्यजातीयंतदजन्यंतज्जन्य

जातीयंकार्यमवश्यंतत्समानजातीयकारणजन्यमित्यर्थः तथाचेति प्रतिव्यक्तिकार्यकारणभावस्यानागताऽ

कार्यव्यक्तेरनुपस्थित्याग्रहीतुमशक्यत्वात्सामान्येनरूपेणतद्ग्रहेदृष्टानिष्टोयायतनाग्रहस्यकारणसाभावात्त्व एम· १६६

विदपिप्रवृत्तिनिवृत्तीनस्यानामित्यर्थः नादृशात्वेनियतजातित्वेनियमः कानिचिदेवकार्याणिकिंचिज्जातीयानी
त्यायाकारः प्रतिसंधानशक्तेश्चप्रतिव्यक्तिविश्रांतत्वेऽप्रतिसंधेयाप्रतिसंधानत्वव्यक्त्योरुपादानोपादेयभावेनसा
न्तत्वनादृशशक्तौमानाभावादित्यपिदूषणं प्रतिसंतानानियतरूपनंतरंशक्तिविशेषश्चानुषज्यते विशेषाभावा
दिति विशेषोनियामकः शक्तेःसामर्थ्यस्यनियामकमवच्छेदकंविनानियतव्यक्तिवृत्तित्वायोगात्तत्संतानत्वसं
तानत्वयोश्चातिप्रसक्तत्वात् अस्तिवैजात्यंसंतानांतरव्यावृत्तोजातिविशेषः साजातिर्दृश्याउदृश्यावा आद्ये
अनुपलब्धिबाधितत्वादिति द्वितीयेशंकतेऽदृश्यत्वादिति निराकरोति दृश्येतिदृश्यंस्वंसमवायियस्यास्त

167

स्या·
१६७

स्यायोग्यव्यक्तिवृत्तित्वेनैवजातेर्योग्यत्वादितिभावः तथाचेतिसत्यत्रात्मापरेषांक्षणिकविज्ञानरूपः यथाकार्येष्वदृष्टेषु
ज्ञानविशेषेषुप्रतिसंधानजनकतावच्छेदिकाजातिरदृष्टा· एवंकार्येष्वपिदृष्टेषुधूमविशेषेषुवह्निजन्यतावच्छेदिकाजा
तिरदृष्टा एवंकार्येष्वपिदृष्टेषुधूमविशेषेषुवह्निजन्यतावच्छेदिकाजातिरदृष्टास्यादितिशंकयाधूमसामान्येवह्निजन्यत्वा
ग्रहात्तेनेनकार्येणकारणस्यवह्नेरनुमानंस्यादित्यर्थः तथाभावात् वह्निजन्यत्वात् तत्रापीति स्वार्थेपिधूमेतत्तेनव
ह्निजन्योऽपितत्तदवांतरजात्यैतिशंकायाः संभवादित्यर्थः नन्वेवंतृणारणिदिजन्येपिवह्नौवैजात्यंनस्यादित्यतआ
ह तस्मादिति सोसादृश्यइति स्वापातेतोऽनुपलंभभयादितः तस्य फलवैजात्यस्य आकस्मिकेति कारणस्य

राम·
१६७

व्यभिचारेणकारणत्वप्रसंगोपिद्रष्टव्यः नन्वेवंद्रव्यजातीयोपादानकानांसंयोगविभागादीनांस्यात्सजातीयोपादानकानां
चशब्दःखादीनांमिथोवैजात्यनस्यादतआह कारणेति अन्यथा यदिविनैवप्रमाणंवैजात्यकल्पनेनकार्यकारण-
भावकल्पनंतदायएववर्तमानादन्योभूतोभावीचलोकोपिनसिध्येत् इहैवज्ञानसंतानाविश्रामात् अनादिनिधन
ज्ञानसंतानोभवद्भिरुपेयते नतुज्ञानस्यज्ञानोपादानकत्वात्ज्ञानसंतानस्यसादित्वेस्यादिज्ञानानुत्पत्तौसंतानानु
त्पत्तिप्रसक्तिरतआह अचेतनादिति किंचिद्विजातीयज्ञानमज्ञानोपादानकमपिस्यादित्यर्थः अथाज्ञानस्यज्ञा-
नोपादानत्वेघटादेरपिनयात्वापत्ति नैमित्ततायाश्चोपादानत्वव्याप्तत्वादऽज्ञानस्यज्ञानानुपादानकत्वात् संतान

168

स्वसंतानानि कस्यार्थक्रियाकारित्वविरहेणासत्वात्संतानस्यैवासत्वप्रसंग इत्याशंकाद्वयं निरस्यति अचेतनमित्यादि

आ॰ शि॰ १९८ ज्ञानस्योपादानमितितनुरूपेणाद्यामा ज्ञानमुपादायं यस्येति बहुव्रीहिणाद्वितीयायामाशंकाया निरासः नन्वेवं ज्ञान

जातीयमाकस्मिकं स्यादभिहितहेतूनां विशेष एव विश्रामादत आह हेतुरूपेति गूढाभिसंधिः शंकते अक्लिप्तानि· निराक

रोति स एव एकः सहकार्यसमवायिकारणादूपः कर्तैनिर्गीयत इति आशयमुद्घाटयति अपीति निराकरोति नतदिति नत्वि

वि नादृशसहकारिसमवधानस्यातिप्रसक्तत्वात् कुतश्चिदिति नादृशसहकारिकत्वं स्वरूपेणातिप्रसक्तमपि कुत।

श्चिद्विशेषान्नियामकादतनिप्रसक्तं स्यादित्यर्थः तत्स्वभावत्वं समर्थयति अक्लिप्तस्वभावत्वं असंभवादयुक्तं तत्र वस्तु तद्धा।

राम॰ १९८

क्षिस्वभावत्वायोगात् तथाचतत्रप्रतिसंधानेनस्यात् अतिप्रसंजकःज्ञानत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्प्रतिसंधाननियतस्यच
जातिभेदस्यनिराकृतत्वात् नियामकाभावःतस्यातिप्रसक्तत्वात् अभेदेनियमस्यनियामकभावानुपपत्तेः अथचेति
अपिशब्देनप्रागुक्तमसंभवंस्मारयति अयमुपादानोयादानोयादेयभावःउपाधिःप्रयोजकःसहिनिरपेक्षोवानतथा
स्यात्सापेक्षोवाआद्येतन्नेति तत्रप्रतिसंधानेनावन्मात्रस्यउपादानोपादेयभाववन्मात्रस्यतथाहीत्यादि तत्प्रति
संधानंसत्त्वमसत्त्वंवा आद्येआद्यइत्यादि अनाकलनात् तदकलनेप्रतिसंधानायोगात् प्रत्यक्तनपूर्वापरप्र
तीत्यारेककर्तृत्वंप्रतिसंदधतनतोनप्रत्येतुःस्थैर्यस्यैवाकलनात् असत्त्वतापत्तेःशंकतेप्रतिसंधत्तइति निराकरो

।

राम·
१६५